

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
SECTIO LINGUISTICA**

**NYELVTUDOMÁNY
III–IV.**

Új folyam

(XLIV–XLV.)

Szeged
2007–2008

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
SECTIO LINGUISTICA**

**NYELVTUDOMÁNY
III–IV.**

Új folyam

(XLIV–XLV.)

**Szeged
2007–2008**

Lektorálták:

**Bakró-Nagy Marianne
Forgács Tamás
Hoffmann Ildikó
Iványi Zsuzsanna
Nemesi Attila László
Szabó József
Zsigri Gyula**

Szerkesztőbizottság

**Bakró-Nagy Marianne
Forgács Tamás
Maleczki Márta**

**Technikai szerkesztő
Sinkovics Balázs**

NYELVTUDOMÁNY

AZ ARTIKULÁCIÓS TEMPÓ GYORSULÁSÁNAK HATÁSA A BESZÉDDALLAMRA

BÓNA JUDIT

Bevezetés

A gyors beszéddel kapcsolatosan általában a gyors beszéd fonológiai sajátosságait, a szegmentális szint időviszonyait, illetve a szünettartást elemzik (Magdics 1969; Siptár 1988, 1991; Laczkó 1993; Bóna 2006; Davidson 2006). A szándékosan felgyorsított beszéd vizsgálata is főként ezekre a paraméterekre terjed ki. Jelen kísérletünkben azt vizsgáljuk, hogy spontán beszédprodukciónál esetén van-e összefüggés a magyarban a beszéd-, illetve az artikulációs tempó gyorsulása és a beszéddallam között.

Gay 1981-ben leírta, hogy a beszédtempó felgyorsítása nem lineáris időtartam-csökkenést okoz az egyes szegmentumokban, illetve a koartikulációs jelenségek sem maradnak állandók a tempó megváltozásakor. Magdics a magyar nyelv vizsgálata során már 1969-ben hasonló eredményre jutott, amely szerint a nyugodt tempóban hosszabb időtartamú beszédhangok fokozottabban rövidülnek a tempógyorsulás hatására.

Laczkó (1993) felolvasott szövegben elemezte az artikulációs tempó és a szünettartás változásait. A vizsgálat során a kísérleti személyeknek úgy kellett felolvasniuk egy szöveget, hogy a természetes tempójú felolvasás után egyszer szándékosan lassították, majd másodszorra gyorsították beszédüket. Az eredmények szerint a felolvasás tempójának növelését a beszélők elsősorban a szünetek időtartamának csökkentésével érték el, míg az artikulációs tempójuk átlagosan 3–4,1 hang/s-mal növekedett.

Egy saját korábbi kísérletünkben (Bóna 2006), amelyben a spontán beszéd szándékos felgyorsítását vizsgáltuk, hasonló eredményre jutottunk. Amíg az artikulációs tempó értékének megváltozása nem volt jelentős (átlagosan 2–2,5 hang/s), addig a szünetek száma és aránya jelentősen lecsökkent, 26% helyett csupán 17%-nyi szünetet tartottak átlagosan a beszélők. A kísérleti személyek a gyorsításnál nemcsak az artikulációs tempójukat próbálták felgyorsítani, hanem jóval kevesebb szóval, mondattal fogalmazták meg gondolataikat, így is rövidítve a beszédidőt. A természetes tempóban elmondott történethez képest átlagosan 57%-ra csökkent az elhangzott szavak száma; ez a beszédidő 58%-os csökkenését jelentette. A tempógyorsítás a teljes kognitív beszédtervezési folyamatot érintette, erre a történet tartalmi rövidítésén kívül a gyorsaságra utaló szavak megjelenéséből is következtethetünk (például: *a révész nagyon gyors nagyon nehéz feladatot kapott; az a révész feladata, hogy gyorsan átvigye a kecskét [...] átrohan vele a révész a túloldalra; a kecskét máris visszük vissza; a révésznek az a feladata, hogy átvigye minél gyorsabban a kecskét [...]*). A tempógyorsulás hatására nőtt a hiba típusú megakadások előfordulása is.

A beszédtempó és az artikulációs tempó biológiaiilag is meghatározott. Egy angol nyelvű kísérletben egy rövid szöveget olvastattak fel kétszer lassú és gyors beszédű

kísérleti személyekkel. A résztvevők először a megszokott egyéni beszédtempójukban olvastak, majd az utasításnak megfelelően a lehető leggyorsabb tempóval. Az eredmények szerint a) szignifikáns összefüggés van a természetes szokásos és a maximális beszédtempó értékek között, b) szignifikáns különbség van a lassú és a gyorsbeszélők maximális beszédsebessége között, illetve c) nagyjából hasonló az eltérés a természetes és a maximális beszédsebesség között mind a lassú, mind a gyorsbeszélők esetén. A néhány kivétel (lassú beszélők nagyon gyors maximális beszédtempóval) azonban azt bizonyítja, hogy a motoros tényező nem befolyásolja önmagában az egyéni beszédtempó értékét, hanem egyéb, például szociolingvisztikai tényezők is hatnak (Tsao – Weismer 1997).

A beszédtempó gyorsulásának hatását az intonációra mindezidáig a nemzetközi szakirodalomban is igen kevesen vizsgálták, a magyar nyelvre vonatkozóan pedig egyáltalán nem végeztek még ilyen jellegű kísérletet. Egy francia nyelvű vizsgálatban (Fougeron – Jun 1998) három beszélő normál és gyors beszédprodukciónak vetették össze egy hatmondatos történet felolvasása során. Elemezték az artikulációs tempó változásának és a beszéddallamnak az összefüggéseit, és megállapították, hogy a tempógyorsulás hatására csökken a hangterjedelem (a teljes beszéd hangköze, vagyis az alaphangmagasság legmagasabb és legalacsonyabb értékének a hányadosa a teljes beszédműben) és a hangköz (az alaphangmagasság legmagasabb és legalacsonyabb értékének a hányadosa beszédszakaszonként), míg a dallamváltozás gyorsasága alig módosul. Ugyanakkor a beszéddallam megváltozása erősen függ a beszélőtől és a szövegtől is.

Hipotéziseink szerint az artikulációs tempó szándékos felgyorsítása összefüggésben áll 1) az alapfrekvencia maximum- és/vagy minimumértékeivel (az F0 minimuma és maximuma együtt változik, azaz regiszterváltás következik be, vagy az F0 minimuma nem változik, míg az F0 maximuma csökken), illetve 2) a hangközzel. A hétköznapi tapasztalatunk ugyanis az, hogy ha a beszélő szándékosan gyorsabban mond valamit, akkor a beszéde monotonabbá válik. Feltételezzük továbbá, hogy 3) a beszédszakaszok hossza a gyorsítási szándék következményeként nő – mivel a beszélő ritkábban tart szünetet a beszéd során.

Anyag, módszer, kísérleti személyek

Az elemzett hanganyagot tíz beszélővel (öt férfi, öt nő; mindnyájan bölcsész-hallgatók) rögzített spontánbeszéd felvételek adták. A kísérleti személyek feladata az volt, hogy egy képsor alapján meséljenek el egy történetet először normál tempóban, másodszor sokkal gyorsabban, majd a lehető leggyorsabb tempóban. A képsor egy jól ismert logikai feladványt mutatott be, amely egyrészt gondolkodtató volt annyira, hogy a beszédprodukciónak spontaneitása a harmadik elmondás után is megmaradjon, másrészt ismertsége révén nem lassította túlzottan az első elmondáskor sem a beszéd tempóját. A vizsgált beszédidőtartamok beszédsszituációként az 1. táblázatban olvashatók.

	Természetes beszéd (ms)	Gyorsított 1. (ms)	Gyorsított 2. (ms)
n1	85764	44722	18147
n2	46134	30612	28195
n3	60746	28230	23320
n4	56795	25009	14951
n5	47915	30140	23975
f1	58469	21768	24608
f2	96394	28393	32605
f3	34120	25882	19899
f4	59020	42822	33078
f5	34423	23821	23337

1. táblázat
A vizsgált beszédidőtartamok

A hanganyagot digitális felvevővel rögzítettük, az annotálást és az akusztikai-fonetikai elemzést a Praat 4.2 szoftver segítségével végeztük. Mindegyik hangfelvételen felcímkeztük a szünettől szünetig tartó beszédszakaszokat, megmértük a beszédszakasz hosszát, az F0 minimum- és maximumértékét, illetve a beszédszakaszban mérhető átlagos F0-értéket; kiszámítottuk a hangközt (az alapfrekvencia maximumát osztottuk az alapfrekvencia minimumával); meghatároztuk a beszédszakasz artikulációs tempóját, illetve felvételeként az átlagos artikulációs és beszédtempót. (Az artikulációs tempó a hangok létrehozásának sebességét, a beszédtempó a teljes beszéd sebességét – beleértve a szüneteket is – jelenti.) A háromféle tempóban létrehozott beszédprodukciók adatait nemenként (mivel a nők és a férfiak alaphangmagassága eltérő, ezért vizsgáltuk őket külön) és személyenként is összevetettük. A statisztikai elemzéseket (egytényezős varianciaanalízist, Tukey post hoc tesztet és Pearson-korrelációt) az SPSS 13.0 szoftver segítségével végeztük.

Eredmények

A beszédtempó és az artikulációs tempó adatait az egyes beszélőknél az 1. táblázatban olvashatjuk.

	Természetes beszéd (hang/s)		Gyorsított 1. (hang/s)		Gyorsított 2. (hang/s)	
	BT	AT	BT	AT	BT	AT
n1	9,2	12,5	9,9	12,7	13,4	15,2
n2	9,5	11,8	13,5	15,5	12,7	17,0
n3	11,3	14,4	15,2	17,3	16,3	17,7
n4	8,8	12,8	8,8	13,2	10,6	14,0
n5	9,9	12,8	13,4	15,4	13,7	16,3
f1	10,8	15,3	13,6	18,2	17,4	20,8
f2	8,9	13,1	12,6	14,9	8,7	13,1
f3	8,0	11,9	10,4	13,0	12,2	14,8
f4	10,2	12,4	11,6	13,5	13,4	15,2
f5	10,5	13,1	14,0	15,8	14,4	15,3

2. táblázat

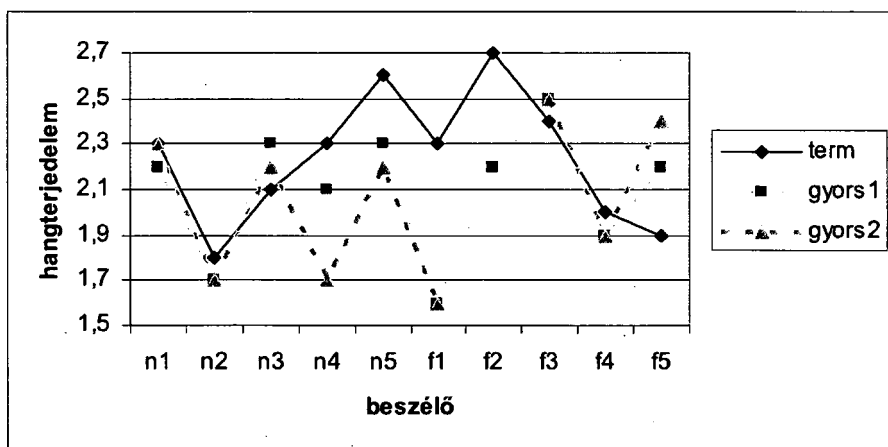
A beszédtempó (BT) és az artikulációs tempó (AT) változása
a szándékolt gyorsítás függvényében

Az egytényezős varianciaanalízis szerint a háromféle beszédsszituáció között a férfiaknál szignifikáns különbséget találunk az artikulációs tempóban ($F(2; 189) = 13,467$; $p < 0,001$), a szakaszidőkben ($F(2; 198) = 3,041$; $p = 0,050$) és az F0-minimumértékében ($F(2; 198) = 3,970$; $p < 0,020$). A nőknél az artikulációs tempóban ($F(2; 218) = 27,508$; $p < 0,001$) és a szakaszidőben ($F(2; 218) = 3,268$; $p = 0,040$) volt szignifikáns a különbség a három beszédhelyzet adatai között. Ez azt jelenti, hogy a gyorsítási szándéknak megfelelően a férfiak is és a nők is – statisztikailag – jelentősen meg tudták változtatni az artikulációs tempójukat, illetve a beszédszakaszok hosszát (kevesebb szünetet tartottak, így folyamatosabbá vált a beszéd); és a férfiak alaphangmagasságának minimumértéke is változott.

Az egyéni különbségek tekintetében az egytényezős varianciaanalízis azt mutatja, hogy csak hat beszélőnek sikerült szignifikánsan gyorsítania beszédén legalább az egyik alkalommal (n1 esetében: $F(2, 65) = 6,968$; $p = 0,002$; n2 esetében: $F(2, 32) = 11,605$; $p < 0,001$; n3 esetében: $F(2, 26) = 16,730$; $p < 0,001$; n5 esetében: $F(2, 36) = 9,031$; $p = 0,001$; f1 esetében: $F(2, 49) = 8,018$; $p = 0,001$; f4 esetében: $F(2, 37) = 3,891$; $p = 0,029$), de ez a felgyorsult tempó több esetben is alig haladja meg a köznyelvi átlagos artikulációs tempót (12,5–14 hang/s; vö. Gósy 2004). Volt olyan beszélő (n2), akinek a beszédtempója a leggyorsabbnak szánt beszédprodukcióban lecsökkent a másodikhoz képest, de az artikulációs tempója jelentősen nőtt. (Markó [2005] adatai szerint 10%-nyi gyorsítás az artikulációs tempóban statisztikailag szignifikáns.) Egy beszélőnél (n4) a természeteshez képest először gyorsabbnak szánt beszédprodukcióban a beszédtempó nem változott, míg az artikulációs tempó 1,4 hang/s-mal nőtt. Egy másik beszélő (f4) esetén a leggyorsabbnak szánt beszédprodukcióban a beszédtempó kissé gyorsult, míg az artikulációs tempó lassabbá vált. Egy beszélő (f2) a leggyorsabbnak szánt beszédprodukciójában valójában ugyanakkora artikulációs tempóval beszélt, mint a termé-
szetes-

tes beszéd során. A szándékosan felgyorsított beszédprodukciókban is találunk olyan beszédszakaszokat, amelyekben átlagos vagy lassú az artikulációs tempó; ez a gondolkodási folyamatok, illetve az artikulációs működések időzíteni sajátosságairól árulkodik.

Beszélőnként megvizsgáltuk az egyes beszéd típusok hangterjedelmét (1. ábra). Az ábráról leolvasható, hogy a beszélők több mint felénél (n2; n4; n5; f1; f2; f4) csökkent a gyorsított beszédprodukcióban a hangterjedelem, három beszélőnél (n3; f3; f5) nőtt, egyénél pedig nem változott (n1).

1. ábra

Az egyes beszélők hangterjedelme beszéd típusonként

Az artikulációs tempó, illetve a beszédszakaszok hossza és az alaphangmagasságra vonatkozó paraméterek (F0-minimum, F0-maximum, hangköz) között korrelációs elemzést végeztünk. A férfiaknál közepesen gyenge pozitív korrelációt találtunk az artikulációs tempó és a szakaszidő között a természetes és a közepesen gyors tempó esetén (természetes tempónál: $r = 0,266$; $p = 0,004$; közepesen gyors tempónál: $r = 0,387$; $p = 0,006$). (Elvárásainkkal ellentétben a leggyorsabb tempónál nem volt korreláció a két paraméter között.) A nőknél mindhárom beszédprodukcióban pozitív korrelációt találtunk a beszédszakaszok hossza és az artikulációs tempó értékei között (természetes tempónál: $r = 0,296$; $p = 0,001$; közepesen gyors tempónál: $r = 0,617$; $p < 0,001$; a leggyorsabb tempó esetén: $r = 0,362$; $p = 0,024$). Ez az eredmény megfelel a szakirodalomban leírtaknak, hiszen a hosszabb beszédszakaszokban rövidülnek a beszédhangok, ezáltal nő az artikulációs tempó (Kassai 1993).

Mindhárom beszédhelyzetben negatív korrelációt kaptunk a férfiaknál a szakaszidő és az F0-minimum között (természetes tempónál: $r = -0,390$; $p < 0,001$; közepesen gyors tempónál: $r = -0,453$; $p = 0,001$; a leggyorsabb tempónál: $r = -0,391$; $p = 0,015$), azaz minél rövidebb a szakaszidő, annál magasabb az alaphangmagasság minimumértéke. A nőknél csak a leggyorsabb beszédprodukcióban találtunk szignifikáns összefüggést, szintén középerős negatív korrelációt ($r = -0,492$; $p = 0,001$). A hangköz

és a szakaszidő között is összefüggés van, bár szignifikáns korrelációt a férfiaknál csak a közepesen gyors és a leggyorsabb tempónál kaptunk (közepesen gyors tempónál: $r = 0,417$; $p = 0,003$; a leggyorsabb tempónál: $r = 0,394$; $p = 0,014$). A nőknél mindhárom beszédhelyzetre igaz volt a szignifikáns korreláció (természetes tempónál: $r = 0,332$; $p < 0,001$; közepesen gyors tempónál: $r = 0,418$; $p = 0,001$; a leggyorsabb tempónál: $r = 0,333$; $p = 0,038$). Ez azt jelenti, hogy a szakaszidő növekedésével nőtt a beszédszakaszban a hangköz értéke.

A leggyorsabb tempó esetén a férfiak beszédprodukcójában gyenge összefüggést találtunk az artikulációs tempó és az F0 minimuma között ($r = 0,320$; $p = 0,050$), azaz a leggyorsabb tempó esetén az artikulációs tempó növekedésével együtt az alaphangmagasság minimumértéke is nőtt. A nőknél mindhárom beszédhelyzetben negatív korrelációt kaptunk az F0 minimuma és az artikulációs tempó között (természetes tempónál: $r = -0,191$; $p = 0,035$; közepesen gyors tempónál: $r = -0,493$; $p < 0,001$; a leggyorsabb tempónál: $r = -0,366$; $p = 0,022$), vagyis a nőknél – a férfiakkal ellentétben – a gyorsabb tempó esetén csökkent az alaphangmagasság minimumértéke. Ez a nőknél a hangköz növekedését is jelentette, a természetes beszéd esetén gyenge, a közepesen gyorsított beszéd esetén középérős összefüggést találtunk az artikulációs tempó és a hangköz között (természetes tempónál: $r = 0,283$; $p = 0,002$; közepesen gyors tempónál: $r = 0,432$; $p = 0,001$); a leggyorsabb tempó esetén pedig az artikulációs tempó és az átlagos alaphangmagasság között ($r = -0,326$; $p = 0,043$). A férfiaknál egyik beszéd-szituációban sem találtunk szignifikáns összefüggést az artikulációs tempóban és a hangközben.

A nőknél a szakaszidő és az átlagos alaphangmagasság a közepesen gyors beszédtempó esetén gyenge negatív összefüggést mutatott (közepesen gyors tempónál: $r = -0,336$; $p = 0,009$). Ez azt jelenti, hogy a rövidebb beszédszakaszokban kissé nőtt az átlagos alaphangmagasság a gyorsítás során.

Megvizsgáltuk azt is, hogy az általános tendenciák mögött milyen egyéni sajátosságok húzódnak. Mivel a gyorsítás szándékától függetlenül az egyes beszéd-szituációkban mért artikulációs tempóértékek között sok átfedés volt, illetve a tempógyorsulás a beszédidő és ezáltal a beszédszakaszok számának csökkenését vonta maga után, az egyéni beszédprodukcóra vonatkozóan úgy számítottuk ki az összefüggéseket, hogy nem vettük figyelembe a beszélő gyorsítási szándékát. Vagyis az egy beszélőnél mért összes artikulációs tempó értéket vetettük össze a Pearson-próba segítségével a szakaszidők és az alaphangmagasság paramétereinek (F0-minimum, F0-maximum, hangköz) összes adatával.

A beszédszakaszok 8 fő esetében (a vizsgált személyek 80%-ánál) mutatnak gyenge, illetve középérős korrelációt az artikulációs tempóval, azaz a hosszabb beszédszakaszok nagyobb artikulációs sebességgel jártak együtt (n1 esetében: $r = 0,356$; $p = 0,003$; n2 esetében: $r = 0,374$; $p = 0,027$; n3 esetében: $r = 0,533$; $p = 0,003$; n4 esetében: $r = 0,429$; $p = 0,002$; f1 esetében: $r = 0,516$; $p < 0,001$; f2 esetében: $r = 0,440$; $p = 0,002$; f4 esetében: $r = 0,466$; $p = 0,002$; f5 esetében: $r = 0,631$; $p < 0,001$).

Három beszélő esetében találtunk összefüggést az alaphangmagasság minimumértékei és az artikulációs tempó között. Mindegyik esetben negatív közepes korrelációt

kaptunk (n4 esetében: $r = -0,323$; $p = 0,022$; f2 esetében: $r = -0,366$; $p = 0,012$; f5 esetében $r = -0,477$; $p = 0,008$), ami azt jelenti, hogy a tempógyorsulás hatására csökkentek az F0 minimumértékei.

Az F0-maximummal négy beszélő esetében mutatott gyenge, illetve közép-erős összefüggést az artikulációs sebesség (n1 esetében: $r = 0,243$; $p = 0,046$; n3 esetében: $r = 0,426$; $p = 0,021$; f1 esetében: $r = 0,287$; $p = 0,039$; f2 esetében: $r = 0,307$; $p = 0,038$); az ő beszédprodukcióikban a tempógyorsulással együtt az F0-maximumok is nőttek. Egy beszélőnél (f2) az F0-minimum és az F0-maximum is szignifikáns korrelációt mutatott az artikulációs tempó változásával.

A hangköz szignifikáns változását egy kivétellel azoknak a személyeknek a beszédében adatoltuk, akiknél az előbbieken bemutatott paraméterváltozások megjelentek. Mindegyik esetben pozitív gyenge, illetve közepesen erős korrelációt kaptunk (n1 esetében: $r = 0,322$; $p = 0,007$; n3 esetében: $r = 0,430$; $p = 0,020$; n4 esetében: $r = 0,314$; $p = 0,026$; f2 esetében: $r = 0,444$; $p = 0,002$; f5 esetében: $r = 0,505$; $p = 0,004$); azaz az artikulációs tempó gyorsulásával nőttek a beszédszakaszokban mérhető hangközök.

Két kísérleti személy (n5 és f3) beszédében semmilyen összefüggést nem találtunk a vizsgált adatok között, bár az egyikük képes volt szignifikánsan felgyorsítani az artikulációs tempóját a természeteshez képest.

Következtetések

Kísérletünk megerősíti azt a szakirodalmi megállapítást, amely szerint az artikulációs és a beszédtempó megváltoztatása az átlagos beszélő számára igen nehéz feladat (Gósy 1997; Bóna 2005). Bár a jelen kísérleti személyek több mint fele tudott szignifikánsan változtatni az artikulációs tempóján, ez a változtatás a hallgató számára több beszélőnél nem tűnt jelentősnek. Vagyis a statisztikailag szignifikáns tempógyorsítás nem feltétlenül kelti a hallgatóban gyorsabb tempó érzetét.

Az artikulációs tempó változása a természetes tempójú beszédben is összefüggésben áll a beszéddallammal és a beszédszakaszok hosszával, de ezek az összefüggések erősen függenek a beszélőtől. A teljes beszéd hangterjedelmét illetően több beszélőre igaz volt, hogy a gyorsítás hatására a beszéde monotonabbá válik (csökken a hangterjedelem).

HIVATKOZÁSOK

- Bóna Judit 2005: A hadaró és a gyors beszéd temporális sajátosságai, *Magyar Nyelvőr* 129, 235–42.
- Bóna Judit 2006: Tudunk-e változtatni spontán beszédünk tempóján? in Mártonfi Attila–Papp Kornélia–Slíz Mariann szerk.: *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*, Budapest, Argumentum Kiadó, 560–6.

- Davidson, Lisa 2006: Schwa Elision in Fast Speech: Segmental Deletion or Gestural Overlap? *Phonetica* 63, 79–112.
- Fougeron, Cécile–Jun, Sun-Ah 1998: Rate effects on French intonation: prosodic organization and phonetic realization, *Journal of Phonetics* 26, 45–69.
- Gay, Thomas 1981: Mechanismus in the Control of Speech Rate, *Phonetica* 38, 148–58.
- Gósy Mária 1997: A magyar beszéd tempója és a beszédmegértés, *Magyar Nyelvőr* 121, 129–39.
- Gósy Mária 2004: *Fonetika, a beszéd tudománya*, Budapest, Osiris Kiadó.
- Kassai Ilona 1993: Gyorsult-e a magyar beszéd tempója az elmúlt 100–120 évben? *Beszédkutatás* '93, 62–9.
- Lackó Mária 1993: A tempó és a szünet viszonya a hangos olvasásban, *Beszédkutatás* '93, 185–93.
- Magdics Klára 1969: *A magyar beszédhangok időtartama nyugodt és gyors beszédben*, in Pais Dezső – Benkő Loránd szerk.: *Dolgozatok a hangtan köréből = Nyelvtudományi Értekezések* 67, Budapest, Akadémiai Kiadó, 45–63.
- Markó Alexandra 2005: A temporális szerkezet jellegzetességei eltérő kommunikációs helyzetekben, *Beszédkutatás* 2005, 63–77.
- Siptár Péter 1988: A „gyors beszéd” fogalmáról, *Műhelymunkák* V, 17–30.
- Siptár Péter 1991: Fast-speech processes in Hungarian, in Gósy, M. ed.: *Temporal Factors in Speech. A collection of papers*, Budapest, HAS Research Institute for Linguistics, 27–61.
- Tsao, Ying-Chiao–Weismer, Gary 1997: Interspeaker variation in habitual speaking rate: Evidence for a neuromuscular component, *Journal of Speech, Language, and Hearing Research* 40, 858–66.

JUDIT BÓNA

**ACCELERATED SPEECH TEMPO EFFECTS
ON HUNGARIAN INTONATION**

The effect of speech tempo has mostly been observed at the segmental level, or in connection with variations in duration and pauses. The effect of speech tempo on intonation has rarely been studied. The aim of this study was to examine if there are connections between tempo variabilities (accelerated articulation and speech tempi) and intonation. Our hypothesis was that accelerated articulation tempo would interrelate with F0maxima and/or F0minima values as well as their differences. In addition, we supposed that durations of speech sequences (between two pauses) would increase as a consequence of intention to accelerate the articulation and speech tempi. The reason for that is that there are less occurrences of pauses in the accelerated spontaneous speech.

The results show that the intended acceleration of one's speech when speaking spontaneously is an extremely difficult task. The data revealed that the change of the intonation patterns influenced by tempo heavily depends on the speaker.

VESZENDŐ VONZATOK

BÜKY LÁSZLÓ

1. Az első ún. akadémiai nyelvtan szerint „A’ beszéd’ részei a’ mondatban többféle viszonyban állnak egymással, s’ ahhoz képest különbözőképp módosulnak. Azon név vagy ige, melly maga mellé más nevet vagy igét viszonyít: vonzó- vagy vezér-névnek és igének; a’ viszonyított név vagy ige pedig vonzott-nak vagy vezérlett-nak mondatik, és ragot vesz fel” (A’ mai magyar nyelv’ rendszere, 1846: 281). A tárgy kapcsán például ez olvasható: „Illy ragú [ti. AT, OT, ET, ÖT, T] nevet vonz maga mellé minden cselekvő ige és részesülő; sőt igen gyakran a a’ közép-ige is, midőn cselekvő értelemben vétetik, p. o. ember-t lát; utczá-t jár [...]” (i. m. 298–9).

Simonyi Zsigmond jeles XIX. századi monográfiájában szakít a vonzat szakkifejezéssel és a korábbi (latin nyelvtanokra visszamenő) felfogással, ezt írja: „[...] a nyelvszokás bizonyos igéket rendszerint bizonyos nemű határozóval kapcsol össze. Az ilyen állandó határozókat magyar nyelvtanaink hosszú ideig vonzatoknak nevezték.” Úgy látja, a szóvonzatban nem kénytelen az egyik szó hatására a másik valamely ragot fölvenni: „A rag vagy névutó nem az illető ige miatt szerepel a mondatban, hanem saját erejénél és jelentésénél fogva, mely aztán az ige jelentésével kombinálva fejezi ki a gondolatnak azt az árnyéklatát, melyet éppen közölni akarunk” (Simonyi 1888/1892: I: 45).

Az állandó határozó terminust alkalmazza a XX. század közepe után az akadémiai nyelvtan, amelyben a határozó fajtái között vannak említve az „állandó határozók (vonzatok)” (MMNyR. II: 170). Ez a nyelvtan az állandó határozókat két csoportba osztja. Az egyik fajta beosztható a határozói kategóriákba, a másik fajtához tartoznak azok, „[...] amelyekben a rag, névutó eredeti funkciója mai nyelvérzékünk számára már teljesen felismerhetetlen [...]” (MMNyR. II: 255–8).

A tárgy és a különböző határozók leírásában rendre találkozhatni az állandó határozókkal, illetőleg a tárgy és a határozók bizonyos rokonságával, l. MMNyR. II: 533 (Tárgymutató); 535; 563.

Még a MMNyR., az ún. akadémiai nyelvtan megjelenésének évtizedében jelent meg az Általános nyelvészeti tanulmányok hatodik, nevezetes kötete (Előkészítő dolgozatok a magyar nyelv generatív nyelvtana köréből), amelyben ismét szemléletváltozás mutatkozik a vonzatok tekintetében. E kötetben írta Károly Sándor (1969: 173): „Újabb hagyományos nyelvtanaink megfelelő kategóriáin kívül azonban szemantikai relációk megvalósulását látom azoknak a határozóknak az esetében is, amelyeket e nyelvtanok »állandó határozó«-nak, »képes határozó«-nak vagy »vonzat«-nak szoktak nevezni, régebbi hagyományos nyelvtanaink azonban – a latin nyelvtanok örökségeként – ilyenkor is meghatározták a határozó szemantikai típusát a vonzat általános kategóriáján belül. [Új bek.] A »vonzat« fogalmát a nyelvhasználatot előíró szabály szempontjából kell megítélni [...]”.

A kötetben az igei csoportot vizsgáló tanulmányában H. Molnár Ilona a következő álláspontot adja a vonzatokról: „Vonzatnak csak az olyan bővítményt nevezem, amely megkülönböztető eleme valamely igei struktúrának; elgondolásom szerint minden vonzat csak mint egy adott igei struktúra megkülönböztető jegye lehet vonzat” (H. Molnár 1969: 235). A szerző az alanyt is vonzatnak tartja (i. h. 251), s a vonzatstruktúrák elkülönülésének fő elve nála a tranzitivitás (i. h. 236).

A vonzatok kutatásában évtizedek múltán a strukturális leírás azokat az elemeket tekinti vonzatoknak valamely mondat bővítményei közül, „[...]” amelyeket ugyanazon mondat valamelyik elemének szótári reprezentációja a saját vonzataként azonosít” (Komlósy András 1992: 313). Komlósy megállapítja: „[...] az elemek egy része (a szófajokra jellemző általános hatáson túl is) megszabja, hogy milyen lehet a környezete” (i. h. 307). Ezeket az elemeket régenseknek nevezi, s „Egy-egy mondat keretén belül az abban előforduló valamely régens követelményeit kielégítő nyelvi egységet az adott régens vonzatának [...]” (i. h. 323). Mindehhez hozzáteszi: „Az ábrázolt szituációnak azokat a szereplőit, amelyeknek jelenlétét a régens jelenléte megkívánja (pontosabban: a megkívánt szereplőkre vonatkoztatható jelentésreprezentációkat) szemantikai argumentumoknak nevezzük” (i. h. 324). Az egyes argumentumokat a régens által megkövetelt vonzat nevezi meg (ezek külső szemantikai argumentumok, ellentétben a belső szemantikai argumentummal, pl. *borozgat*). Komlósy a tárgyat és az alanyt is vonzatnak tartja (i. h. 330, 419). A tanulmány foglalkozik a vonzatstruktúra megváltozásával is. Három megállapítást tesz: „1. A régensen előidézett jelentésváltozás olyan kis mértékű, hogy a laikus egyáltalán nem észleli: számára mindössze a megjelenő vagy elmaradó vonzat által hordozott jelentés jelenléte vagy hiánya észlelhető; 2. Az alapszó vonzatstruktúrájában a kérdéses vonzat jelenlététől vagy hiányától eltekintve minden egyéb (a többi vonzat száma, formája, funkciója) változatlan marad; 3. A magyar nyelvben ezeket a folyamatokat nem kíséri a régens morfológiai változása” (i. h. 419). „Matematikai értelemben [...] (kevés kivétellel) a régens jelentése nem más, mint egy olyan függvény, amely argumentumként vonzatainak jelentését veszi fel” – foglalja össze elemzést Komlósy (1992: 521).

2. Az *alakít* igével az alábbi struktúrák alakulhatnak H. Molnár (1969: 247) leírásában: „Az *alakít* ige tárgyas, tárgya mindig kötelező, kivéve ha a jelölt cselekvést az új holmi készítésével állítjuk szembe. Például: *A te szabód csak újat készit vagy alakít is?* A pontosabb feldolgozásban ezt a – feltételektől erősen függő – használatot nem hagyhatjuk figyelmen kívül. [...] [Új bek.] Jellemző az *alakít* igére, hogy a legtöbb esetben helyettesíthető *át-* igekötős változatával. Egyetlen esetben nem hajtjuk végre ezt a behelyettesítést, ha színészi alakításról van szó: *A színész valamilyen szerepet alakít; Bánkot alakítja.* Ennél a használatnál viszont egy másik tilalomra is fel kell figyelünk: vannak olyan *-ból, -ből, -vá, -vé, -ra, -re* ragoz határozók, amelyek az *alakít* – *átalakít* ige mellett igen gyakoriak, csak ha színészi alakításról szólunk, akkor nem élhetünk velük [...]”, s a következő struktúrákat írja le ezzel összefüggésben (H. Molnár 1969: 246–7):

I.	<i>alakít</i>	-t	-ból, -ből, -vá, -vé, v. -ra, -re:	<i>a ruhát divatosra alakítja</i>
II.	<i>alakít</i>	-t	-vá, -vé, v. -ra, -re:	<i>a ruhát divatosra alakítja</i>
III.	<i>alakít</i>	-t	-ból, -ből:	<i>divatjamúltból diva- tosat alakít</i>
IV.	<i>alakít</i>	-t		<i>Bánkot alakítja</i>

A kötelező alanyú intranszitiv és tranzitiv struktúrák 16. csoportjában ismét szerepel az *alakít* ige:

-t	-ból, ből
	+ -vá, -vé v. -ra, -re

Ruháját divatjamúltból divatossá alakítja * [...]; továbbá: *átalakít**, *átdolgoz**, *átszervez vmit vmi vm(ilyen)ből vmi(lyen)né v. vmi(lyen)re* [...] – (A csillaggal a több struktúrájú igékre hívja fel a figyelmet, s mivel az alany kötelező, külön nem jelöli, l. H. Molnár 1969: 256, 258, 264.)

Az ÉrtSz.-ban és az ÉKsz.-ben a színészi alakítással kapcsolatos jelentés nincs leírva. A magyar nyelv nagyszótárában viszont már többek között ez olvasható (az idézeteknél több példával): „3. ts (*Szính*) 'szerepet' megformál, játszik' ♦ [Kovács] igen jól *alakítá* a kincs után sovárgó lelket (1835 Honművész júl. 12. C6069, 451) [...]” – „3a. tn (*pejor is*) 'színészkedik, megjátssza magát' ♦ Még *alakítani* is tudott a kis selyma (1880 Mikszáth Kálmán 8312100, 218) | Hogy kell *alakítanunk*, hogy kell »a rongyot ráznunk«, hogy kell a szegénység szagából kimosdani, kiillatosítani magunkat, hogy az a lány meg ne undorodjék, mikor kezét a kezünkbe teszi (1914 Oláh Gábor 9487063, 162) [...]” – „3b. tn (tárgyragos határozóval) 'vmilyen alakítást, teljesítményt nyújt' ♦ [a] gyalázkodásnak, »szent« dolgok szapulásának nemzetközi nagymestere, ezúttal is »nagyot *alakít*«. Remekművet írt a remekműveket ámulók ellen (1994 Új Könyvek CD29, 199412125) [...]” (Nszt. *alakít* a.).

A H. Molnár fejtegetésében szereplő, az új holmi készítésével való szembeállítás esetén használatos vonzatnéküliség esetéhez hasonló más megoldás is van a nyelvben, igaz, igenévi használatban: „a' nagy kerten keresztül *alakított* ['készített'] nagy ut” (SzT. *alakított* a.). Ez a használat is tárgyat követelő szerkezetre vezethető vissza: „a kerten keresztül *alakított nagy ut*” ← a kerten keresztül nagy út van *alakítva* ← a kerten keresztül nagy utat *alakít*, utóbbi szerkesztmény (lexikai-szerkezeti) megfelelője: R. kerten keresztül nagy út *alakítatik*.

A *domborít* ige is hasonlóképpen viselkedik a színészi alakítással kapcsolatosan, mint az *alakít*: „1. ts Vmit domborúvá tesz. [...] *mellét ~ja*: kidülleszti. [...]” – „2. ts (*átv, Szín, ma tréf*) 'Színész vmely szerepet' külsőleges eszközökkel s a maga egyéniségét fitogtatva, figyelmet öntelten magára felhíva játszik. [...] || a. (tárgy nélkül) *Hogy ~ott a színpadon!*” (ÉrtSz. *domborít* a.). A tárgy nélküli használatot már a bizalmas nyelvhasználati módhoz köti az ÉKsz.² jelentésleírása (*domborít* a.): „3. biz (Fel-

tűnően) jól, kitűnően szerepel, cselekszik. *Már megint ~ottál a vizsgán? [...]*”. (Az igét egyébként használata gyakorisága szempontjából ④ jelzéssel látták el, amely az öt lehetséges csoportban a gyakoriság alsó határát 0,34/millió szóhoz teszi.) Mind az *alakít*, mind a *domborít* – amint a szótárak példamondatai mutatják – használatos tárgy nélkül, de ez a vonzatvesztés csak egy bizonyos beszédhelyzetben jön létre. Ez a beszédhelyzet a ’vmilyen alakítást, teljesítményt nyújt’, illetőleg a ’(feltűnően) jól, kitűnően szerepel, cselekszik’ jelentést váltja ki a befogadóban, ha a beszélő is, a hallgató is azonos pragmatikai előfeltevések alapján vesz részt a diskurzusban. Az utóbbi ige használatakor tudnivaló előzetes ismeret, hogy domborítani lehet például vizsgán, társaságbeli viselkedés során, különféle közszereplés alkalmával é. i. t. Az ÉrtSz. mutatja, hogy a XX. század közepe táján, amikor a szótár anyagát összeállították, a *domborít* tárgy nélkül a színészi szerepjátszásra vonatkozva volt használatos (tréfából és viszonylag ritkán), az ÉKsz.² a XXI. század legelején már felfigyel a bizalmas nyelvhasználati módban (bizonyára gyakoribb) ilyenén használatra.

A *hárít* ige is mutat tárgy nélküli használatot: „1. ts (*ritk, irod*) <Ütést, vágást szúrást> irányából el- v. kitérit, s így védekezik ellene; elhárít. [...] || a. ts (*Sp*) <A támadó ütést, szúrást, kapura irányított lövést> kivédi, más irányba tereli. *A kapus csak nehezen ~ja a veszélyes lövést.* || b. (tárgy nélkül) (*Sp*) *A magyar vívó ügyesen ~. A védelem nehezen ~.* □ *Mind a két fél egyszerre támadt: egyik sem hárított.* JÓK[AI]” – „2. ts (*átv*) *Vkire ~ vmít*: Vmely kellemetlen dolgot, ügyet – magát ártatlannak, illetéktelennek tüntetve fel – maga mentése céljából másra fog. [...] || a. ts (*átv*) *Vkire ~ vmít*: a maga munkáját mással végezteti, az őt illető terheket mással viselteti. *A múltban a dolgozókra ~ottak minden terhet.*” – „3. ts (*ritk, táj*) [...] félrerak, gyűjt” (ÉrtSz. *hárít* a.). Az ÉKsz.² ennél az igénél mindössze zárójelben tájékoztat a tárgy nélküli használatról: „ts ige ② 1. (t. n. is) *Sp is* (Ütést, vágást, támadást) kivéd. *Jól ~.*” (A gyakorisági csoport 6,2/millió szót jelent a gyakoriság alsó határaként.) A köznyelv különböző rétegeiben van példa olyan használatra, amilyenben már nem az eredeti használati körben van az ige:

(1) „[...] Obamát a republikánusok legutóbb már azzal támadták: nem szereti eléggé a hazáját, mivel az amerikai himnusz éneklése közben nem teszi a szívére a kezét, ami a hazaszeretet őszinte kifejezése lenne. Obama [elnökölt az USA-ban] azzal *hárított*, hogy ha a himnusz ügyében ellene felhozott vád jogos, akkor a futball- és baseballmeccsre látogatók háromnegyede nem hazafi.” (Magyar Nemzet 2008. február 26., 8)

(2) „Nem kezdeményeznek [a vezetők] vitát, hogy ezek az események soha ne ismétlődjenek meg. Nem ismerik el felelősségüket semmilyen szinten. *Hárítanak*, fű alatt áthelyezik vagy kirúgják a hibázókat [...]” (Magyar Nemzet 2008. április 15., 7)

A politikai élet csatározásaiban ugyanúgy van háritás, mint a jelentésleírások bizonyos fizikai támadásaiban. A kognitív metaforafajtákat kutatók egy, az „érvelés = háború” mintájú kapcsolatot állapít(hat)nak meg, l. Kövecses 2005: 20, 46, 54, 86. A *hárit vmit* vonzatszerkezet apródonkénti elmaradása azoknak az ismereteknek alapján történik, amelyeket a beszélő közösség az ezzel a kapcsolati rendszerű kifejezéssel tudott és jegyzett meg (a kognícióban), s így minden (személyre vonatkozó) *hárit* ige valamilyen, a személlyel szembeni történés (mondhatni:) kivédésére vonatkozik, ilyen az (1) példaszövegben „a himnusz ügyében ellene felhozott vád”, a (2) számjelzetűben: „*a vezetők felelősek (vmiért)” lenne az a személy(ek)kel szembeni kijelentés, amelyet kivéd(nek).

A *teljesít* ige leírása az ÉrtSz.-ban: „[...] ts [...] „1. <Feladatot, parancsot, vállalt v. előírt kötelességet stb.> elvégez, végrehajt. [...] || a. <Hivatást> betölt, ill. az ezzel járó kötelességének eleget tesz. *Szolgálatot* ~: szolgál, szolgálatba áll.” – „2. Megvalósít, valóra vált vmit. *Ígéretet, kérést* ~.” Hasonlóképpen tárgyas igeként tartja számon az ÉKsz.² is az ① csoport gyakoriságával, amely 56/millió szó. A nyelvművelés a *teljesít* igét a hivatali nyelv gyakori szavaként tárgyalja, illetőleg az ún. terpeszkedő kifejezések között foglalkozik vele, vonzat nélküli használatáról nem szól (NyKk. II: 968; 1014).

Számos példa mutatja, hogy a *teljesít vmit* vonzatszerkezetes ige immár tárgy nélkül is használatos. Ebben a használatban jelentései így írhatók le: α ‘<Feladatot, parancsot, vállalt v. előírt kötelességet stb.> egy, a szokásos véleményeknek megfelelő (magas) szinten elvégez, végrehajt’; β ‘<Hivatást> a szokásos véleményeknek megfelelő (magas) szinten betölt, ill. az ezzel járó kötelességének eleget tesz’. Néhány példa a lehetséges jelentések (α, β) megjelölésével:

(3) β „– Hogyan lehetett volna megverni Marija Sarapovát? – Az a fontos, hogy az enyém legyen az első »agresszív« ütés, akár már az adogatás is a labdamenet során, és végig egyenletesen kell *teljesíteni*.” [Ana Ivanovics szerb teniszezőről van szó.] (Magyar Nemzet 2008. január 31., 20)

(4) β „Most azt látjuk, hogy az alapfokú művészetoktatással foglalkozó iskolák jól *teljesítettek*, de a szükséges összeg ötven százalékát sem éri el a munkájukhoz adott állami támogatás.” (Magyar Hírlap 2008. február 13., 5)

(5) α „Volt, akit megöltek, volt aki még élt, amikor szeletelték” [Ember-evő olasz foglyokról beszél Székely András (André de Székely)]. A kutyákat és a macskákat is megzabálták. De a színházban jól *teljesítettek*. [Ti. a foglyok a János vitézt adták elő.] (Magyar Nemzet 2008. február 15., 30)

(6) α „Nem számítana, hogy a diák hogyan *teljesítene* a felvételin, mindenkinek a kettő [ti. az állami támogatású és a költségtérítéssé díj] átlá-

gából számított magasabb összegű tandíjat kellene fizetnie.” (Magyar Nemzet 2008. február 18., 2)

(7) β „Barta Nóra 1 méteren is kiválóan *teljesített*.” (MNO online [Magyar Nemzet] 2008. március 20.)

(8) β „[...] aki a költségtérítéses [egyetemi] képzésre jutott csak be, akkor is ott marad, ha egyébként kimagaslóan *teljesít*.” (Az MSZP Országos Központ reklámfüzete [a 2008. március 9-i népszavazásról], 2008. február. 13)

(9) β „Aztán év elején bejött néhány kellemetlen vereség, amitől kezdtem görcsösen játszani, s persze nem tudtam úgy *teljesíteni*, ahogy kellett volna.” (Magyar Nemzet 2008. március 14., 24)

(11) α „Még ha úgy gondolná is, ahogy mondja [ti. kivonná a hadsereget Irakból], kérdéses, hogy [Obama] felettesei (akik finanszírozzák kampányát) megengedik-e ezt neki. Nem járna esetleg úgy, mint annak idején Kennedy, aki nem *teljesített*...” (Magyar Nemzet 2008. március 22., 8)

(12) α „Januárban igen rosszul *teljesítettek* a hazai boltok [cím]” (Magyar Nemzet 2008. március 22., 11)

A (7), a (8), a (10) és a (11) mutatják, hogy a 'szokásos véleményeknek megfelelő (magas) szinten' jegy valóban a *teljesít* jelentéséhez tartozik, hiszen vagy megerősíti a beszélő (*kimagaslóan*), vagy éppen az ellenkezőjét fejezi ki valamiképpen (*nem; rosszul*).

Az *összezár* ige is tárgyvonzatú az ÉrtSz. leírásában: „ts ige 1. <Két vagy több embert v. állatot> egy helyre, együvé zár. *A két tolvajt ~ták*. 2. *Vmit ~*: vminek mozgatható és egymástól eltávolítható részeit úgy hajlítja, hogy közvetlenül, szorosan érintsék egymást. *~ja a körzöt, az ollót; ~ja a markát, az öklét. A bogár ~ja a szárnyait*. □ *A tengeri tulipán egyszerre összezárja a szirmait*. JÓK[AI MÓR].”

Az ÉKsz.² rögzíti a tárgyatlan használatot, amely egy bizonyos rétegnyelvben használatos: „③ ts (és tn) ige 1. Vkiket, vmiket egy helyre zár. *~ták a két malacot*. 2. <Mozgatható részeket> összezsúrol. *~ja a markát*. 3. tn *Sp[ortnyelvi]* Összetömörülve szorosra zár. *~ a védelem a csatár előtt*.” (Az ige gyakorisági csoportjele 1,1/millió szót jelez.) Ez az utóbbi használatú *összezár* metaforaként található a politikai élet, a sajtó nyelvén:

(13) „Lezajlottak a parlamenti választások, a csapat *összezár*, futunk tovább. Tíz hónapos a választási kampány, nincs idő új emberek kipróbálására, önvizsgálatra – sem itt, sem ott. Jobb lenne kétévente, felváltva,

parlamenti és önkormányzati választásokat tartani.” – (168 óra online, 2002. július 18.)

(14) „Hisz meghallgatták az öszödi beszédet is [ti. az MSzP országgyűlési képviselői], és nemhogy akkor felálltak és hazamentek volna, hogy na ezt már nem, ezt csináljátok nélkülünk, hanem még jobban *összezártak*.” (Magyar Nemzet 2008. február 12., 15)

(15) „»Mindenki azt gondolja, hogy ha *összebújunk*, *összezárunk*, akkor nem lesz baj. Miközben egy robogó vonaton ülünk, ami száguld a szakadék felé» – közölte. Szili Katalin megfogalmazása szerint »ezt a vonaton mindenki tudja, de aki a vészféket akarja meghúzni, annak ellökik a kezét«. (MTI)” – (MNO online 2008. április 18.)

(16) „...tudod, ha külső nyomás van, akkor minden fajta közösség *összezár* ... legyen az egy rendőri testület” – (Index.hu 2008. március 13.)

(17) „*Összezár* az MSzP, ismét fenyeget az SzDSz [cím]” (Kossuth r. 2008. március 21.)

A használati helyzetek jól mutatják, hogy a sportnyelvi szövegbe építés mintája érvényesül. A (13) számjelzetű szövegdarabban a *csapat* főnév jelentése „3. (Sp) Vmely sportág játékosaiból, versenyzőiből álló s együtt játszó v. küzdő, meghatározott számú csoport” (ÉrtSz. *csapat* a.), s a szó egy metafora részeként értendő: ’politikai csoport’, a metafora másik tagja az *összezár*, amely jelentései közül a sportnyelvi, fentebb már idézett ’összetömrülve szorosra zár’. A politikai csoport tagjai nem valamely térben, hanem gondolkodásmódban állnak közel egymáshoz. Ugyanez a metaforikus kapcsolat érvényesül mindegyik példa esetében. Voltaképpen a tárgy elmaradása már a sportnyelvi használatban végbement, a *összezárás* mint fizikai folyamat mindig valamilyen védekezésre való felkészülést jelent.

A *bizonyít* igének ÉrtSz.-ban három – 1. *vmi bizonyít*, 2. *bizonyít vmivel valamit* és 3. *vmi bizonyít vmit* vonzatrendű – tárgyas használatú jelentésleírása van, s az ÉKsz.² sem ír le olyan tárgy nélküli használatot, amilyent az alábbi példák mutatnak. (Az ige gyakorisága ① csoportú, 56/millió szó.)

(18) „A csapat majd Pekingben az olimpián *bizonyít*.” (Kossuth r. 2008. március 8.)

(19) „Három éve folynak a közúti tesztelések: az új erőforrás legutóbb Svédországban, mínusz 25 Celsius-fokos körülmények között *bizonyított*.” (Magyar Nemzet 2008. március 20., 16)

(20) „A legtöbbet talán Mundruczó Kornéltól várták a szemlevendégek: egyrészt, mert Mundruczó már *bizonyított*, másrészt, mert – mint az a film előzeteseiből kiderült – a Delta éles kanyar a fiatal rendező életművében. Új filmje egy románai Duna-delta Tüskevár-környezetébe helyezett dráma [...]” (Magyar Nemzet 2008. február 5., 14)

(21) „A sajátosan agresszív ár- és készletpolitikát érvényesítő »diszkontguru« [ti. az Aldi áruházlánc] Ausztriában és Németországban már *bizonyított*, s a jelek szerint nálunk is nagy számokban gondolkodik. Ahogy azt a 12 milliárd forintnyi beruházással megépült biatorbágyi logisztikai központot kivitelező Strabag képviselőjétől lapunk korábban megtudta, tíz éven belül 300–400 üzletet birtokolna itt a német óriás [...]” (Magyar Nemzet 2008. február 6., 13)

A (18) szövegmetaszetében egy várható sporteredményt, a (19)-ben valamilyen előzetes műszaki, a (20)-ban korábbi filmezési teljesítményt és a (21)-ben korábbi áruháznyitások sikerességét igazolja, igazolta valami, ezt fejezi ki a *bizonyít* 'korábban elért megfelelő eredményt' jelentéssel.

3. Az áttekintett igék – *alakít, domborít, hárit, teljesít, összezár* – használatkor (is) a vonzatszerkezet jelentése az ige és a vonzat kapcsolatából épül föl. A bizonyos szempontból hasonló alanyokkal kapcsolatos használat fölépít egy bizonyos (világ- és nyelvi) tudást (Σ), amely azután magához az igehez kapcsolódik, értődik eleinte voltaképpen metaforikusan, s e folyamat vezet az ige már új szótári jelentéséhez. E metaforikus folyamat kapcsán mondhatta Komlósy (1992: 419, l. fentebb), hogy a régensen előidézett változás kis mértékű, s hogy „[...] a laikus egyáltalán nem észleli: számára mindössze a megjelenő vagy elmaradó vonzat által hordozott jelentés jelenléte vagy hiánya észlelhető”; a metafora révén más jelentésszövegező(k) érvényesül(nek), emiatt nem szükséges az elmaradó vonzat jelentésének (részletes) appericiálása. A vonzatvesztés folyamata általánosítva az alábbi:

- i. $\{(IGE^1 + VONZAT)\} \ddagger (ALANY) [= \Sigma]$
- ii. $\{(IGE^1 + \emptyset)\} \rightarrow \mu \leftarrow (ALANY) [\approx \Sigma]$
- iii. $\{(IGE^1 + \mu)\} \rightarrow \ddagger \leftarrow (ALANY) [\approx \Sigma]$
- iv. $\{(IGE^1 + (\approx \Sigma) [\approx IGE^2])\} \rightarrow \ddagger \leftarrow (ALANY)$
- v. $\{(IGE^{2 \approx \Sigma} + \dots)\} \ddagger (\dots)$

(μ = metafora; \rightarrow , \leftarrow = jelentésbeli és grammatikai kapcsolat; \ddagger = lehetséges jelentésbeli és grammatikai kapcsolat; \dots = egyéb lehetséges kapcsolat)

A *hárít*, *teljesít* ige tárgy nélküli használata gyakorta *vhogyan ~ vmivel hárít*, illetőleg *vhogyan teljesít* kapcsolat. E tekintetben határozói vonzattal járó ige-fajta. A tiszta tranzitív igék egy részének „[...] egyik szokásos vonzata mintegy jelentéstapadással felszívódik az igébe, s így az ige magában is ugyanazt kezdi jelenteni (*mos, mosogat, törölget* stb.)” – írja Forgács Tamás (1998: 304). A jelentéstapadás mint olyan feltehetően a vázolt (némiel metaforikus) folyamattal megy végbe, amely természetesen szintaktikai szempontból más megítélésű lehet.

A *bizonyít* igéhez többnyire a 'felkészültség'-et, az 'alkalmasság'-ot, a 'rátermettség'-et (vagy ezek ellenkezőjét) kifejező jelentésű tárgy kapcsolódhatik. E fogalmak bizonyos fokú összetartozása a kognícióban könnyen vezetnek a jelentéstapadás afféle módjához, mint amilyre Forgács utal; a kéttagú szerkezet jelentése azonosítódik az immár egytagú szerkezettel, e folyamat tartható metaforikusnak. A *hárít*, *teljesít* esetében nagyobbban mondható mind a határozói, mind a tárgyi vonzatok jelentésbeli, illetőleg kogníciós halmaza, amint a fentebb idézett szótári jelentésleírások is mutatják, ezért kevésbé észlelhető a metaforikusság.

Az új szótári jelentésű ige már nem kívánja az eredeti vonzatot, viszont nyitva áll más kapcsolatokra. A fentiekben bemutatott igék vonzat nélküli használata különböző, az *alakít* eljutott az v. fokozatú változáscsoportba, ezt jelzi az ÉrtSz.-ban a mintegy köznyelvi státust jelentő jelentésleírás. A *domborít* e helyzetbe kerülését az ÉKsz.² mutatja azzal, hogy az ún. bizalmas nyelvhasználati módhoz kapcsolja a vonzat nélküli használatot. A *hárít* és az *összeczár* vonzatvesztése az ÉrtSz.-ban a sportnyelvi használatra látszott korlátozódni, az ÉKsz.² már „(tárgy nélkül; a tárgy kitétele nélkül is) *Sp[ortnyelvi]* is”, illetőleg „tn [= tárgyatlan] *Sp[ortnyelvi]*” megjegyzéseket ad. A *teljesít* ige veszendő vonzatát sem az ÉrtSz., sem az ÉKsz.² nem jegyzi, illetőleg az ÉrtSz. a „(Hivatást) betölt [...]” jelentésleírásban az ékzárójelbe tett használatköri megszorítás feltüntetésével jelzi, hogy a tárgy elmaradhat, ez a iii. változáscsoportba sorolhatóság esete. A *bizonyít* igének egyik szótár sem jelzi a veszendő vonzatát. Ez az ige is a gyakoriság ① csoportjába tartozik, s ezzel a gyakorisággal bizonyonnyal összefügg, hogy megindult tárgy nélküli használata, hiszen minél gyakrabban kerül valamely ige a ii. és iii. változáscsoportra jellemző helyzetbe, annál valószínűbb, hogy eljut a iv. és az v. csoportba is.

HIVATKOZÁSOK

- A' mai magyar nyelv' rendszere.* Budán, A' Magyar Tudós Társaság, MDCCCXLVI.
 ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László főszerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*, Budapest, Akadémiai.
 ÉKsz.² = Pusztai Ferenc főszerk. 2003: *Magyar értelmező kézisztár*, [Második, átdolgozott kiadás], Budapest, Akadémiai.
 Forgács Tamás 1998: Néhány megjegyzés a magyar igenemek kérdéséhez, *Magyar Nyelv* 94, 301–12.

- Károly Sándor 1969: A melléknévi csoport, *Általános nyelvészeti tanulmányok VI*, Budapest, Akadémiai, 159–227.
- Komlósy András 1992: Régensek és vonzatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 299–527.
- Kövecses Zoltán 2005: *A metafora – Gyakorlati bevezetés a metaforaelméletbe*, Budapest, Typotex.
- H. Molnár Ilona 1969: Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra, *Általános nyelvészeti tanulmányok VI*, Budapest, Akadémiai, 229–70.
- MMNyR. = Tompa József szerk. 1961–1962: *A mai magyar nyelv rendszere – Leíró nyelvtan I–II*, Budapest, Akadémiai.
- NyKk. = Grétsy László – Kovalovszky Miklós főszerk. 1980, 1985: *Nyelművelő kézikönyv I–II*, Budapest, Akadémiai.
- Nszt. = Ittész Nóra főszerk. 2006: *A magyar nyelv nagyszótára I–*, Budapest, Akadémiai.
- Simonyi Zsigmond 1888/1892: *A magyar határozók I–II*, Budapest, Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia.

LÁSZLÓ BÜKY

PERISHING COMPLEMENTS

The meaning of a phrase made up of a verb and its complement is computed from the meanings of its constituents. The use of like subjects builds up a certain knowledge (of the world and the language), which then is associated with the verb, first metaphorically and later as new lexicalized meanings. With the metaphor, new constituents of meaning arise and neither the original complement, nor the apperception of the original meaning is needed any more. The evolving new lexical item no longer requires the original complement. It will again be free to enter new relationships.

SZERKEZETREND KÖLTŐI SZÖVEGMŰVEKBEN

BÜKY LÁSZLÓ

1.1. Leonardo Pisanonak (1170?–1240), ismeretesebb, arab mintájú (*ibn Bonacci*) olasz nevén Fibonaccinak „[...] világhírnévre vergődött feladata [...]” (Sain Márton 1986: 452) a nyulak szaporodása kapcsán az, hogy ha egy nyúlpár havonta egy-egy nyulat fiadzik, s azok is hasonló ütemben szaporodnak, akkor hány nyúlpár lesz az egyes hónapokban. A megoldás az ún. Fibonacci-sorozat: 1 1 2 3 5 8 13 21 34 55 89 ... A sorozat képzési szabálya: $f_1 = 1; f_2 = 1; f_n = f_{n-2} + f_{n-1}$. A sorozat két szomszédos eleme az aranymetszés arányszámát adja, amely tizenhárom számjegy pontossáig 1,618 033 988 749; vö. Kovács Ádám – Dr. Vámos Attila 2007: 16. Már Hippaszosznak és más püthagoreusoknak ismerniük kellett, hogy a szabályos ötszög átlói az aranymetszés szabálya szerint osztják egymást, $a : b = b : c$, ahol $b + c = a$. „Az aranymetszés szabálya valószínűleg még a Püthagorasz előtti idők geometriai divatú képzőművészetéből kristályosodott ki. Számos természeti tárgy, jelenség mutat megközelítőleg ilyen felosztottságot” – írja Sain Márton (1986: 95). Az aranymetszési arány a növény- és állatvilágban számos helyen megállapítható, sok virág szirmainak száma Fibonacci-szám, némelykor a levelek elhelyezkedési rendje mutat aranymetszési arányt, és hasonló bizonyos csigaházak, fenyőtobozok pikkelyeinek spirális szerkezeti rendje. Az építészetben és képzőművészetben is gyakori az alkotások struktúrájában az aranymetszés föllelése, hasonlóképpen az ún. létraáramkörök, az attenuátorok működésében a kimenetről visszafelé elindulva az áramerősségek összeadódásából következik, hogy az egyes ellenállásokon rendre a Fibonacci-számoknak felel meg az áramerősség értéke (Kovács Ádám – Dr. Vámos Attila 2007: 128–9); a számítógépek képernyőbeállításai lehetőségeinek egyike $1280/768 = 1,67$ (l. Kovács Ádám – Dr. Vámos Attila 2007: 18). Bartók Béla zenéjében aranymetszésre épülő kompozicionális megoldásokat mutatott ki Lendvai Ernő (1971: 144, 158, 173, 179, 203, 205–11, 225, 443, 459 és passim), van a kérdésre vonatkozó kutatás Balassi műveivel kapcsolatosan is (Komlovszki Tibor 1976).

Jóllehet régóta szokás az $1 + \sqrt{5}/2$ arányt (1,618...) esztétikai értéket hordozó, tökéletességet jelző művészeti-esztétikai kategóriának tartani, ennek az ellenkezőjét is nemritkán bizonyítani próbálják, ezt tette például Falus Róbert (2001²), aki könyvében tagadja az aranymetszési arány észlelhetőségét és esztétikai észrevehetőségét, és önkényes számítgatásoknak tartja az aranymetszés meglétét a nautilida csigáspolipházon, a Parthenon épületén, a Bartók-zenében és így tovább. Bizonyára van némelykor nem kevés önkényesség az aranymetszés kimutatásában, például Cs. Varga István Kölcey Himnuszában a történelmi múlt áttekintésének fordulópontjánál, a „Hajh, de bűneink miatt | Gyúlt harag kebledben” kezdetű versszak előtti két háláadó és az utána lévő négy bűnbánó tartalmú strófa szerkezeti rendjében lát aranymetszési szabályosságot (a $2 : 4 \sim 4 : 6$ rejtett arányban [?]). Az aranymetszés meglétének számtani elvontsággal

való kimutatása, illetőleg megtalálása bizonyára nemegyszer magának a vizsgálatot végző személynek kutatási módszeréből, a kutatásban megtalálni kívánt eredményre vezető út kizárólagosságának (önkéntelen) hitéből fakadhat, voltaképpen éppen az elemzés, az értékelő tevékenység, a szövegmagyarázat az, ami a vizsgálati tárgy valamely elemére könnyen olyan értelmezési anyagot rétegez, amely csupán a kutató leleménye. Az efféle jelenség meglehetősen ismeretes; a részecskefizika kutatásmódszere és kutatóműszere is eleve befolyásolja az eredményt. Erre Werner Heisenberg már bő fél évszázada gondolt: „Az anyag legkisebb építőköveivel kapcsolatos minden megfigyelési folyamat azonban a folyamat durva megzavarását jelenti; a részecskének a megfigyelési folyamattól független viselkedéséről egyáltalán nem is lehet már beszélni. Ez végső fokon azt jelenti, hogy a kvantummechanikában matematikailag formulázott természettörvények nem az elemi részecskékre mint olyanokra vonatkoznak, hanem az elemi részecskékre vonatkozó ismereteinkre” (Heisenberg 1967: 25). A kutatónak tudatában kell lennie, hogy „[...] a vizsgálódás mint rendszer nemcsak rendszer, hanem vizsgálódás is, a vizsgált tárgy rendszere pedig szintúgy nemcsak rendszer, hanem éppenséggel a vizsgált tárgy rendszere” (Zalai Béla 1984b: 371). Ezért azután a matematikai vonatkozásokat annyiban érdemes és szükséges figyelembe venni, amennyire – ugyancsak Zalai Béla (1984a: 243) szerint – „A matematika olyan transzponálás, amelynek során az őstapasztalásból ismét elkülönítenek valamit, s amely a művellet irányában képződik”.

1.2. A következő elemzés az mutatja meg, hogy az arany metszési arányt szándékosan nem keresve, a Fibonacci-sorozat után nem kutatva is találhatni olyatén szerkesztési megfeleléseket, amelyek lehet, hogy nem a szövegépítés elemi viszonyaira mint olyanokra vonatkoznak, hanem bizonyos grammatikai és szövegnyelvészeti ismereteinkre. „Az atomfizikusnak bele kellett törődnie, hogy tudománya az emberi természetmagyarázat végtelen láncolatának csupán egy tagja, mely azonban nem beszélhet egyszerűen a természetről mint olyanról. A természettudomány az embert mindig már előfeltételezi, s tudatára kell ébrednünk annak, hogy – miként ezt [Niels H. D.] Bohr kifejezte – nemcsak nézői, hanem velejátszói vagyunk a természet színjátékának” (Heisenberg 1967: 26). Valamely szöveg(mű) világában hasonlóképpen velejátszói vagyunk a nyelv világának, amelynek emberi magyarázata ugyancsak végtelen láncolat egy tagja.

„Amikor egy adott mű elemzésével különböző szintjein más-más struktúrák kristályosodnak ki, bonyolult kompozíciós építményről beszélhetünk. Elvileg lehetséges, hogy léteznek valamiféle törvényszerűségek, amelyek a műalkotás különböző szintjein érvényesülő struktúrák összefüggéseit meghatározzák, vagyis azt, hogy mennyire következik az egyik struktúra a másikból, illetve, hogy mennyire különbözhetnek egymástól. Egyelőre azonban nem tudunk semmi biztosat ezekről a törvényszerűségekről: megelégszünk azzal, hogy bemutatjuk, miképpen különböznek egymástól a nézőpontok az elemzés különböző szintjein” – írja Borisz Uspenszkij (1984: 168–9), aki a kompozíciós formák tipológiáját vizsgálva jut erre a következtetésre. Rendszerében különböző nézőpontokból folyik az elbeszélés a műalkotásokban, vagy épül föl az ábrázolás a képzőművészetben (Uspenszkij 1984: 5). Az alábbi vizsgálódások mindet-

től ugyan eltérő vonatkozásban, mégis hasonlóképpen bizonyos struktúrák összefüggéseinek bemutatását kívánják adni.

2.1. Három elemzésrészlet például arra szolgál – egy korábbi, társszerzővel írott munkámban (Büky László – Fűköh Borbála 2006) –, hogy a téma-réma felépítés megfelel a szövegtéma kifejtésének (a nyelvi ábrázolásnak), az ezzel összeegyeztethető téma-réma elemrendszer a szövegtéma szavaira épülve alakítja szerkesztményként a szövegegészt. – Az természetesen más kérdés, hogy a befogadó képes a szöveghez hozzárendelni a lexikális anyag kínálta értelmezési lehetőség mellett akár több különböző értelmezést is. (A vers a Rongyszőnyeg-sorozat kilencvenkilencedik darabja, l. Weöres 1970: I, 406.) – Aláhúzás jelöli a téma (T) szakaszát; || jelzi az elemzés közlési egységeinek (szabad mondatainak) tekinthető részek határát; | a metszet helyét jelzi; R a rémát; 1, 2, 3 alsó jelzőszámok egyszerű előfordulási sorszámok az azonosságok és különbségek szemléltetésére.

Őszi éjjel	R₁
izzik <u>a galagonya</u>	T ₁
izzik <u>a galagonya</u>	R₂ (= R ₁) –
ruhája.	T ₂
Zúg <u>a túske</u> .	R₃ – T ₃ (= T ₂)
<u>szél</u> szalad ide-oda,	T ₄ – R ₄ (→ T ₂)
reszket <u>a galagonya magába</u> .	R₅ (→ R ₁) – T ₁
<u>Hogyha a Hold rá</u>	T ₆ – (→ T ₁)
fátylat ereszt:	R ₆
lánnyá válik,	R ₇ – (T ₁)
sírni kezd.	R₈ – (T ₁)
Őszi éjjel	R ₁ –
izzik <u>a galagonya</u>	T ₁
izzik <u>a galagonya</u>	R ₁ –
ruhája.	T ₂

A szövegmondatok rémáinak száma nyolc, amely éppen egy Fibonacci-sorozat-pont. Az eddig előforduló rémákat számba véve láthatni, hogy egyes rémák a szövegmű szerkezetében fontos helyeken vannak. A bevezető rész az első két rémát tartalmazza (R₁, R₂), ezek jelölik ki a versvilágot mint olyat; a szövegmű főrésze pedig az R₃, az R₄ és az R₅ jelzetűeket. Ezek között az R₃ és az R₅ fontosabb a szövegmű (lírai) cselekménye szempontjából, minthogy az R₃ (zúg) a versvilág egyik entitáscsoportjának – amelybe a túske, a szél, a tűz tartozik – állapotáról, az R₅ (reszket) pedig a másíkról – ebbe a Hold, a (galagonya)lány sorolandó – ad hírt. A cselekmény bizonyos jelképi háttérrel a lánnyá vált galagonyabokor életének egy történéseiről mond el valamit, pontosabban csupán körvonalazza azt. A férfi(as) princípiumok (pl. *szél*; *izzik* ~ 'tűz') jelenléte, az átváltozást és a titkot rejtő dolgoknak (pl. *fátyol*), továbbá a bűnnek (pl. *túske* ~ 'tövis') a nyilvánvaló jelenléte együttesen eredményezik, hogy a (galagonya)lány (női princípium) a vele történtek után („lánnyá válik”) sírni kezd (l. részlete-

sen Büky 1997). Az R_5 fontossága abban van, hogy a lányvá válást közli, a R_8 réma pedig a (galagonya)lánynak a történetek utáni állapotát mint új, az eddigiekhez semmilyen szemantikai szálon nem kapcsolódó híryanagot adja elő. S ez a háttér vélhetően szexuális esemény utáni helyzet pszichikai csúcspontja, amely után Weöres Sándor már mindössze a nyitósorok megismétlésének keretével (epanadiplóissal) zár, vagyis az utolsónál magasabb hírértékű rémát már nem hoz. Az ismétlődés művészi funkcióját általában szűkebbnek tartják, mint az esztétikait, amely átfogja az emberi létezés egészét és megteremt az általánosítást mint a gondolkodási módot és eredményt (Veres 1980: 25, 31). A cselekmény fő híryanaga, amelyet mintegy hordoznak a rémák, éppen a Fibonacci-sorozat (arány)számaihoz köthető, amint a táblázatban a megfelelő rémák szürke jelzése is szemlélteti (R_1, R_2, R_3, R_5, R_8).

2.2. Egy másik Weöres-vers azt példázza, lehet a szövegműnek olyan nyelvi felépítése is, hogy sem a lexikai, sem a (szöveg)grammatikai és (szöveg)pragmatikai anyag voltaképpen nem igazítja el a befogadót, mit is kíván – Brassai Sámuel kifejezésével szólván – a mondó közölni a hallóval, és miről. A versvilág éppúgy ki van jelölve, ki van metszve az ábrázolható tárgyiasságok világából, mint az előző versben, az e világban megjelenő entitások állapotai is ábrázoltatnak. Jóllehet a szövegség minden szokásos ismérve föllelhető, a téma–réma fölépítés átlátható, a költői szövegmű nem koherens olyatén módon, amint az előző volt, a témaláncolat és a ráfonódó rémaépítmény nem egységes koherenciájú. (A vers a Rongyszőnyeg-sorozat huszonkilencedik darabja, I. Weöres 1970: I, 374.)

<u>Volt</u> egy szép ládika,	$T_1 - \overline{R_1}$
nőtt <u>benne</u> egy almafa,	$\overline{R_{2a}} - T_2 (\rightarrow R_1) - R_{2b}$
én <u>azon az almafán</u>	$\overline{R_{3a}} - T_3 (\rightarrow R_2)$
dinnyét szedtem délután.	$- \overline{R_{3b}}$
Nagyot ugrott <u>Sárika</u>	$R_4 - T_4$
beszakadt <u>a ládika</u> .	$\overline{R_5} - T_2 (\rightarrow R_1)$

A versvilág első – maradvány Roman Ingarden kifejezésénél (1977: 227) – ábrázolt tárgyiassága (*ládika*), majd az ezzel térbeli kapcsolatban lévő *almafa*, és az elbeszélő (*én*) az utóbbival bizonyos viszonyban lévő cselekvése (*dinnyét szedtem*), illetőleg a vers világtól némileg függetlenül megjelenő Sárikáé (*Nagyot ugrott*) zárják a cselekményt (*beszakadt a ládika*). A szürke jelölésmód is mutatja a táblázaton, hogy ezeken a fontos szerkezeti helyeken vannak azok a rémák, amelyek új híryanagot (és hírértéket is) hordoznak (R_1, R_{2a-b}, R_{3a-b}), s a záró réma, az R_5 ugyancsak, mint az előző szerkezeti pontokon lévők is, Fibonacci-sorozatszám.

2.3. Az utolsó versben – Keresztöltés, Weöres 1970: II, 385 – pedig azt mutattuk be, hogy a szöveg mindenkor olvasója alkothatja magukat a mondatokat is aktuális tagolásukkal együtt, amelynek vagy amelyeknek alapján saját kogníciója szerint értelmezi azokat, illetőleg a szövegegészét. Az aktuális tagolás tehát minden esetben a szöveg szerkezeti felépítését vezérli, úgy, hogy magában a szövegben jelöli ki az értelmezés alapját e szerkezettel irányítva a lehetséges olvasatokat. (Az olvasás iránya nyilakkal van jelölve.)

A vers eredeti szövege, amint alább látható, négy sorba és négy oszlopba van elrendezve valamelyest agrammatikus szövegmondatokkal. A szövegmondatiság az első két sorban igei állítmányok révén (*hintáz, moccan*) észlelhető; a harmadik és negyedik sor az aktuális tagolás racionális alapformájú (l. Elekfi 1986: 52–73) téma-réma-szerkezetének megfelelően tartható egy-egy szövegmondatnak, amint a jobbra haladó, egyenes olvasási iránynak (→) megfelelő olvasati szerkezetben leírtuk volt.

Keresztöltés

*kövér béka tavon hintáz
árnyék moccan akác ágán
habos virág szirom ezer
csillag mellett felhő fátyol*

Következzék néhány olvasási lehetőség, amelyek előtt a nyílhegyes vonalak mutatják az olvasás (a 'keresztöltés') irányát.

Keresztöltés Ø – R

→

<u>Kövér béka</u> tavon hintáz,	$T_1 - R_1$
<u>árnyék</u> moccan akác ágán,	$T_2 - R_2$
<u>habos virág, szirom</u> ezer:	$T_3 - R_3$
<u>csillag mellett felhő fátyol.</u>	$(T_3) - R_4$

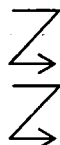
Weöres Sándor e versének címe abban a tekintetben is része a szövegnek (vö. J. Soltész 1965; Kemény 1985), hogy pragmatikai utasítást tartalmaz az első olvasási mód alkalmazásakor – minden megelőző szövegbefogadási módozattal szemben –: **A következő szövegmű olyan irányok szerint olvasandó, mint ahogy a keresztöltést végző vezeti túlvél a fonalat*, rövidebben: **Ez keresztöltés; ezért azután* cím gyanánt a *Keresztöltés* – amely szó természetesen metafora – illetéknépp rémának tartható az első, jobbra haladó és egyenes olvasási irány által kialakuló szövegben. Ha ez így van, akkor a szövegben még egy rémával számolva éppen öt réma vázára épül a szövegmű híryanaga, ami által éppen egy öttagú Fibonacci-sorozatnak felel meg a rémák száma.

A következő és különböző olvasási irányok és szerkezeti, valamint szemantikai lehetőségek révén alakuló szövegművekben mindig öt réma található, s hírértéke szerint mindegyik ugyanolyan fontosságú, mint egyébként a Fibonacci-számsorozatot felépítő tagként is.

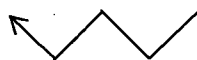
Kövé^r árnyék, || habos csillag, ||
 béka | moccan virág mellett, ||
 tavon | akác szirom felhő, ||
 hintáz ágán | ezer fátyol. ||

$\overline{R}_1 || \overline{R}_2$
 $T_1 (\leftarrow R_1) - \overline{R}_3$
 $\overline{R}_4 - T_2 (\leftarrow R_2)$
 $\overline{R}_5 - T_3 (\leftarrow T_2, R_2)$

Kövé^r béka árnyék | moccan, ||
 tavon hintáz. || Akác ágán |
 habos virág, || csillag mellett |
 szirom ezer: | felhő fátyol. ||

$T_1 - \overline{R}_1$
 $(T_1) - \overline{R}_2 || \overline{R}_3 -$
 $T_2 || \overline{R}_4 -$
 $T_3 (=T_2) | \overline{R}_5 (=T_2, T_3)$

Fátyol ezer ágán hintáz
 tavon | akác. || Szirom felhő
 mellett | virág, || moccan | béka: ||
 kövé^r árnyék, || habos csillag

$\overline{R}_1 -$
 $T_1 || \overline{R}_2 -$
 $T_2 || \overline{R}_3 - T_3$
 $(T_3) - \overline{R}_4 || (T_2) - \overline{R}_5$

2.4. Egy, az előzőknél terjedelmesebb költői szövegmű – Nyájás anyó lepénnyel (Karinthy 1977: 181–2) – aktuális tagolási rendjén is megmutatkozik a Fibonacci-sorozat érvényesülése. A tagolás ezúttal sem az aranymetszési arány kimutatása érdekében készült, hanem a Brassai Sámuel halálának 100. évfordulóján rendezett konferenciára (Kolozsvar, 1997. május 22–25.) a téma-réma tagolás szerkezeti és értelmezési célú fölhasználásának bemutatása céljára (Büky László – M. Korchmáros Valéria 1998), s az előadás végkövetkeztetése: az aktuális tagolás segítségével áttekintett költői szövegmű szemantikai vonalvezetése bizonyos csomósodás, sűrűsödés mellett (az alább X-től W-ig jelzett részek főként ilyenek) egészében haladványos, linearitása van, és ez olyanféle, mint a fizika kvantumokban mozgó mikrorészecskéi. Ilyeténképpen érthető, hogy az alszövegek (l. alább) mintegy szemantikai kvantumok gyanánt hordozzák – összefonódva a teljes szöveg szerkezetrendszerével – a dolgok költői állását (utóbbi mibenlétére l. Schmidt 1975: 480–1). A téma-réma szerkezet feltüntetésében (az eredeti dolgozat elemzésrendjét természetesen megtartva) mindössze a Fibonacci-sorozatnak megfelelő rémákat mutatja szürke jelzés, egyébként a jelölések feloldása a következő:

Az első oszlopban az elemzési egység sorszámozása, a másodikban az aktuális mondattagok elrendezése, a harmadikban a vers szövege van.

|| (két virgula) jelzi az elemzés közlési egységeinek (szabad mondatainak) tekinthető részei határát, ha az nem esik egybe a sorvéggel; ugyanilyen értelemben van alkalmazva a 2. oszlopban is.

| (virgula) a metszet helyét jelzi, a téma (T) és a propozitum, vagyis réma (R) között.

Aláhúzás mutatja a szövegben a T szakaszát.

Vastagítással van kiemelve a R-ban a fókuszban álló szó vagy szerkezet legnyomatékosabb szótagja, a mondatbeli főhangsúlyt viselő szótag.

^ ez az ív mintegy megerősítésül igazolja, hogy – legalábbis a szerzők olvasatában – valóban hangsúlytalanul rásimulva követi a fókuszként értelmezett elemet a kiemelő szórendű állítmány, illetőleg annak igei része. – A (13)-ban, amelyben az ige áll fókuszban, a grammatikai alanynak a R-hoz való tartozására hívja fel a figyelmet a hangsúlyozást mutató ív.

A kétféle érték együttes jelzése mutatja, hogy a világosan kettétagolódó hangsúlyozási képlet ellenére is eldönthetetlen, melyik szakasz a téma, mert mindkettő azonos hírértékű, egyaránt fontos, nyomatékos.

NAGYBETŰS forma figyelmeztet arra az elemre, amely témaváltáskor az új téma előzményeül szolgál.

T₁, R₂ alsó indexszáma egyszerű előfordulási sorszám, a témák azonosságának, illetőleg a témaváltásoknak a szemléltetésére és a propozitumokra való hivatkozás megkönnyítésére.

|?| a (8)-ban azért szerepel, mert formálisan alárendelő szerkesztése el-lentmondani látszik annak, hogy itt szabad mondatként különíthető el a *hog*y-os mellékmondat, de a *fenttartom* főmondatnak erős módosító mondatrészlet értéke az utána következő állítást is megemeli. A |?| később hasonlóan tagolási bizonytalanság miatt kerül elő.

M = megszólítás

t, r: a vers egésze szempontjából érdektelen, belső altagolódás; a szövegben szaggatott aláhúzás felel meg az ilyen mellékes témának, például az (5x)-ben.

Q, X, Y, W, Z: alszövegek jelölése; a főszövegben { }-be van téve. (Az alszövegek elemzésében []-ben a főszövegi rész van.)

[TR]

Nyájas anyó lepénnyel

(Füst Milánnak, emlékezéssel a Nyugatban [1927.] nov. 16-án megjelent „Habok a köd alatt” című versére)

- (1) $T_1 - \underline{R_1}$ A mecset gombja körül | harkályok[^]ültek
 (2) $\underline{R_2} - T_2$ S egy vámszedő[^]pirongatta épp ebét | a padkán –
 (3) $T_3 - \underline{R_3}$ Lent a felvonóhídnál | nyájas anyóka
 Lepényt, pecsenyét, illatos mézgát[^]árult az
 ünnepi lakomához,
 Amit A JÓSÁGOS KIRÁLY hirdetett aratásra –
 (4) $\{X\} - R_4 - T_4 - \{X\}$ {Mert jó és béketűrő e király,} – így[^]beszéli |
bizalmas barátja, a mives –
 {Jó és igaz és nem örül más bánatának,
 (Komolyan nézte és tünődött, nem nevetett,
 mint a csacska fürdőmesterek,
 Mikor az elítélt nyelvét ábrákkal díszített
 orsóra csavarta a hóhér,
 Réztálat tartva a koppanó vércsöppek alá.)
 Mértékkal osztja a gabonát, kinek-kinek az
 érdeme s hivatala szerint
 S csak arra ügyel, hogy meg ne károsodjék
 Ki istent félvén, barátságot tart a hibáserköl-
 csüekkel is...}
 (5) (6) $TR - TR \parallel \underline{R_5} - T_5$ – No | lám! || Milyen vonzó és kíváncs |
mindez!
 (7) (8ab) $R_6 - \parallel R_7 - (?T_6 =) \underline{R_8} - T_5$ S mégis, || fenttartom |?, hogy pusztá szemfény-
vesztés és ráfogás | az egész!
 (9) (10) $\underline{R_9} - [T_5] \parallel R_9 - [T_5]$ Multnak kísértete, || nem biztató ígéret a
 nyugtalanoknak[.]
 (11) (12) $R_{10} - T_6 \leftarrow 5 \parallel T_7 \leftarrow 5 - R_{11}$ Lehet, | hogyan volt efféle valamikor, || de hogyan
nem lesz soha többé, | állítom.
 (13) $R_{12} - T_4$ Ismerem[^]én | ezt a mívest, ki fémből készít
lepkét, tárt szárnyakkal, mintha repülne[.]
 (14) $\underline{R_{13}} - T_4 - R_{13} \{= Y\}$ Azt[^]szeretné | e képmutató, | {ha életünk is
 úgy peregne le, mint e mult napokat jelennek
 hazudó mozgókép a korongban,
 Mely él, látszatra, a vásznon, kecsesen s hajlé-
 konyan, de változhatatlanabb
 Az érc táblára véselt feliratnál, etruszk katona
 sírján.}

(15) $R_{14} (= T_4) - T_8 \{= Z\}$

Ö[^]volt | {az, ki ott állt fejcsóválva, a halászok
köz[^]t,
Két héttel ezelő[^]tt, ezerkilencszázhuszonhét,
december tizenhatodikán,
Florida partjain, hol ködben, habok alatt
Eltűnt a hajó, a hajó, S4, a tengeralatti,
Habok alatt, ködben, köd alatt habokban,
Ötven eleven ember ordított acélbeleiben
Harminchat órán át, néhány korty levegőért.
[E rész az eredetiben ritkított szedésű.]
Míg rádió és telegráf vitte szerte a hírt, a hírt
a világon
S százezer ujság százmillió példánnyal többet
adott el,
Mert egymilliárd ember tudta és figyelte biz-
tos haláltusáját
Ötven édesanya ötven gyermekének, mi-
közben
Szivárványszinben táncolt és csillogott jeges
hullámtaréj tetején a tajték
S „a víztükör sárgán és alattomosan világolt
a köd alatt”.}

(16) $R_{15} - T_{4=8} \{= Q\}$

De mit[^]akartok | {a mivestől, ki csak azt
hiszi, amit lát
S nem a hajót, a hajót, habok alatt, köd alatt,
S káprázat neki a halász, veszködve emelő lán-
cai közt!}

(17–18–19) $T_{16} \parallel R_{16} \parallel T_9 - R_{17 (= 16)}$ (20) $T_9 - R_{18 (= 16)}$

[Az eredeti szerint sorköz következik.]
Nem, || nem, || mi | nem[^]leszünk ilyenek!
Mi | nem[^]fogunk megbékélni soha nem létező
gabonával!

(21) $[T_9] - R_{19} \{= W\}$

De lázadozva s haraggal[^]követeljük
Az emelőernyőt, {ellátni vele jövőendő S4-eket,
katasztrófa esetére,
Mint ahogy ejtőernyővel látják el az ingó gép-
madarat.}
[Az eredeti szerint sorköz következik.]

(22) $T_{10} (\leftarrow R_3) - R_{20} \parallel M$

Ez anyók, a lepénnyel, | rég meghaltak, ||
uraim,

(23) $T_{11} (\leftarrow \{Z\}, \{Q\}) - R_{21}$

De a hajók | még most is ott[^]feküsznek a víz
fenekén.

Az alszövegeknek nevezett részek tagolási rendje

X alszöveg: a király jellemzése

- (1x) $Rx_1 - Tx_1(\leftarrow R_4)$ Mert jó és béketűrő | e király, [– így beszéli bizalmas barátja, a mives –]
- (2x) (3x) $Rx_2 - [Tx_1] \parallel R_4 - [Tx_1]$ Jó és igaz || és nem[^]örül más bánatának,
- (4x) (5x) $Rx_4 - [Tx_1] \parallel Rx_5 - [Tx_1]$ (Komolyan[^]nézte || és tűnődött, nem[^]nevetett, mint a csacska fürdőmesterek, {Mikor az elítelt nyelvét ábrákkal díszített orsó-
ra csavarta a hóhér, Réztálat tartva | a koppanó vércsöppek alá.})
- (5xa) (6xb) $Rxa_6 - [Tx_1] \parallel Rxb_7 (= t_1 - r_1)$ Mértékkel osztja a gabonát, || kinek-kinek érdeme[^]s hivatala[^]szerint
- (6x) $Rx_7 - [Tx_1] [?] - Rx_7 (= r_2 - t_2)$ S csak arra ügyel, [?] hogy meg ne károsodjék Ki istent félvén, barátságot tart a hibáserkölcsüekkel is...

XX altagolás: epizód a király jellemzésében

- (1xx) $Txx_1 - Rxx_1$ [(Komolyan nézte || és tűnődött, nem nevetett, mint a csacska fürdőmesterek,] Mikor az elítelt nyelvét | ábrákkal[^]díszített[^]orsóra[^]csavarta a hóhér, ||
- (2xx) $Rxx_2 - Txx_2]$ Réztálat[^]tartva | a koppanó vércsöppek alá.)

Y alszöveg: a mives képmutatásának jellemzése

- (1y) $Ty_1 - Ry_1$ [Azt szeretné | e képmutató,] | ha életünk is úgy[^]peregne le, mint e mult napokat jelennek hazudó MOZGÓKÉP a korongban,
- (2ya–b) $ty (\leftarrow Ry_1) - rya \parallel [ty] - ryb$ Mely él, látszatra, a vásznon, kecsesen s hajlékonyan, || de változhatatlanabb Az érc táblára vésett feliratnál, etruszk katona sírján.

Z alszöveg: a mai mivesek

- (1z) $Tz_1 - Rz_1$ [Ö[^]volt az,] ki ott állt, fejszoválvá, a halászok közt két héttel ezelőtt, ezerkilencszázhuszonhét,

	december tizenhatodikán,
(2z) $Rz_2 - Tz_2$	Florida partjain, hol ködben, habok alatt Eltűnt <u>hajó, a hajó, S4, a tengeralatti, habok</u> alatt, ködben, köd alatt a habokban,
(3z) $Rz_3 - Tz_2 (+ Rz_4 + Rz_5)$	Ötven eleven ember ordított <u>acélbeleiben</u> Harminchat órán át, néhány korty levegőért.
(4z) $Rz_6 - Tz_3 (\leftarrow Rz_{2,3,4,5})$	Míg rádió és telegráf vitte szerte a hírt <u>a hírt a világon,</u>
(5z) $Tz_4 (\leftarrow Tz_3) - Rz_7$	S <u>százezer ujság</u> százmillió példánnyal többet adott el,
(6z) $Rz_8 - Tz_4 (= Rz_3)$	Mert egymilliárd ember tudta és figyelte <u>biztos haláltusáját</u> Ötven édesanya ötven gyermekének, miköz- ben
(7z) $Rz_9 - Tz_5 (\leftarrow Tz_2)$	Szivárványszinben [^] lancolt [^] és [^] csillogott jeges hullámtaréj tetején <u>a tajték</u>
(8z) $Tz_6 - (\leftarrow Tz_5 - Rz_{10})$	S „ <u>a víztükör</u> <u>sárgán és alattomosan világolt</u> a köd alatt”.

Q alszöveg: ismét a mivesek

(1q) $Tq_1 - Rq_1$	[De mit akartok a mivestől,] <u>ki</u> csak azt [^] hiszi, amit lát
(2q) $Rq_2 - (\leftrightarrow Rq_1 - Tq_2 (= Tz_2))$	S nem <u>a hajót, a hajót, habok alatt, köd alatt,</u>
(3q) $Rq_3 - Tq_3 (\leftarrow Tq_2 = Tz_2)$	S káprázat neki <u>a halász, veszekedve emelő-</u> <u>láncai közt!</u>

W alszöveg: az egyetlen erkölcsös magatartás

(1w) $Rw_1 - Tw_1 - Rw_1$	[De lázadozva s haraggal [^] követeljük Az EMELŐERNYŐT,] ellátni vele jövedő S ₄ -eket, katasztrófa esetére,
(2w) $Rw_2 - Tw_2$	Mint ahogy ejtőernyővel [^] látják el <u>az ingó</u> <u>gépmadarat.</u>

(NB. A „Jó és igaz és nem örül más bánatának,” sor hiányzik a Karinthy 1977-ből, amint az eredeti közlés – Nyugat 1928. I, 72–3 – mutatja.)

Karinthy Frigyes versének elem- és szövegszerkezeti vizsgálata (vö. Büky 1998) azt mutatja, hogy az első réma megjelenésével (R_1) induló szövegszerkezet (a bevezetés) az R_5 rémát tartalmazó egységnél lép a tárgyalásnak nevezhető részbe, s az utolsó réma a szövegszerkezetzáró egységben található. A szürkével megjelölt rémak,

amelyek megfelelnek a Fibonacci-sor számainak, rendszerint a szerkezet fontos pontjainál vannak. A bevezetésben: R_1, R_2, R_3 ; a tárgyalásban: R_5, R_8, R_{13} ; a befejezésben az R_{21} . A befejezés részben visszaviszi az olvasót a címhez, ennyiben Roland Harweg (1968) műszavával etikus (etische), vagyis jellemzője a zártság. A költemény címe a teljes szövegműnek olyan tematikus részlete, amelyre a versbefejezés bizonyos értelmi többletet rak. E cím azt a benyomást kelti, hogy valamely nyájás anyóról (és „a” lépénnyről) lesz szó a szövegműben, illetéknéppen e cím és a szövegegész metonimikus viszonyban van, a cím a témaegésznek egy témarészlete, de nem nyújt afféle fogódzót és utasítást az olvasáshoz, mint a weöresi *Keresztöltés*.

A versben szerkezeti elágazások, csatlakozások a Fibonacci-sorozat pontjainál mutatkoznak: az R_5 után található az első alszöveg X jelzéssel, az R_8 réma bizonyos erősítő ismétlést mint szemantikai visszacsatolást szolgál, az R_{13} után az Y jelzésű alszöveg áll, az R_{21} réma a Q és a Z alszöveg tartalmi (jelentésbeli) előkészítése alatt áll. A számsorozat e jeles tagjain kívüli két rémát követ még alszöveg: az R_{14} réma után a Z alszöveg van, és a R_{15} rémát a Q alszöveg követi. A kutatás szempontjából akkor volna örömdetesen tiszta a szerkesztmény, ha csupán a sorozatpontokon jelenne meg minden esetben alszöveg. Bár ez nem így van, mégis megállapítható, hogy a király jellemzését (X) és a mives képmutatását leíró alszöveg mellett a többi alszöveg a (3) $T_3 - R_3$ utáni részeknek mintegy kidolgozásaként jelenik meg, és több szálon is. A mives mellé a Z alszövegben a mai mivesek vannak ábrázolva: (15) $R_{14} (= T_4) - T_8$, ebben a T_4 már e korábbi szöveghelyről ismerős: (4) $\{X\} - R_4 - T_4 - \{X\}$; hasonlóképpen a Q alszövegben ismét a mivesek szerepelnek: (16) $R_{15} - T_4 = 8$. A W alszöveg, amely az egyetlen erkölcsös magatartásmód kinyilvánítása: $[T_9] - R_{19}$, amely tulajdonképpen lezárása a főtémának: (1w) $R_{w1} - T_{w1} - R_{w1}$ és (2w) $R_{w2} - T_{w2}$. A melléktéma vagy második téma, mint egyes zenei szerkezetekben szokás kifejezni, lezárása a megszólítás dobütésének figyelmeztetésével: (22) $T_{10} (\leftarrow R_3) - R_{20} \parallel M$, amelyet azután a (23) $T_{11} (\leftarrow \{Z\}, \{Q\}) - R_{21}$ visszautalásokat is tartalmazó zárása követ. S az itt lévő réma egyúttal az alapszerkezet 21. – arany metszési számú – tagja, amely arany metszési szám. Természetesen ezek az adatok önmagukban nem mondanak semmiről semmit. „A világnak adatai sem rendelkeznek logikus struktúrával, hacsak nem valamely elmélet, például egy tudományos hipotézis keretébe foglaljuk őket” – írja Gregory (1982: 68) a jó tudományos hipotézis tulajdonságait taglalva. „A legkedvezőbb esetben bizonyos logikai vagy matematikai viszonylatok felelhetnek meg a tényeknek – azután ezekből a logikus viszonylatokból levont következtetések alkalmazhatók a világra [...]” – mondja ugyanitt. A tézis, antitézis, szintézis alakzati rendje fedezhető fel a Karinthy-vers szövegvilágának kettős lefutású lírai cselekményében (vö. Fónagy é. n. [1999]: 389–92, 416–8). A (14) $R_{13} - T_4 - R_{13} \{= Y\}$ jelzetes szövegmondat mintegy összefoglalja az addigi tézisnek tartható részt, majd a (15)–(22) az antitézist adja elő a tagadás nyelvi megvalósításával is, hiszen halmozva, háromszorosan jelenik meg a *nem* tagadószó: (17–18–19) $T_{16} \parallel R_{16} \parallel T_9 - R_{17} (= 16)$ **Nem**, \parallel **nem**, \parallel mi | **nem** ¹leszünk ilyenek! A szintézis a már említett 21. rémaszámnál – (23) $T_{11} (\leftarrow \{Z\}, \{Q\}) - R_{21}$ De a hajók | még most is ott ¹feküsznek a víz fenekén – a tézisre (Q) és az antitézisre (Z) az imént már említett visszautalásokkal van megfogalmazva. – Figyelemreméltó

alkotáslélektani adalék, hogy Karinthy Frigyesnek első verse a Nyugatban, 1909-ben, a Hangversenyen című, ebben írja: „Egyszerre csönd lesz: hullámgyűrű indul | S megtörve zúg alá a szirtfokon. | – Beethoven szólal”, továbbá: „– Beethoven, értek! Tőled kell tanulnom | A szívhezszólás nagyszerű tanát” (Karinthy 1909: 238). NB. A Karinthy 1977: 167 helyen („*Beetjoven*, értek!”) bizonyára sajtóhiba van.

2.5. Az utolsó példa, amely egy Füst Milán-vers vizsgálatából való, eredetileg szintén nem az aranyetszési arányszámok kimutatására, hanem a szövegmondati rendszer, illetőleg a költemény szintaktikai fölépítésének megállapítására vonatkozott, és a szöveg – Szellemek utcája (Füst 1969: 13–4) – szavainak a költő versírásában másutt megnyilvánuló használatának kutatására. (l. Büky 2000: 7–17).

Szellemek utcája

[1] i. Minden ellenemre van. **[2]** ii. (1) Én nem kívánok többé táncokat,
(2) Olyat nem tudsz mutatni (3) pajtás, – (4) nem, (5) olyat a knidoszi táncmesterek se tudtak feltalálni, –
(6) Sem zenét, – (7) minek nekem? (8) magam csináltam egykor jó egynéhány dallamot
(9) S azt dúdolgatom, (10) vagy még azt sem. **[3]** iii. Hallgatok. iv. Az életem javát sötétben töltöm el,
A mélyen elrejtező, néma férfikort.
[5] v. E sugallat hűvös. – vi. (1) Mint aki csendes és veszélyes utcán járkal éjszaka
(2) És abban minden lobogásban volna, – (3) hatvan fáklya tüze ontaná vad lángjait
A semminek... (4) mert nincs ott senki sem. vii. A szellemek utcája ez!
[8] viii. (1) S még néhány lépés benne (2) s nemsokára vékonypénzü leszlel magad is
(3) És régi, kipróbált szived kutyáknak vettetik.
ix. (1) Igen, – (2¹) szerettem egykor sokmindent: hajósok énekét,
(3) Szédítő, teljes napsütés: (2²) aranyrózsáidat...
x. Mi mindent szerettem, már nem tudom.
xi. (1) Boldog forróság volt nekem ez a földi tűz,
(2) Átjárt, (3) hogy megvacogtatott, (4) borzongtam tőle (5) s jeges éjszakát
Képzelttem hozzá... xii. S ma már éjszakám:
Egyetlen teljességem. – **[13]** xiii. (1) Ne higyjétek, (2) nem sohajtok,
(3) Sőt feledni vágyom minden múltamat (4) s még inkább elrejtőzni, elmerülni abban,
(5) Ami még a jussom itt. xiv. Mert annyi jár nekem.
xv. (1) Hogy jobban megismerjelek, (2) ki vagy? – xvi. (3) Sötét vagy-e?
xvii. (4) Kivel a sötétségben oly rég szembenézek, (5) hallgatag király: (6) rejtélyes elmulás!

E szövegmű a szerkezetének áttekintése azt mutatja, hogy a lírai cselekmény bevezetése az [1], a [2] és a [3] egységekkel egyenlő. A lírai cselekményt az elbeszélő vagy drámai tartalommal nem rendelkező költemények belső formájának tartja Fónagy Iván (1990: 18; 1999: 382, 404), amely meglehetősen bonyolult azáltal is, hogy a verbális mű többszintű. „A mű szerkezete – folytatja Fónagy (1990: 19) – csak annyiban

rokon a mondatéval, amennyiben a mondaton belül is érvényesülnek a mű szerkezetét meghatározó nyelven túli, nyelven kívüli, zenei vagy térbeli struktúrák.” Némileg a zenei szerkesztés elveire épülő belső forma struktúrája látszik a Füst Milán-versen, amelynek az i.-től iv.-ig terjedő szövegmondatai a cím, a *Szellemek utcája* szemantikai (némileg idevágó műszóval:) auftaktja után mintegy a főtéma ([1] {i}. *Minden ellenemre van*) és a melléktéma ([2]) bemutatását tartalmazzák, továbbá a [3]-ban reexpozicióval, reprizzel ({iii.} *Hallgatók*) és utána mintegy codával ({iv.} *Az életem javát sötétben töltöttem el, | A mélyen elrejtező, néma férfikort*) építi fel a bevezető részt, és ezek után tér majd át a kidolgozási részre. A Füst-versben az [5], a [8] és a [13] jelzetű egységek szövegmondatai tartalmazzák a főtéma feldolgozását (a bécsi klasszikára jellemző szonátaforma úgynevezett kidolgozását), vagyis a téma különböző nézőpontból való bemutatását, részletezését (vö. Szabolcsi Bence 1982²). A költeményt lezáró szerkezeti egység (befejező tétel, finale) – {xvi.} (3) *Sötét vagy-e?* {xvii.} (4) *Kivel a sötétségben oly rég szembenézek*, (5) *hallgatók király: (6) rejtélyes elmulás!* –, amelyben részben visszatér a coda egyik motívuma ({iv.} *Az életem javát sötétben töltöttem el*) más (mondjuk így:) hangnemben: {xvi.} (3) *Sötét vagy-e?* {xvii.} (4) *Kivel a sötétségben oly rég szembenézek*; ugyanis: ha a coda ünnepélyes pátosza Esz-dúr jellegű, e finale inkább a fájdalmas szenvedély g-molljára emlékeztethet mint szokásos hangnemi társítás. Mindezzel kapcsolatosan érdemes idézni Fónagy Ivánt: „A stílus az orgonapontra emlékeztető szólam a polifonikus költői műben, mely többé-kevésbé tartósan kíséri a gyorsabban váltakozó többi szólamot” (Fónagy é. n. [1999]: 465), amely megállapítás ugyan csak részben vonatkozik zenei, illetőleg költőiszövegműszerkezetre, hiszen az orgonapont (Orgelpunkt) „a többszólamú zenében legmélyebb szólam olyan hosszan hangzó, ismételt vagy figurált hangját jelenti, amely fölött kisebb értékben és változó összhangokban mozgó szólam vagy szólamok hangzanak” (Gárdonyi Zoltán 1965). Fónagy a zene és a költészet viszonyát taglalva idézi azt is, hogy a költészet a nyelv természetes zenéje, amint a XIV. században Eustache [Morel] Deschamps tartotta (Fónagy é. n. [1999]: 453–5), illetőleg foglalkozik az irodalmi művek zenei szerkezetével is példákat említve a zenei szerkezetekre hagyatkozó avagy éppenséggel azokat valamely irodalmi műben föltáró tanulmányok közül (Fónagy é. n. [1999]: 335–9).

A zenei fölépítésmód párhuzama kínálja megemlíteni a modális hangnemeket használó művek finálisát, záróhangját is, ennek itt jól megfeleltethető a {xvii.} (6) *rejtélyes elmulás!*. Ugyanis az *elmulás* ~ *elmúlás* főnév a Füst Milán-i lírában a 'halál' megnevezésének egyik gyakori jelölőszava az *enyészet*, a *múlás*, a *halál* és a *vég* mellett nem szólva most azokról az igékről, amelyek a halál állapotába jutást fejezik ki vagy szótári jelentésükkel, vagy metaforikus használatuk révén (l. Büky 2001). Az *elmulás* ~ *elmúlás* főnév használatának rendszere és a hozzá köthető szóhasználati háttér (Büky 2000: 286–7) a költőnek szinte csökönyös rendszerességgel visszatérő témája (zenei vagy festészeti megfelelést említve:) hangneme vagy színhasználati módzata. A színhasználatmódra például vehető a Maurice Utrillo által 1908 és 1914 között alkalmazott meszes fehér, amely a képek alaphangját adja meg (Németh Lajos 1968a), Pablo Picasso 1901 és 1904 közti kék korszaka (Körner Éva 1968³: 10, 14),

illetőleg az 1905-től kezdődő ún. rózsaszín korszaka (Németh Lajos 1968b); megemlíthető példa Van Gogh, aki a sárga színt használja előszeretettel (Rudolf Arnheim 1979: 408). Füst Milán lírai stílusában az *elmúlás* ~ *elmúlás* afféle vissza-visszatérő jellemző jegy, mint az említettek. Karinthy Frigyes már korán észrevette ezt: „[...] mintha szépiával volna festve” – mondja a költő képeiről, amelyeket komor és tragikus látásúaknak tart (Karinthy 1911: 64). Efféle alkotásjellemzők indokolják Fónagy Iván (1974: 34) megállapítását: „A költő egyéni stílusa – sztereotípiáinak összessége vagy rendszere – ugyancsak közlés. Szerves része a vers mondanivalójának.” – A szövegmű címében szereplő entitásnak, a 'Szellemek utcája'-nak és az *elmúlás* ('halál')-nak asszociációs kapcsolata van, és van bizonyos fokú társulási valenciája is (Károly 1970: 62), tehát ez a Füst Milánra jellemző szemantikájú záróhang az [5] részben a főtéma első kidolgozási frázisához – maradva a zenetudományi kifejezőmódnál – ({vii.} *A szellemek utcája ez!*) tartozik. – Nem érdektelen alkotáslélektani adalék: Füst Milán gyermekkorában hegedülni tanult Szigeti Adolfnál, Szigeti Józsefnek, a később világhírű hegedűművésznek apjánál. Szigetivel barátságban volt; már 1909-ban írt a Nyugatba egyik budapesti hangversenyéről, ez a költő még évtizedek múltán is említi Pernye Andrásnak (Füst 2002: 867). Szigeti József pedig arról emlékezik meg, hogy Füst Milán biztatta, hogy Bach szonátaival foglalkozzék (Szigeti 1965: 26–7; Somlyó 1969: 129–33). Füst levelezéséből tudhatni, hogy némelykor vacsoravendég volt Szigetiéknél (Füst 2002: 256), hogy a háború után csomagokat kapott a nyugaton élő Szigetitől (Füst 2002: 521). A Szigeti Józseffel, illetőleg az ugyancsak világhíres Reiner Frigyessel való kapcsolatáról ezt írja: „[...] nekem Szigeti József gyerekkora óta mondjuk úgy: hálátlan, ronda barátom, Reiner Frigyes pedig osztálytársam volt nyolc évig és igen erős kapcsolat volt köztünk, csakhogy ezekhez nem fordulok, mert rossz emberek. (Igaz, hogy Szigeti igyekezett életrajzi könyvében rólam egy igen meleg fejezetet írni s ezzel jóvátenni hálátlanságait, de mindegy, így is rossz ember)” (Füst 2002: 795). Mindemellett tudni való, hogy 1963-ban Szigeti József Budapesten jár, s fölkeresi Füst Milánt, aki erre utal Szigetinek írott levelében (Füst 2002: 870). Később is ír Szigeti Józsefnek (Füst 2002: 894). Az említett találkozásra így emlékezik: „Valóban úgy igaz, hogy egykor mi nagyon jó viszonyban voltunk egymással, én sokat fáradtam Szigeti ügyében, első kritikusa is én voltam, sőt, még tanítottam is, még hozzá zenére. De aztán elfordultam tőle, mert keveseltem az irántam való érdeklődését. No de mindegy ma már. Meglátogatott, megöleltük egymást s ő elhozta nekem ajándékba egyik Bach lemezét, (hegedű-szonátákat,) amelyre azt írta: F. M.-nek, aki már hatvan év előtt Bachot prédikálta nekem. Mikor eljátszottam ezt a lemezt, tényleg megállapítottam, hogy Bachot mégiscsak ő játssza legszebben” (Füst 2002: 889). Kapcsolatukhoz tartozik: Füst halálakor Szigeti József megemlékezést írt róla az Irodalmi Újságban (1967. szeptember 15.).

A versszöveg mint a lírai cselekményt, szemantikai tartalmat hordozó anyag a fentebbiek alapján látható módon bizonyos belső rendszerre épül, amely egyes jegyei révén hasonlóságot mutat bizonyos zenei szerkesztésmóddal, ami nem jelenti azt, hogy a költő tudatosan és biztosan ilyes mintát követett. Azt azonban mindenképpen jelzi, hogy a zenei szerkesztésmóddal egyazon műveltségkörben szokásos rend érvényesül. A mű nyelvi anyagát szövegmondatokra tagoló szövegszintaktikai eljárás révén először

puszta jelzésként használatos számok pedig összevetve a szokásos (irodalmi) műalkotásszerkezettel ugyancsak hasonlóságot mutatnak, ami viszont tudatos szerkesztésre vall. A hagyományos szerkezeti rend és a szövegmondategységek éppen a Fibonacci-sorozatnak megfelelő pontokon jelennek meg (a versszövegben szürkével jelezve: [1] [2] [3] [5] [8] [13]), s ennek ha nincs is tudatos megszerkesztése, ezek az adatok mégis tényként fogadhatók el. A szöveg szemantikai tartalma és a(z európai) műveltségkör hagyományának kikerülhetetlensége azonban igazol(hat)ja, hogy az esztétikai szempontból nem kifogásolható (sőt: kifogásolhatatlan) matematikai rendnek való megfelelés megmutatkozzék. A tudományos kutatásban „A legkedvezőbb esetben bizonyos logikai vagy matematikai viszonylatok felelhetnek a tényeknek – azután ezekből a logikus viszonylatokból levont következtetések alkalmazhatók a világra [...]” – írja a már fentebb idézett vonatkozásban Gregory (1982: 68).

3. A Rongyszőnyeg-sorozat kilencvenkilencedik darabjának az új híranyagot hozó szerkezetei (rövid megvilágításidejű felvételekként) éppen a szűkre szabott (nyitott) líraicselekmény-elmondással (a megkezdett hasonlítást folytatva: lencsenyílással) készültek, a nyelvi elemek kis sorozatának célszerű elrendezésével. Ez az elrendezés egyezik a Fibonacci-sorozat elemszámának rendjével a tekintetben, hogy éppen nyolc réma adja a szöveg hírerincét.

A Keresztöltés című Weöres-vers (talán mondani lehet:) tervrajz szerinti szerkezete(ke)t követ, mint egy keresztöltéssel készített hímzés rajzolata, vö. „*«Hímzésben» olyan öltés, mely X alakot formál, s ilyen öltések csoportozata adja a mintát»* (ÉrtSz. *keresztöltés* a.). A szerkezet rendjét a kihímzendő anyag, példaképpen: *congrée* (itt: az eredeti Weöres Sándor-i szöveg mint íráskép) és verscím mint utasítás arra, hogy bizonyos öltés(ek) (itt: olvasásmódok) hajtandó(k) végre, amelyek bizonyos minta (itt: értelem) megjelenését eredményezi(k). A mintázat véges elemeknek, az alapszövetnek (a *congrée*-nak) mérete és a grammatikális lehetőségnek, az olvasásmóddal való öltések, szövegmondatok számának alapján jön vagy jöhet létre, s az elemszám kötöttsége mintegy meghatározza a Fibonacci-sorozatot alkotó egységek létrehozását. Ha a költői szövegművet a Weöres által közölt grafikai rend, tipografikus elrendezés alapján – amely négy sort, illetőleg négy oszlopot mutat – olvassuk, egy-egy sort szövegmondatnak kell értelmeznünk nemcsak a versek szokásos lejegyzési, leírási módja miatt, hanem abból a grammatikai készletéből is, amely az első két sor igéinek következménye, vagyis állítmányokként két szövegmondat elemei. A második két sor grammatikális értelmezhetősége ismét két, ezúttal névszói állítmányt követel. Mindezt négy rémára oszló szövegmondatokat észlelhetünk, azonban az ettől eltérő, az X rajzolatra figyelő olvasatok az eredeti grafikai és tipográfiai rend szómintázatában mindig (mondhatni:) keresztező vonalat húznak, s emiatt megjelenik az ötödik réma, illetőleg a szerkezetrend az ötös Fibonacci-számú új híranyaggal zárul. – A grafikai rend említése szóba jöhet Weöres rajzolási hajlama miatt, ismeretes például: A hallgatás tornya (1956) című kötetének könyvdíseit is maga rajzolta. A Hold és Sárkány ([Budapest,] Magvető, 1967) címmel kiadott és két drámáját (A holdbéli csónakos, Octopus) tartalmazó kötetét például a következőképpen dedikálta: „Büky Lacinak barátsággal, szeretettel

Weöres Sanyi – Nagykanizsa, 1968. jún. 2.”, majd a címoldallal szembeni lapra tükörírással is felírta (a keltezés kivételével) ugyanezt:

Büky Lacinak barátsággal, szeretettel Weöres Sanyi

A HOLDBELI CSÓNAKOS
OCTOPUS

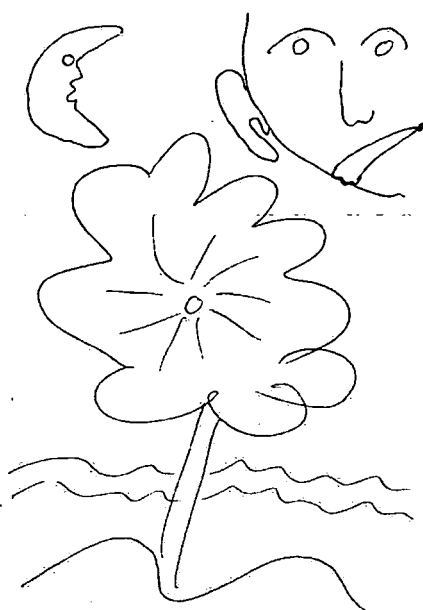
Weöres Sándor
HOLD ÉS SÁRKÁNY

Két dráma
Szász Endre illusztrációival
Magvető Könyvkiadó
Budapest, 1967

Holmes, Kanizsa jún. 2.
ijazat csónakos

1 Büky Lacinak
barátsággal, szeretettel
Weöres Sanyi
Nagykanizsa, 1968. jún. 2.

Ugyanezen a napon abba a kötetbe, amely Villon összes verseit ([Budapest,] Magyar Helikon, 1966) tartalmazza, s amelyben két fordítása van (Közmondások, Rondo), a címlapra írt ajánlással átellenben készített rajzot.

FRANÇOIS VILLON
ÖSSZES VERSEI

*Büky Lászlóknak
barátságos, szeretettel
Károlyi Sándor
Nagykanizsa, 1968. jún. 2.*

MAGYAR HELIKON • 1966

A Karinthy-versben a szerkezetrend, a tézis, antizés és szintézis egységei mindig Fibonacci-számpontoknál szerveződnek, s a szöveglezárás is éppen egy sorozatszamos rémánál van (R_{21}). A lírai cselekmény szinte a formális logika alapján (is) leírható szerkezetének váltópontjai egyeznek az aranymetszésszámokkal.

A Füst Milán-vers szerkezetrendjének megoldásai bizonyos mértékben a zenei szerkezettel mutatnak párhuzamot. Füst lírájában másként érvényesülnek szövegépítési szabályok, mint az ún. szabadversben, amely nem egyéb, mint költői próza, csak éppen versszerű sortördéssel van írva. „Vers és költészet között nemhogy azonosság, de szükségszerű kapcsolat sincsen [...]” (Szepes – Szerdahelyi 1981: 167). Egyébként a költő írt szonettot is (Zsoltár: „Ó Uram, engem bántanak”; Füst 1969: 131), mégpedig sajátos megformálásban, a sorok ugyanis 8 és 23 közötti, változó szótagszámúak, a szonettforma más tekintetében viszont követi a (hazai) hagyományt. (Véletlen-e, hogy a költő másik Zsoltár című verse, a „Zenét és nyugalmat” kezdetű éppen két szonett terjedelmű, huszonnyolc soros vers, több részében is szonettre emlékeztető rímeléssel.) Füst Milán versalakításának szabadsága és egyedisége nyilván megengedheti a zenei formarend követését, illetőleg a szonátaformára jellemző témavezetést. A különféle formarendekben amúgy is nagy mértékű alaprend és alaprendszer van; a Poétikában azt tartja Arisztotelész (1963: 21), hogy csak az a dolog teljes, amelynek kezdete, közepe és vége van (arkhé, mezon, teleuté); a három részen alapuló felépítés, illetőleg a szám-misztikában oly jeles hármasság megmutatkozása az emberi szellem alkotásaiban általános (Fónagy é. n. [1999]: 304–7). A Szellemek utcája című vers szerkesztésrendje jó

értelemben vett kiszámítottságot, minden részletre kiterjedő következetességet mutat. E szigorú felépítésrend mintegy magával hozza a meglehetősen bonyolult szövegmondatok csoportjainak indulását éppen a Fibonacci-számos szerkezeti pontokon.

A fentiekben a téma-réma szerkezet kapcsán vizsgálatba vont, számos tekintetben különböző költői szövegművek, amelyeknek szerkezetrendjét ugyancsak különböző tényezők alakították, egy tekintetben azonosnak mutatkoznak. E szövegművek mindegyikének milyenségét szövegszemantikai tényezők alakítják, a szerkezet mint olyan csupán eszköz, amely közreműködő a kommunikációs eseményben (vö. Beaugrande – Dressler 2000: 133–5). E közreműködés – legalábbis a bemutatott szerkezetvizsgálatban – számfogalmakkal leírható léptékű alakításmódban volt látható: milyensége (kondíciója) különféle viszonylatokban is a Fibonacci-számsor struktúrájával egyenértékű a helyzet(ek)ben lévő állapot(ka)t megváltoztató történések sorozatában.

HIVATKOZÁSOK

- Arnheim, Rudolf 1979: *A vizuális élmény – Az alkotó látás pszichológiája*, Budapest, Gondolat. [Eredetije: 1974.]
- Arisztotelész 1963: *Poétika*, [Budapest,] Magyar Helikon.
- Beaugrande, Robert de – Wolfgang Dressler 2000: *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*, Budapest, Corvina. [Eredetije: 1981.]
- Büky László 1997: Stílus és értelmezés, in Péntek János szerk.: *Szöveg és stílus – Szabó Zoltán köszöntése*, Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, 109–13.
- Büky László 1998: Egy Karinthy-vers (elem- és szöveg)szerkezetéről, in Horváth Katalin – Ladányi Mária szerk.: *Elem szerkezet és linearitás*, ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 57–63
- Büky László – M. Korchmáros Valéria 1998: Egy Karinthy-vers aktuális tagolása, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 42/2, 35–44. [= Büky László – M. Korchmáros Valéria 2006: Egy Karinthy-vers aktuális tagolása, in Büky László 2006: *Szó, stílus, értelmezés*, Szeged, JATEPress, 39–48.]
- Büky László 2000: *Egy vers szóhasználati háttere – Füst Milán: Szellemek utcája*, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szeged, Magyar Nyelvészeti Tanszék.
- Büky László 2001: „hallgató király: rejtélyes elmulás!” Füst Milán halálábrázolása, in Pócs Éva szerk.: *Lélek, halál túlvilág – Vallásfilozófiai fogalmak tudományközi megközelítésben*, Balassi Kiadó, Budapest. (Tanulmányok a transzcendensről II.) 510–8.
- Büky László – Fűköh Borbála 2006: Szövegszerkezet és aktuális tagolás Weöres Sándor-versekben, in Büky László 2006: *Szó, stílus, értelmezés*, Szeged, JATEPress, 19–26.
- Elekfi László 1986: *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése (különös tekintettel az aktuális mondattagolásra)*, Budapest, Akadémiai.

- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László főszerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*, Budapest, Akadémiai.
- Falus Róbert 2001²: *Az aranymetszés legendája*, Budapest, Magyar Könyvklub. [Első kiadás: Magvető Könyvkiadó, 1982.]
- Fónagy Iván 1974: *Füst Milán: Öregség. Dallamfejtés*, Budapest, Akadémiai.
- Fónagy Iván 1990: *Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák* (Linguistica. Series C. Relationes, 3), Budapest, Az MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Fónagy Iván é. n. [1999]: *A költői nyelvről*, h. n., [Budapest,] Corvina.
- Füst Milán 1969: *Összes versei*, Budapest, Magvető Kiadó.
- Füst Milán 2002: *Összegyűjtött levelei*, Budapest, Fekete Sas Kiadó. [Füst Milánnénak írott levél 1933. március 12.] 256–7.
- Füst Milán 2002: *Összegyűjtött levelei*, Budapest, Fekete Sas Kiadó. [Menzer Dezsőnek írott levél 1946. július 17.] 521–3.
- Füst Milán 2002: *Összegyűjtött levelei*, Budapest, Fekete Sas Kiadó. [Kentnerné Kabos Ilonának írott levél 1959. december 3.] 795–6.
- Füst Milán 2002: *Összegyűjtött levelei*, Budapest, Fekete Sas Kiadó. [Pernye Andrásnak írott levél 1963. május 14.] 867–8.
- Füst Milán 2002: *Összegyűjtött levelei*, Budapest, Fekete Sas Kiadó. [Major Róbertnek és feleségének írott levél 1964. március 23.] 889.
- Füst Milán 2002: *Összegyűjtött levelei*, Budapest, Fekete Sas Kiadó. [Szigeti Józsefnek írott levél 1964. július 30.] 894.
- Gárdonyi Zoltán 1965: [Az] orgonapont, in Bartha Dénes főszerk.: *Zenei lexikon I–III*, Budapest, Zeneműkiadó Vállalat.
- Gregory, Richard L. 1982: A megtévesztett szem, in Gregory, Richard L. – Ernst [Hans Joseph] Gombrich szerk.: *Illúzió a természetben és a művészetben*, Budapest, Gondolat, 51–100. [Eredetije: 1973.]
- Harweg, Roland 1968: *Pronomina und Textkonstitution*, München, Fink.
- Heisenberg, Werner 1967: A mai fizika világképe, in *Válogatott tanulmányok*, Budapest, Gondolat, 17–39. [Eredetije: 1955.]
- Ingarden, Roman 1977: *Az irodalmi műalkotás*, Budapest, Gondolat.
- Karinthy Frigyes 1909: Hangversenyen, *Nyugat*, 2. évfolyam, 1. félév.
- Karinthy Frigyes 1911: Füst Milán, *Nyugat*, 4. évfolyam 2. félév, 63–5.
- Karinthy Frigyes 1928: Nyájas anyó lepénnyel, *Nyugat* 2. évfolyam, 1. félév.
- Karinthy Frigyes 1977: *Nem mondhatom el senkinek – Versek* (Karinthy Frigyes összegyűjtött művei), Budapest, Szépirodalmi.
- Károly Sándor 1970: *Általános és magyar jelentéstan*, Budapest, Akadémiai.
- Kemény Gábor 1985: Kép és kommunikáció, in Grétsy László szerk.: *Nyelvészet és tömegkommunikáció I–II*, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest. II, 119–205.
- Komlószi Tibor 1976: Balassi és a reneszánsz arányszemlélete, *Irodalomtörténeti Közlemények* 80, 567–83.
- Kovács Ádám – Dr. Vámos Attila 2007: *Aranyháromszög. Aranymetszés – Fibonacci-sorozat – Szabályos ötszög*, Budapest, Műszaki Kiadó.

- Körner Éva 1968³: *Picasso* (A művészet kiskönyvtára 26.), Corvina Kiadó, h. n. [Budapest].
- Lendvai Ernő 1971: *Bartók költői világa*, Budapest, Szépirodalmi.
- Németh Lajos 1968a: Utrillo, in Zádor Anna – Genthon István főszerk.: *Művészeti lexikon I–IV*, Budapest, Akadémiai.
- Németh Lajos 1968b: Picasso, in Zádor Anna – Genthon István főszerk.: *Művészeti lexikon I–IV*, Budapest, Akadémiai.
- Sain Márton 1986: *Nincs királyi út! – Matematikatörténet*, Budapest, Gondolat.
- Schmidt, Siegfried J. 1975: Bevezetés egy szövegszemantikai irodalomtudományba, in Horányi Özséb – Szépe György szerk.: *A jel tudománya*, Budapest, Gondolat, 459–489. [Eredetije: 1970.]
- Soltész Katalin, J. 1965: A címadás nyelvi formái a magyar irodalomban, *Magyar Nyelvőr* 89, 174–87.
- Somlyó György 1969: *Füst Milán – Emlékezés és tanulmány* (Arcok és vallomások), Budapest, Szépirodalmi.
- Szabolcsi Bence 1982²: *Európai virradat – A klasszikus zene kialakulása Vivalditól Mozartig*, Budapest, Zeneműkiadó.
- Szepes Erika – Szerdahelyi István 1981: *Verstan*, Budapest, Gondolat.
- Szigeti József 1965: *Beszélő húrok*. Budapest, Zeneműkiadó.
- Uspenszkij, Borisz 1984: *A kompozíció poétikája – A művészi szöveg szerkezete és a kompozíciós formák tipológiája*, Budapest, Európa Könyvkiadó. [Eredetije: 1970.]
- Varga, Cs. István 1998: Kölcsey Ferenc: Hymnus, *Bencés Almanach 1995–1998*, Pannonhalma – Budapest, 151–204.
[<http://www.arssacra.hu/ArsSacraII/ArsSacraII-C4.htm>]
- Veres András 1980: Az ismétlődés vizsgálatának szintjei és szempontjai, in Horváth Iván – Veres András szerk.: *Ismétlődés a művészetben*, Budapest, Akadémiai. 19–42.
- Weöres Sándor 1970: *Egybegyűjtött írások I–II*, Budapest, Magvető.
- Zalai Béla 1984a: Tárgyelmeleti vizsgálódások, in *A rendszerek általános elmélete – Összegyűjtött írások*, Budapest, Gondolat. 224–315. [Eredetije: 1912.]
- Zalai Béla 1984b: A rendszerek általános elmélete, in *A rendszerek általános elmélete – Összegyűjtött írások*, Budapest, Gondolat. 316–467. [Eredetije: Allgemeine Theorie der Systeme, kézirat, 1913–1914.]

LÁSZLÓ BÜKY

STRUCTURE ORDER IN POETIC TEXTS

Poetic texts with varying theme-rheme structures shaped by various influencing factors appear alike in one respect. The constructions of all these texts – poems by Milán Füst, Frigyes Karinthy and Sándor Weöres – are shaped by text-semantic factors: the structure as such is only a contributory tool in the communication event. These contributions – at least in the examined construction – take the form of an arithmetical sequence: their qualities (conditions) are equivalent to the Fibonacci numbers in different relations, in the series of events changing the states in the settings.

A MORFOLÓGIAI ELEMZÉS FEJLŐDÉSE A KORAI MAGYAR NYELVTANOKBAN PERESZLÉNYI PÁL GRAMMATIKÁJÁIG

CSER ANDRÁS

Ennek a dolgozatnak¹ a tárgya elsősorban Pereszlényi Pál (1631–1689), a grammatikus, tanár és jezsuita pap nyelvtani munkássága. *Grammatica Linguae Ungaricae* c. könyve (1682) a magyar nyelv egyik korai grammatikája, sorrendben a harmadik vagy a negyedik attól függően, hogyan határozzuk meg ezt a műfajt. Közelebbről a morfológiai elemzés fejlődésével fogunk foglalkozni, azzal, hogy ezen a téren Pereszlényi miben és mennyiben haladja meg elődeit. A morfológia kérdése azért különösen fontos ebben a korszakban, mert a szó szigorú értelmében az egyik legújabban kialakulni indult területe volt a grammatikai gondolkodásnak – ugyanakkor ezzel nem akarjuk azt sugallni, mintha Pereszlényi jelentősége erre a kérdésre szorítkozna.

A dolgozat felépítése a következő. Az 1. részben bevezetésképpen három kérdést tárgyalunk röviden: a magyar nyelv grammatikai leírásának kezdeteit a 16–17. században, a morfológiai elemzés megjelenését az európai nyelvtudományban ugyanebben az időszakban, és végezetül a magyar nyelv ama szerkezeti vonásait említjük meg, amelyek jelentőséggel bírnak a morfológiai elemzés kialakulásában, illetve amelyeket világosan kell látnunk ahhoz, hogy megértsük, milyen nehézségekkel néztek szembe ezek a grammatikusok, amikor egészen más szerkezetű nyelvekre kialakított elemzési kerettel láttak neki a magyar nyelv morfológiai leírásának. A 2. részben az első három grammatikus (Sylvester János, Szenczi Molnár Albert és Komáromi Csipkés György) morfológiai elemzéseit tekintjük át, a 3. részben Pereszlényiét részletesebben. A 4. részben összefoglaljuk a dolgozatot.

1. A morfológiai elemzés tágabb keretei a 16–17. században

1.1. A nyelvtudomány kezdetei Magyarországon

A magyar azon nyelvek egyike, amelyeknek tudományos igényű vizsgálata 1500 körül indul meg a korai humanizmus keretében, szorosan összekapcsolódva az újabb keletű és újfajta igényességű bibliafordításokra irányuló próbálkozásokkal, valamint a nyomtatás megjelenésével és terjedésével.² Jellemző, hogy a magyar nyelv első grammatikája (Sylvester 1539) voltaképpen egy iskolai latin nyelvtan, amelyet a latin és a magyar nyelv párhuzamos, illetve eltérő jelenségeinek néhol rövidebb, néhol részletesebb leírása, valamint a magyar nyelven is megadott példák és a definíciók bővítenek (szinte) magyar nyelvtanná. Az is jellemző, hogy a mű azokban a zűrzavaros

¹ Támogatta a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj.

² Mindehhez részletesebben lásd Balázs (1958), újabb és rövidebb összefoglalás Cser (2006a: 481–92).

időkben gyakorlatilag eltűnt az ismeretlenség ködében, és a 18. század legvégéig lap-pangott, amikor is már csak mint közvetlen jelentőséggel nem bíró, régi érdekesség került elő. Akik a magyar nyelvről a 16. és a korai 17. században írtak, és azzal „hiva-tásszerűen” foglalkoztak, jellemzően tanárok és protestáns lelkészek voltak, akik német vagy németalföldi egyetemeken tanultak, és lelkesen vetették bele magukat az új keletű, jobbára vallásos jellegű népnyelvi írásbeliség alakításába (bibliafordítások, kate-kizmusok, ortográfiák, szótárak). Gyakorta előforult, hogy ezek a tudós férfiak egymás munkáiról egyáltalán nem tudtak, ugyanakkor pontosan követték a tudomány alakulá-sát német, francia, olasz vagy éppen svájci földön.

1.2. A morfológia megjelenése a 16. században³

Amint az köztudott, a morfológiai szerkezet fogalma az ókorban és a középkor-ban teljességgel ismeretlen volt. A szón és a mondaton kívül más nyelvtani egységet nem ismertek (bár némely prefixált szavakat összetetteként írtak le már az ókori grammatikusok, a szintagma fogalma pedig megjeleni látszik a modista grammatika némely változataiban⁴). A szóalakokat úgy írták le, mint nyelvtani tulajdonságokkal, nem pedig nyelvtani szerkezettel rendelkező egységeket, alkotóelemeik kizárólag a betűk és a szótagok voltak. Mind a szóképzést, mind az inflexiót szóalakok csoportjai-ként írták le, és bár a rendszeresen jelentkező hasonlóságokra felfigyeltek és ezeket rendszereztek is, ez sem vezetett oda, hogy a szónál kisebb nyelvtani egységeket téte-leztek volna. Az ókori nyelvtanok gyakran kiemelték egy-egy szóalakot, amelyből azután a többi levezették; ennek a *thema* ('kiindulópont') nevet adták. Névszók esetében ez az egyes szám alanyeset volt, igék esetében a jelen idő egyes szám első személye.

A *radix* avagy gyök fogalma az európai nyelvtudományban az újdonságként föl-fedezett héber nyelvtani hagyománnyal jelent meg. Reuchlin híres héber nyelvtana és szótára (1506) a hagyományos *primitivum* terminust használta, utódai azonban hamarosan áttértek a *radix* használatára, és ezzel adták vissza az eredeti *šōrēš* kifejezést (Law 2003: 247–50). Ez a terminus aztán egyre inkább a *thema* szinonimájaként kezdett szerepelni, és ez összefügg a korszak nyelvtani munkáinak ama általános vonásával, hogy bennük a szóalakok és paradigmák formális alapja/töve maga is teljes szó. Az *affixum* kifejezés szintén a héber grammatikai hagyományra megy vissza, és mindenfé-le olyan nyelvtani elemet jelöl, amelyek nem tartoznak a gyökhöz. Mindezeknek a terminusoknak a használata a 16. századi európai nyelvtanokban még viszonylag ritka és következetlen. A tö, gyök, affixum/toldalék (prefixum, szuffixum) fogalmának ala-posabb kidolgozása, megértése hosszú időn át tartó folyamat volt, de a 17. századra használatuk már egyre elterjedtebbé és egyre következetesebbé vált.

1.3. A magyar morfológia „problémás” vonásai

Az, hogy a magyar agglutináló nyelv – szemben a nyugat-európai nyelvekkel és a héberrel – azt jelenti, hogy a tövek többnyire invariábilisak, vagy csak igen csekély

³ Erről a kérdésről részletesebben Cser (2006b).

⁴ Lásd Pinborg (1980).

mértékű allomorfiát mutatnak, a morfoszintaktikai kategóriák fúziós kifejezése nagyon ritka, igen kevés kötött tőmorféma van a nyelvben, és mind a szóképzés, mind a ragozás túlnyomórészt toldalékolással történik, aminek eredményeképpen időnként toldalékok hosszú sora jelenik meg a szóalakokon. A magyar nyelv morfológiai sajátosságai közül különösen háromnak van jelentősége a korai grammatikák esetében. (1) Nagy számú szerkezetileg nagyon hasonló rag fejez kis számos olyan viszonyt, amelyet a latinban és az európai nyelvekben részint esetalakok (pl. részeseset, tárgyeset), részint előljárószók fejeznek ki. (2) Az igék inflexiósan megkülönböztetnek egy határozott („tárgyas”) és egy határozatlan („alanyi”) ragozást, ezek között átfedés jóformán nincs. (3) A személyvégzódések nemcsak igékkel fordulhatnak elő, hanem főnevekkel, névutókkal és tőként használt esetragokkal is (*láttam, házam, utánam, rólam*).

Ezek a tulajdonságai gyökeresen más morfológiai struktúrával ruházzák föl a nyelvet, mint amelyet a latin mutat (amelyre az európai nyelvtani fogalomkészletet, elemzési keretet és terminológiát eleve kidolgozták), avagy a német (amelynek a 16. században kialakuló nyelvtani hagyománya nagyon erősen befolyásolta a magyar fejleményeket), avagy a héber (amelynek a nyelvtani hagyománya újként hozta magával a morfológiai elemzés Európában azután elterjedt – bár alaposan átértelmezett – fogalmait). Ez a mélységes különbség a magyar nyelv morfológiai jellege és azon nyelvek között, amelyek nyelvtani fogalomkészletét átvették a leírásához, hosszú időn át nem oldódott fel megnyugtatóan a magyar humanista nyelvtani gyakorlatban. Ez annál is inkább így volt, mivel a grammatikusok nem is érezhettek erős indítást arra, hogy a máshonnan örökölt kereteken változtassanak: könyveiket vagy a latin nyelv iskolai oktatásához szánt bevezetőként, előtanulmányként írták, vagy pedig olyan nyelvtanulók számára, akik esetében a klasszikus (sőt, esetleg a héber) hagyomány ismeretét magától értetődőnek tarthatták. Mindezzel együtt a morfológia elemzési keretének a magyar nyelv specifikus vonásaihoz való idomításában a nagy 17. századi grammatikusok igen jelentős haladást mutatnak.

2. A morfológiai elemzés Pereszlényi előtt

2.1. Sylvester János: *Grammatica Hungarolatina* (1539)

Szigorú értelemben Sylvesternél egyáltalán nincs morfológia: nyelvtani leírása kizárólag szóegészeket ismer, melyek alkalmanként kiegészülhetnek kapcsolt névmásokkal (*szeretem*), illetve partikulákkal (*szeretek vala*) – mindkét terminus Reuchlin héber grammatikájából származik –, egyébként viszont a szavak egyszerűen *inflectuntur* vagy *declinantur*, azaz „hajtogattatnak” (*szeretek*), tehát alakváltozatok sorát mutatják. A kapcsolt névmások (*pronomina affixa*) csoportját Sylvester számára a mai fogalmaink szerint birtokos személyjelölőknek (*atyám, atyád* stb.) és az ezekkel részben egybeeső igei személyragoknak (*szeretem, szereté* stb., a *szeretlek* esetében csak az *-l-* a pronomen affixum!) nevezett elemek alkotják, továbbá ide sorolja – kissé meglepő módon – a *-vá/-vé* ragot is (*baráttá lün ~ monachus factus*). A névmások nélküli igeragozás, valamint a latin eseteknek megfelelő főnévi alakok (pl. *mesternek*) esetében úgy tűnik, nem tekinti a végződéseket nyelvtani elemeknek, egyszerűen utolsó betűkként, szótagokként stb. emlegeti őket, ebben pedig teljes mértékben az ókori és a középkori

grammatika hagyományait követi. A főnévi esetragok közül azonban azokat, amelyek latin előjárószókat fordítanak (pl. a *-ban/-ben*), hátravetett előjárószóknak nevezi (*praepositiones ... nonnunquam postponuntur*).

Sylvester „morfológiája” tehát összesen háromféle alakulatot ismer: (i) flektálás, azaz olyan alakváltozatok sora, amelyek nem bonthatók különböző elemekre (pl. *szere-tek, szeretsz*); (ii) szóegészek, melyekhez kapcsolt névmás járul (*szeretem, szereted, süvem, süved*) – ezeket persze azért lehetett szóegész + kapcsolt névmásként elemezni, mert a magyar nyelvben a főnevek egyes számú alanyesete és az igék alanyi ragozása, jelen idejű egyes szám harmadik személyű alakja történetesen toldalékolatlan alak; (iii) szóegészek, melyekhez *particula* járul (*szeretek vala*). Valószínűleg akadémikus kérdés, hogy ezekhez negyedik típusként hozzá lehet-e tenni a „hátravetett előjárószókat”, az ilyen szerkezeteket Sylvester minden bizonnyal nem tekintette másnak, mint a fentebbi harmadik típust (szó + *particula*).

2.2. Szenczi Molnár Albert: *Nova Grammatica Ungarica* (1610)

Molnár a morfológiai szerkezet leírásához már jóval bővebb terminuskészletet használ, és sokkal alaposabb, terjedelmesebb és explicitebb e terület tárgyalása az ő grammatikájában, ám a rendelkezésére álló fogalmakat igen következtetlenségűen használja. A névszói és az igei alaktant – némi átfedéstől eltekintve – eltérő keretben írja le.

A névszói morfológiában kiindulópontja a hatesetes latin névszóragozás, ezt azonban megtoldja egy általa *mutativus*-nak nevezett esettel (pl. *emberre*). A névszókhoz toldalékolható személyvégződések (*házam* stb.) az ő nyelvтанában is kapcsolt névmások (*pronomen affixum* vagy *affixum pronominale*), hasonlóan Sylvesteréhez, amelyet azonban szinte biztos, hogy nem ismert. Az, hogy eme főnévi toldalékok és a megfelelő igei személyvégződések azonosságáról (ti. *házam, házad* = *láttam, láttad*...) hallgat, minden bizonnyal nem annak tulajdonítható, hogy nem ismerte föl a jelenséget, hanem annak, hogy a főnevekhez toldalékolható „kapcsolt névmások” egy része a ma tárgyasnak, egy része pedig az alanyinak nevezett igeragozási paradigmában bukkan fel – ez a strukturális eltérés Sylvesternél még jól észrevehető zavart okozott. A névszói morfológia további tárgyalása Molnárnál meglehetősen következtetlenségű képet mutat.

Már az esetrendszer első bemutatásánál egyszerűen az ablativus alá sorolja mindazokat a magyar esetformákat, amelyek nem felelnek meg valamely latin névszóragozási esetnek (I.10). Ezek végződéseire – szemben a latinban is megtalálható eseteikéivel – *affixum*-okként hivatkozik. Később, a birtokos szerkezet tárgyalásánál (II.3) a *háza*-típusú, tehát személyvégződéssel toldalékolt főneveket is ablativusnak nevezi dacára annak, hogy (amint említi) azok egyébként esetragozhatók – ez pedig az esetfogalom igen rendhagyó értelmezése. Ugyanezeket a birtokos személyvégződéseket másutt *praepositiones affixae*-nek nevezi (I.17), ismét másutt pedig *particulae*-nak (II.1). Ez utóbbi terminust egyébként az akkor már bevett módon használja az alakváltozatokat nem mutató szófajokra (*praepositio, adverbium, interjectio, conjunctio*), de használja azokra a morfológiai elemekre is, amelyek sem az esetrendszerbe nem illeszkednek, sem valamely latin előjárószónak nem felelnek meg (mint pl. a *leg-* vagy a *-talan*). Ugyanakkor az *-ul/-ül* határozói végződést egy megjegyzésben, melyet az

esetrendszer bemutatásához fűz (I.10), *casus adverbialis*-nak, 'határozói eset'-nek nevezi. A szóképzés tárgyalásánál legtöbbször eltekint a toldalékok emlegetésétől, bár hébe-hóba előfordul a *terminatio* szó, amely ókori örökség, de nem végződést vagy toldalékot jelent, hanem egyszerűen a szavak (tetszőleges számú) utolsó betűit.

A *radix* és a *thema* kifejezések kizárólag az igei alakokban fordulnak elő Molnár grammatikájában, de ott is ritkán. Szinonim fogalmaknak tűnnek: az igeek egyes szám harmadik személyű, jelen idejű (azaz toldalékolatlan) formáját jelölik. Molnár hangsúlyozza, hogy ebben a magyar a héberhez hasonlít, amelyben szintén az egyes szám harmadik személyű igealak a paradigma kiinduló alakja (I.18. és a *Praefatio*). A *-hat/-het*-típusú toldalékokra *particula*-ként hivatkozik, az egyalakú *volna*, amely a feltételes mód múlt idejében fordul elő, *auxiliare verbum*, azaz segédige.

2.3. Komáromi Csipkés György: Hungaria Illustrata (1655)

Csipkés, aki a sémi nyelvekben igen jártas volt, szándékosan távol tartja magát a klasszikus római grammatikai hagyománytól, és rövid könyvében mindvégig hangsúlyozza a magyar nyelv keleti jellegét. Morfológiai leírásai (főleg a névszóknál) mintha következetesen alkalmaznák az *affixum* terminust, míg a *radix* és a *thema* ritkán fordul elő bennük. A toldalékokra ugyanakkor hivatkozik *terminatio*-ként, *character*-ként és *syllaba characteristica*-ként is.

Az igei morfológiánál ezt a viszonylag következetes szegmentálást fölváltja egy elsőre nehezen érthető, bonyolult és alkalmatlan rendszer. Mint megtudjuk, az ige alaktana eredendően háromféle eszközt ismer: (1) *affixa pronominalia*, azaz névmási toldalékok, úgymint *verem*, *verjük*; ezeket a végződéseket egyszerűen *affixum*-oknak is hívja; (2) *vocalium mutationes*, azaz magánhangzó-változások, úgymint *verem* ~ *verém*; (3) *epenthesis vocalis vel syllabae*, azaz magánhangzó- vagy szótagbetoldás, úgymint *kérlek* → *kérélek*, *kértelek*, *kérjelek*. Csipkés tehát úgy tesz, mintha a magyar nyelv kizárná a többszörös toldalékolást, ami természetesen homlokegyenest ellentmond a nyelv agglutináló jellegének. A valóságban Csipkés egyszerűen átvette a sémi nyelvtenak – ama nyelvekre kiválóan alkalmas – terminológiáját, és az azokban leírt háromféle morfológiai művelet segítségével próbálta leírni a magyar ige morfológiáját, hiszen célja éppen az volt, hogy a magyar és a héber hasonlóságát illusztrálja.

3. Pereszlényi Pál

3.1. Élete

Pereszlényi 1631-ben született a felvidéki Hont megyében. A jezsuita rendhez tizenkilenc éves korában csatlakozott, képzése és tanulmányai befejeztével pedig azt a feladatot kapta, hogy hébert, bibliikumot és teológiát tanítson, továbbá szlovákul prédikáljon a helyi lakosságnak. Egyetlen nyomtatásban megjelent műve az 1682-ben Nagyszombatban kiadott grammatikája. Az utókornak nincs tudomása róla, hogy bármi mást írt volna. 1689-ben halt meg egy olyan élet végeztével, amelyről nemigen tudunk többet, mint amit itt összefoglaltunk, és amely minden jel szerint egy igen jól képzett pap dolgos élete volt.

3.2. A *Grammatica Lingvæ Ungaricæ* (1682)

3.2.1. Elöljáróban

A könyv címdalán ez olvasható:⁵ *Grammatica Lingvæ Ungaricæ*. A P. PAULO PERESZLENYI è Societate Jesu. Juxta hanc methodum concepta ac elaborata. Et permissu Superiorum typis data. Tyrnaviæ, Typis Academicis, Excudebat Matthias Srmensky, 1682. A mű egészén két grammatika hatása érezhető, az egyik Szenczi Molnáré, a másik a portugál jezsuita Alvarezé, amely azidőtájt a jezsuita iskolák elterjedt tankönyve volt világszerte (a címben szereplő *juxta hanc methodum* 'e módszer szerint' erre utal).⁶

3.2.2. A könyv szerkezete

A *Grammatica* négy részből áll: I. De nomine (A főnévről), II. De pronomine (A névmásról), III. De verbo (Az igéről) és IV. De syntaxi (A szintaxisról). Ehhez járul még egy *Praxis* című, a mondatok bővítését gyakoroltató függelék. Az első rész a betűk/hangok leírásával kezdődik, továbbá bemutat néhány olyan hangtani jelenséget, amelyeknek a morfológiában jelentősége van. A tárgyalás rövid, de igen lényeglátó és fontos észrevételeket tartalmaz. A hagyományos *littera*-fejezet után a főnevek tulajdonságai következnek. A latin hagyománynak megfelelően Pereszlenyi hat esetet és három nemet tételez, bár rögtön hozzá is teszi, hogy a nemet sem végződés, sem névelő nem mutatja. Ezt követően részletesen bemutatja a névszóragerendezést, pontosabban a „tisztá declinatiokat”, tehát azokat, amelyekben a főnevek személyjelölő végződést nem viselnek. Egy rövid, mégis igen részletes leírás következik a magánhangzó-harmóniáról, majd a Pereszlenyi által névelőnek nevezett *az, ez* szavak ragozásáról. Szokatlan módon görcső alá veszi a tárgyrag *-t*-je előtt megjelenő magánhangzó problémáját (ami azóta is érdekes és végérvényesen nem rendezett kérdése a fonológiának és a morfológiának). A nominális morfológia maradékát a képzett főnevek és melléknevek donatusi⁷ ihletésű csoportosítása, a melléknévfokozás, végül a számnevek teszik ki.

A második rész a névmások osztályozásával kezdődik, majd bemutatja ragozásukat. A kapcsolt névmások, azaz a személyvégzódések és a nekik megfelelő valódi birtokos névmások (az *enyém* típusúak) teszik ki ennek a szakasznak nagy részét. Pereszlenyi hivatkozik a megfelelő héber formákra, amelyek, mint fentebb utaltunk rá, bizonyos mértékig szerkezeti párhuzamba állíthatók ezekkel a magyar végzódésekkel,

⁵ A cikk írásakor az Egyetemi Könyvtár egyik példányát használtuk. C. Vladár Zsuzsa 2006-ban tette közzé fordításával és kísérőtanulmányával a grammatika facsimiléjét, ehhez ugyanazon 1682-es kiadás egy másik példányát használta, amely az Országos Széchényi Könyvtárban található, és amely tartalmilag nem egészen azonos az általunk használt példánnyal. Az alant található részleteket mind saját fordításunkban közöljük. A grammatika forrásaihoz és szerkezetéhez l. még Vladár (2007)-et.

⁶ Emmanuel Alvarez: *De institutione grammatica* c. könyve először 1572-ben jelent meg Lisszabonban. A 17. század folyamán a katolikus világ legkülönbözőbb pontjain számos átdolgozott, helyi igényekhez alakított kiadása jelent meg, és a jezsuita iskolák „szabványos” tankönyve lett. Magyarországi kiadásai is ismertek: Nagyszombatban, Lőcsén és Kolozsvárott jelent meg, ami azért is érdekes, mert az utóbbi kettő protestáns nyomda volt.

⁷ Aelius Donatus, Kr. u. 4. századi grammatikus, aki a középkor és részben még a kora újkor folyamán is Priscianus mellett a legnagyobb tekintélyű ókori grammatikusnak számított.

és ennek okán a korai magyar grammatikusok érdeklődésének középpontjába kerültek. A birtokos toldalékolás Pereszlényi-féle bemutatására később még visszatérünk.

A harmadik rész az ige tulajdonságainak kifejtésével kezdődik: ezek a mód, az idő, a személy, a szám, valamint a ragozási típus, amely a határozott–határozatlan (tárgyas–alanyi) és a cselekvő–szenvető–neutrális megkülönböztetéseket foglalja magában. Ez utóbbi a magyar nyelvre persze csak erőltetetten alkalmazható. Miután az ige fogalmát bevezeti (lásd lentebb), paradigmák hosszas felsorolása és kommentálása következik, részletes magyarázatokkal a különböző igei kategóriák és formák képzésére vonatkozóan. Itt megtaláljuk a cselekvő, a szenvető, a visszaható, a határozott, a határozatlan és a műveltető képzéseket, természetesen számos átfedéssel köztük, ami nem teszi lehetővé az igerendszer „vegytisztá” és áttekinthető bemutatását.⁸ A 17. század grammatikáihoz képest azonban Pereszlényi még így is meglehetősen következetességgel jár el. A harmadik rész végén a rendhagyó igéket találjuk, velük együtt pedig a *habeo* 'nekem van' és a *debeo* 'kell (nekem), tartozom' igéket tartalmazó latin kifejezések fordítási lehetőségeit. Ezek természetesen azért szerepelnek itt, mert a latinban és a magyarban egészen más szerkezeteket alkotnak, lévén a *habeo* birtoklása, ami a magyarban nincs, a *debeo* pedig személyes alanyú ige, szemben a magyar *kell*-lel. A morfológiát a maga egészében végül egy hagyományos típusú *appendix* zárja, melynek témája a *metaplasmus*, azaz a különböző hangbetoldások, metatézisek és ezekhez hasonlóak.

A negyedik résznek nincs külön bevezetője annak ellenére, hogy egy új nyelvi szintre érkezünk vele. A szintaxis tárgyalása hat fejezetre tagolódik, melyek nagyjában-egészében a szófajok szerint rendeződnek el. Az első fejezet a főneveket, a melléknéveket és a (hagyományos értelemben vett) névmásokat tartalmazó kifejezésekről szól: szerepel benne a birtokos szerkezet, a jelzős szerkezet, a vonatkozó névmás és antecedense, valamint a kérdőszó és a rá válaszként adott szó közötti egyeztetés. A második, harmadik és negyedik fejezet az igei vonzatokkal foglalkozik. A második közelebből az igei kategóriák (cselekvő, szenvető, neutrális, személytelen főnévi igenév, a latin gerundium és a supinum megfelelői) köré szerveződik, a harmadik a hely- és mozgásviszonyt kifejező igevonzatokkal (a hol–hová–honnan–milyen úton iránynégyességgel), majd a negyedikbe kerültek a mindenféle egyéb szerkezet típusok és fordításai az eszközhatározói ablativustól a dimenzionális melléknévekig, melyek közül nem is mindegyik érinti az igéket. Az ötödik fejezet a „praepositio”-k tárgyalása, azaz a főnévi esetrágók és az olyan típusú szavaké, mint a *közel*, amelyek valamilyen tekintetben rokonságot mutatnak az előljárószókkal. A hatodik fejezet, a szintaxis utolsó fejezete a címében azt ígéri, hogy a határozószókkal, az indulatszókkal és a kötőszókkal fog foglalkozni, az általunk használt példányban azonban semmi egyéb nem található itt, mint egy áttekintés a határozók képzéséről.⁹

⁸ Pereszlényi igerendszeréről l. C. Vladár (2001).

⁹ A megígért, ámde hiányzó témák pár évvel később egy *supplementum*-ban jelentek meg, amelyet az eredeti 1682-es kiadás némely példányába belefüztek, némelyikbe azonban nem, a két későbbi kiadásból pedig teljes egészében hiányzik. A *supplementum*-mal kapcsolatos kérdéseket C. Vladár Zsuzsa áttekinti Pereszlényi-kiadásának kísérőtanulmányában (Pereszlényi 2006:12).

3.2.3. Morfológiai elemzés Pereszlényinél

3.2.3.1. A névszói morfológia

Amint korábban már utaltunk rá, a főnevek, melléknévek és névmások inflexiós morfológiájában a kiindulópont a hatesetes latin névszóragozási rendszer. Pereszlényi grammatikájában a végzódések neve általában *terminatio*, néha *affixum*.¹⁰ Amint szintén említettük fentebb, a *terminatio* hagyományosan egy teljesen semleges jelentésű terminus volt, bármilyen szóalak utolsó betűire utalhatott tekintet nélkül azok nyelvtani funkciójára. Nagyon lényeges, hogy Pereszlényi kizárólag toldalékokra használja (bár egészében véve ritkán), és talán még ennél is lényegesebb, hogy egy másik előfordulásában a *terminatio* olyan toldalékokra vonatkozik, amely nem is feltétlenül szóalak végén szerepel (*hattyú-i*, *hattyú-i-m* stb., II.3.§3). Ebben a használatában tehát a *terminatio* elszigetelhető, nem szükségszerűen szóvégi morfológiai elemet jelöl.

Jóllehet Pereszlényi a névszói morfológiát a hatesetes latin ragozásra alapozva mutatja be, teljesen világos, hogy a két nyelv közötti különbség természetét illetően tisztán látott, mégha a mű egészének felépítése és a megfogalmazás ezt nem teszi is egyértelművé. Már az elején leírja, hogy a latinnal szemben a magyar többes számú esetalakok végzódései egyszerűen a többes szám toldalékából és az egyes számú eset-végződésből állnak össze:

Nota omnem declinationem fieri additis Nominativo (cui Vocativus est similis) quibusdam literis, aut syllabis, & omnino eadem terminationes serviunt pro Numero plurali, quae pro singulari...

Formato semel Nominativo Plurali, manet is per omnes Casus, assumptis affixis...

Jegyezd meg, hogy minden főnévragozás úgy alakul, hogy az alanyeset-hez (melyhez hasonló a megszólító eset) hozzáadódnak bizonyos betűk vagy szótagok, és teljes egészében ugyanazok a végzódések szolgálnak a többes számra, mint az egyesre...

Ha egyszer létrejött a többes számú alanyeset, ugyanaz marad minden esetben, miközben fölveszi a toldalékokat... (I.2.§1, §7)

Számos fontos, a névszói morfológiát érintő kérdést a könyv negyedik részébe, a szintaxis tárgyalásába „rejt el” a szerző. Itt mondja el például azt, hogy a magyarban semmiféle szerkezeti különbség nincs a latin esetalakoknak, illetve a funkcionálisan vagy szemantikailag a latin előljárószóknak megfelelő esetragok között. Erről a következőt írja:

¹⁰ Az itt hivatkozott rész (I.2.§1) első soraiban még előfordul a *literae* 'betűk' és a *syllabae* 'szótagok' is, ám ahogy a tárgyalás kibontakozik, igen hamar ezek helyére lépnek a fentebb említett terminusok.

Alia verba, quae apud Latinos praeter casum Accusativum, etiam alios casus admittunt... casus illos alteros efferunt beneficio affixae praepositionis illius, in quam casus ille resolveri ferè possunt, nam aliqua salva Latini sermonis lege, Latine in eas praepositiones, & casus r[e]solveri nequeunt: porro praepositio quaecunque affigitur vocibus in recto sumptis cujusvis numeri.

Verbi gratiâ: verba accusandi, monendi, casum Latinum alterum, seu rei efferunt cum sequentibus affixis ról, ról, rúl, rúl, quae Latine significant de ut Joseph bé vádolá a' battyait fölötte gonosz bűnről... Intlek erről...

Verbum demonendi easdem praepositiones habet, sed aliâ significatione, nimirum a vel ab, ut Le intlek arról demoneo te ab ea re.

Verba damnandi, aestimandi, docendi casum rei efferunt cum affixis ra, re ut Igen rút halálra kárhoztass[u]k ötet...

Más igék, amelyek a latinoknál a tárgyeseten kívül más esetekkel is állhatnak... azokat az egyéb eseteket azon toldalékolt előjárószo (*affixa praepositio*) segítségével fejezik ki [ti. a magyarban], amelybe az a [latin] eset többnyire feloldható [azaz parafrázálható a latinban]; bizonyosak ugyanis a latin beszéd törvényének megsértése nélkül latinul azokba az előjárószóba és esetekbe nem oldhatók fel; éspedig [ti. a magyarban] bármely előjárószo az alanyesetben álló szavakhoz járul bármelyik számban.

Példa az igék közül: a vádolást, intést jelentő igék a latin második [azaz tárgy-] esetet vagy birtokos esetet a következő toldalékokkal (*affixis*) fejezik ki: ról, ról, rúl, rúl, amelyek latinul de-t jelentenek [ti. de = '-tól/-től, -ról/-ről' stb.], mint például *Joseph bé vádolá a' battyait fölötte gonosz bűnről... Intlek erről...*

A figyelmeztetést jelentő ige ugyanezekkel az előjárószókkal áll, de más jelentéssel, különösen a vagy ab, úgymint *Le intlek arról*.

Az elítélést, értékelést, tanítást jelentő igék a [latin] birtokos esetet a ra, re toldalékokkal fejezik ki, mint például *Igen rút halálra kárhoztassuk ötet...* (IV.2. §1)

Ez a kissé nehézkes fogalmazású szöveg a következőképpen értelmezhető. Sok olyan ige van, ami nem okoz semmi problémát, mert mind a latinban, mind a magyarban tárgyesetet vonzanak, pl. *lát, üt*. De sok olyan ige van, amely a latinban a többi három függő eset valamelyikét vonzza, míg magyar megfelelője egy olyan névszói alakot, amely nem azonos a latin esetalak legközelebbi magyar megfelelőjével. Például, a vádolást, elítélést, fölmentést és hasonlókat jelentő latin igék általában birtokos esettel állnak (*accusatur proditiōis* 'árulással vádolják'), míg a magyarban nem. Pereszlényi utal arra, hogy eme latin igék némelyike előjárószo vonzattal is előfordul (*accusatur de ambitu* 'vesztegetéssel vádolják'), azaz az eset „feloldható” egy előjáró-

szóba. Magyar fordítási megfelelője tehát tekinthető úgy, mint ami nem az esetalakot, hanem a latin előjárószt adjá vissza, csak a magyarban az előjárósók történetesen a fő végéhez toldalékolódnak. Az előjárós szerkezetbe való „feloldás” azonban nem mindig lehetséges, erre utal a szövegben a *ferre* ’többnyire’, és erre a *többnyire* megszorításra vonatkozik az *ugyanis* szóval kapcsolt indoklás (*bizonyosak ugyanis a latin beszéd törvényének megsértése nélkül latinul azokba az előjárósókba és esetekbe nem oldhatók fel*). Némiképpen meglepő, hogy Pereszlényi a mondat végén ismét említi az eseteket; talán úgy kell ezt érteni, hogy a „problémás” latin esetek is váltakoznak bizonyos igék mellett a „problémátlan” tárgyessettel (*meminit praetitorum* ’emlékezik a múltra’ birtokos esettel, de *meminit haec* ’emlékezik azokra’ tárgyessettel).

Amikor a kérdés fölvezetése után következnek a magyar példák, azokban a végződéseket egyszerűen toldalékoknak (*affixa*) nevezi (*a vádolást, intést jelentő igék a latin második esetet vagy birtokos esetet a következő toldalékokkal fejezik ki: ról, ről, rül, rül... Az elítélést, értékelést, tanítást jelentő igék a [latin] birtokos esetet a ra, re toldalékokkal fejezik ki*). Ennek az előrelépésnek a jelentőségét nem csorbitja az sem, hogy a példák sorolása közben ugyanezekre a toldalékokra egy helyen előjárósókként hivatkozik (*a figyelmeztetést jelentő ige ugyanezekkel az előjárósókkal áll*). A lényeg az, hogy hosszas kitérők után – melyek abból adódnak, hogy tanár lévén, gyakorlatias módon fordítási megfelelőikben gondolkodik – Pereszlényi eljut arra a következtetésre, hogy minden névszói (inflexiós) végződés ugyanabba a nyelvi kategóriába, az affixum kategóriájába tartozik.

A névmások morfológiájának itt most számunkra érdekes része a kapcsolt névmásokról szóló (De affixis pronomibus, quae latinis pronomibus possessivis aequivalent, azaz A kapcsolt névmásokról, melyek a latin birtokos névmásoknak felelnek meg, II.3). Ezek már Sylvester óta a magyar grammatikai érdeklődés középpontjában álltak (l. fentebb, 2.1). Pereszlényi a kapcsolt névmásoknak nevezett birtokos személyvégzések elemzését Szenczi Molnár Nova grammaticájából vette át: a birtokos szerkezetekben tehát a birtokot kifejező főnév kétfelé választja az általunk ma „valódi” birtokos névmásnak nevezett szavakat, ily módon: *enyém + könyv* → *én könyv-em*, ahol a *könyv* az *enyém* szó két fele közé kerül. Ahogyan a főnévi morfológiánál is tette, Pereszlényi a szabályszerűség első megfogalmazásánál még szótagokra és betűkre hivatkozik, később azonban következetesen az *affixum*, néha a *terminatio* kifejezést használja ezekre a személyvégzésekre. Fontos, hogy ebben a szakaszban fölbukkan a *thema* kifejezés is, ’szótó’ értelemben. A következő részletekkel illusztráljuk ezt az egyébként igen hosszú szakaszt:

...dividunt ea interposito substantivo ita, ut inter personales syllabas et finales litteras medium locum teneat substantivum...

...sunt, quae in vocalem exeunt, ut *Alma, lakó, hattyu*. Et habent tertiam singularem cum affixo. *Almája, lakója, hattyúja*.

His pro formando Numero plurali demes literam finalem *a*, & litera *i*, quae remansit erit formativa substanti[vi] pluralis cum affixo possessivo; efficitque illud *i* per se syllabam sic: *Almái... lakói... hattyúi*

Vel sunt Nomina illa desinentia in Consonantes, ut *Rab, dob*. Et habent in tertia singulari *ja*, ut *rabja, dobja*.

His addes literam *i*, formativam Nominis substantivi pluralis, cum affixo singulari, habebisque *Rabjai... dobjai...*

Középre helyezvén a főnevet kettéosztják [ti. a birtokos névmásokat] úgy, hogy a személyre vonatkozó szótag és az utolsó betűk közé, középre kerül a főnév...

Vannak magánhangzóra végződők, úgymint *alma, lakó, hatyú*. Az egyes szám harmadik személyük toldalékkal van. *Almája, lakója, hatyúja*.

A többes szám képzéséhez ezekből vedd el az utolsó *a* betűt, és az ott maradó *i* betű lesz a birtokos toldalékkal ellátott többes számú főnév képzője; és ez az *i* önmagában szótagot alkot, így: *almái... lakói... haty-tyúi*.

Vannak továbbá a mássalhangzóra végződő főnevek, úgymint *rab, dob*. Harmadik személyben *ja*-t kapnak, úgymint *rabja, dobja*.

Ezekhez add hozzá az *i* betűt, a többes számú főnév képzőjét, az egyes számú toldalékkal együtt, és azt kapod, hogy *rabjai... dobjai...* (II.3. §3)

3.2.3.2. Az igei morfológia

Az igei kategóriák általános bemutatása után a morfológiai elemzés a gyök (*radix*) fogalmának a kifejtésével kezdődik:

Radix, seu fundamentum conjugationum est tertia persona cuiusvis verbi regularis primae conjugationis... In verbis Neutris quae tertiam personam habent in *ik*, facies pro radice tertiam personam fictam, abjecto *ik*, ut *játszom* ludo, abjecto *m* et praecedente illud vocali *o*, manebit *játsz*, hoc ultimum quidem est imperfecta persona tertia, quoad significationem: et completur addito *ik*, *játszik* ludit; sed pro radice est ita accipiendum.

Aptissime tamen haec tertia persona ponitur pro radice formationum, quia brevissima est, et fere in omnibus modis, temporibusque continetur, ob quam causam etiam Hebraei pro radice ponunt tertiam personam.

Az igeragozások gyöke, avagy alapja bármely első [azaz határozatlan/alanyi] ragozású szabályos ige harmadik személye... Azoknál a semleges igéknél, amelyeknek *ik*-re végződő harmadik személye van, gyök gyanánt alkoss egy képzetes gyököt az *ik* eltávolításával, mint például a *játszom* az *m* és az azt megelőző *o* magánhangzó eltávolításával *játsz* marad; ez utóbbi ugyan tökéletlen harmadik személy, ami a jelentését illeti, és az *ik* hozzáadásával válik teljessé: *játszik*; gyök gyanánt azonban így kell vennünk.

Éspedig azért ez a harmadik személy a legalkalmasabb arra, hogy a képzések gyöke legyen, mert ez a legrövidebb, és szinte minden módban és időben benne foglaltatik. A héberek is ez okból teszik meg gyöknek a harmadik személyt. (III.1. §2)

Ennek a magyarázatnak az alapja az, hogy a magyarban az igék nagy részénél a határozatlan ragozású egyes szám harmadik személyű alaknak nincs végződése. Ez alól csak az *-ik-es* igék a kivételek, ezekkel tehát mást kell tenni. Pereszlényi fogalmazásában egy „képzetes” gyököt, „tökéletlen” harmadik személyt – mai fogalmaink szerint kötött morfémát – kell képezni gyök gyanánt. Kissé meglepő, hogy ezek után ezt a gyököt a harmadik helyett az első személyből vezeti le (*játszom* → *játsz-*), de a végeredményen ez nem változtat. A kötött tövek bevezetése a magyar nyelvtanba ismét nagy előrelépés, és nem is kézenfekvő, tekintettel a nyelv agglutináló jellegére (l. 1.3). Szenczi Molnár, akire Pereszlényi köztudomásúlag nagy mértékben támaszkodott, egyszerűen az egyes szám harmadik személyt nevezi gyöknek, és semmi jele annak, hogy elemzési keretében megjelent volna egy elvontabb (és ezáltal adekvátabb) töfogalom vagy kiinduló alak.

A könyvnek eme pontján Pereszlényi bevezetést ad az igei végzódéseket tartalmazó, terjedelmes táblázatokhoz. Érdemes ebből is idézni az első mondatot:

Omnis variatio per modos, tempora, & numeros personasque fit ope affixarum terminationum, quae ideo affixa vocabuntur...

A módokban, időben, számokban és személyekben minden változat toldalékolt végzódések (*affixae terminationes*) segítségével áll elő, melyeket ezért toldalékoknak (*affixa*) nevezünk... (III.1. §3).

A szenvedő ige tárgyalásából is kiemelünk itt egy figyelemre méltó részletet:

Passivum verbum formatur a tertia persona singulari conjugationis primae, seu verbi indeterminati activi, v.g. *olvastatom* legor, ab *olvas*, *szerettetem* amor a *szeret*; additâ syllabâ vocis passivae formativâ pro prima classe *tat* & pro secunda *tet*, fiet *olvastat*, *szerettet*; ista sint tibi themata conjugationis passivae, quae deduces per affixa sequentis Tabellae...

...quae ante finalem thematis literam *t*, habent consonantem, ut *szánt*... excludunt primum *t* affixi, ut *szántat*...

A szenvedő ige az első igeragozás, azaz a határozatlan cselekvő ige egyes szám harmadik személyéből képződik, pl. *olvastatom* az *olvas*-ból, *szerettetem* a *szeret*-ből; úgy, hogy hozzátesszük a szenvedő alakot képző *tat* szótagot az első osztályban és a *tet*-et a másodikban: *olvastat*, *szeret-*

tet; ezek lesznek a tövei (*themata*) a szenvedő igeragozásnak, amelyeket a következő táblázat toldalékaival vezethetsz le...

...amelyekben a *tő* utolsó *t* betűje előtt mássalhangzó van, mint a *szánt*-ban, a toldalék első *t*-jét kizárják, úgymint *szántat*...(III.4)

Itt a legfontosabb a relatív *tő* fogalmának megjelenése, amely ebben az esetben az abszolút *tőből* és a szenvedő toldalékból áll, ezek így együtt alkotják a szenvedő igeragozás *tővét*. Ugyanezt az egységet gyöknek nevezi a műveltető ragozás tárgyalásánál:

[Verbum mandativum] a passivo fit, si radici vocis passivae, v. g. *olvas-tat, szerettet*, superaddas aliam syllabam *tat* vel *tet*, ut *olvastattat* curat legi, *szerettettet* curat amari...

[A műveltető ige] a szenvedőből lesz, ha a szenvedő alak gyökéhez (*radix*) hozzáadsz egy újabb *tat* vagy *tet* szótagot, úgymint *olvastattat, szerettettet*...(III.4)

4. Összegzés

A magyar nyelv morfológiai leírása sokat fejlődött a 16. század elejétől a 17. század végéig. Pereszlényi Pál munkássága fontos mérföldkő abban a folyamatban, melynek során egy egészen különböző nyelvekre (jelesül a latinra, a németre és a héberre) kidolgozott keretet alkalmaztak és tettek egyre alkalmasabbá a magyar nyelv leírására – mindezt úgy, hogy Pereszlényi közben nagy mértékben támaszkodott legkiválóbb elődjének, Szenczi Molnár Albertnek a munkájára is. A jezsuita grammatikus jelentőségét az alábbi pontokban lehet összefoglalni:

- Elődeinél jóval következetesebb volt a tekintetben, hogy a névszói és az igei morfológia leírásában ugyanazt a terminuskészletet használta.
- Világos fogalma volt a kötött töről és a relatív töről.
- Ennek következtében meg tudta különböztetni a töveket mint morfológiai összetevőket a paradigmák kiindulópontjaként szolgáló szóalakoktól (a hagyományos értelemben vett *thémá*-tól).

Természetesen igaz, hogy Pereszlényi munkája is oly mértékig a latinos hagyományon belül mozgott még, hogy azt a mai olvasó kénytelen erősen túlhaladottnak érezni (l. például a hatesetes főnévragozást) – ennek okait egyébként az 1.3-ban megemlítettük. Az is igaz, hogy terminushasználata csak kortársaihoz és elődeihez képest nevezhető jelentősen következetesnek, és mindkét kérdésben igen sok elvégzendő munka maradt a 19. századig. De a történetírásban a hősöket és ténykedésüket saját összefüggéseikben és saját korszakukhoz mérten kell megérteni és értékelni; ilyen tekintetben pedig nem férhet hozzá kétség, hogy Pereszlényi kiemelkedő grammatikusa volt a magyar nyelvnek.

HIVATKOZÁSOK

- Balázs János 1958: *Sylvester János és kora*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Cser András 2006a: A magyar nyelvtudomány történetének áttekintése a kezdetektől a 20. század elejéig, in Kiefer Ferenc szerk.: *Magyar nyelv* (Akadémiai kézikönyvek), Budapest, Akadémiai, 481–512.
- Cser András 2006b: A szótő fogalmának alakulása az európai nyelvtudomány történetében a 19. századig, in Cser András szerk.: *Köszöntő kötet Szende Tamás tiszteletére*, Budapest, Open Art, 21–30.
- Komáromi Csipkés György 1655: *Hungaria illustrata, hoc est brevis sed methodica naturae et genii linguae Hungaricae explicatio*, Utrecht.
- Law, Vivien 2003: *The History of Linguistics in Europe from Plato to 1600*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Pereszlényi Pál 1682: *Grammatica Lingvae Ungaricae*, Tyrnavia.
- Pereszlényi Pál 2006 [1682] *Grammatica linguae ungaricae. A magyar nyelv grammatikája*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. Hasonmás kiadás C. Vladár Zsuzsa fordításával.
- Pinborg, Jan 1980: Can constructions be construed? *Historiographia Linguistica* 7, 201–10.
- Reuchlin, Johannes 1974 [1506]: *De rudimentis hebraicis libri III*. Olms, Hildesheim/New York. Hasonmás kiadás.
- Sylvester, János 1989 [1539]: *Grammatica Hungarolatina*. Bibliotheca Hungarica Antiqua 22. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézete. Hasonmás kiadás.
- Szenczi Molnár, Albert 2004 [1610]: *Novae grammaticae ungaricae libri duo. Új magyar grammatika két könyvben*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. Hasonmás kiadás C. Vladár Zsuzsa fordításával.
- Vladár Zsuzsa 2001: Pereszlényi Pál nyelvtanának terminusairól, *Magyar Nyelv* 97, 467–79.
- Vladár Zsuzsa 2007: Pereszlényi Pál grammatikája (1682). Források és párhuzamok, *Magyar Nyelv* 103, 257–70.

ANDRÁS CSER

**THE DEVELOPEMENT OF MORPHOLOGICAL ANALYSIS
IN THE EARLY HUNGARIAN
GRAMMARS UP TO THE WORK OF PÁL PERESZLÉNYI**

The morphological analysis of Hungarian in the early period of grammatical work was based on three interlaced traditions: Classical Graeco-Roman, Hebrew and German. These were applied to languages that were structurally very much unlike Hungarian. The evolution of morphological analysis was therefore a relatively slow and complicated process, whose milestones discussed in this paper, the four earliest grammars of Hungarian, all represent different stages of development. The grammar by Pál Pereszlényi, which is analysed in some detail here, surpasses the earlier grammars in its acumen on at least three counts: the same set of analytical terms is applied in the description of nominal and verbal morphology; the notions of bound stem and relative stem are clearly recognised; a distinction is made between stems as morphological constituents and word forms serving as starting points of paradigms.

A MOLDAI CSÁNGÓ NYELVJÁRÁS NÉGY FALU TÜKRÉBEN

HOPPA ENIKŐ

Bevezetés

A Moldvában beszélt magyar nyelvváltozat a magyar nyelvnek egy jellegzetes, archaizmusokban gazdag nyelvváltozata, mely maga is többféle nyelvjárásból tevődik össze. 2000 óta járom Moldva csángómagyar falvait, s gyűjtöm a beszélt nyelvet. Dolgozatomban a diktafonra rögzített beszélgetések anyagából megállapított néhány olyan nyelvi sajátossággal foglalkozom, melyek napjainkban jellemzik a csángómagyar nyelvet. A nyelvi jellemzőket két moldvai csoport nyelvjárásán keresztül mutatom be. Ennek alapja a 2000-ben, 2002-ben és 2006-ban gyűjtött anyag.

A moldvai csángók többszáz év óta élnek elszigetelve Románia keleti tartományában (vö. Benkő 1990). Román környezetbe ékelődve minden oldalról a többségi nyelvet beszélők veszik őket körül. Szigetszerű helyzetükben nemcsak nyelvileg, hanem kulturálisan és vallásilag is eltérnek környezetüktől.

Máig őrzik jellegzetes nyelvjárásukat, amely mind a fonetikát, a morfológiát és a szintaxist érintő grammatikai szempontból, mind pedig lexikális szempontból sajátos. A következőkben négy falu (Klézse, Somoska, Külsőrekecsin, Pusztina) nyelvi jellemzőit vizsgálom. A sajátosságok részletezése előtt röviden kitérek történetükre, Moldvába kerülésük idejére és körülményeire, mert a nyelv vizsgálatakor nem hagyhatók figyelmen kívül azok a történeti előzmények, melyek kialakították a mai nyelvállapotot.

Történeti előzmények

A moldvai magyar lakosság vegyes összetételű. Elődeik a XII. század vége és a XVIII. század második fele között több hullámban érkeztek ide a Kárpát-medence különböző részeiről. Domokos szerint (2001: 18, 20) a XII. század utolsó éveiben Magyarország népessége hirtelen növekedésnek indult, és az első települések ekkor alakultak ki Moldvában a határ mentén. A következő század elején, 1211-ben II. Endre német lovagokat hívott az ország keleti határának védelmére. A király és a lovagrend között hamarosan ellentétek alakultak ki, s II. Endre 1225-ben elűzte őket. Ezt követően a kiépített védővonala magyar határőröket telepített, olvasható szintén Domokosnál (2001: 22). Benkő (1990: 18) írta le, hogy tömeges betelepedésük a XIII. század végén kezdődött, s a XIV. században is folytatódott. A tatárjárást követően ugyanis IV. Béla az ország védelmét igyekezett megszervezni, s a Szeret folyó partján katonai őrhelyeket létesített, ahová családostul telepítette a határvédőket. A következő hullám a XV. századra, a huszitauildözések idejére tehető. Ezekben az években Benda (1993: 41) szerint dél-magyarországi és pozsonyi husziták menekültek Moldvába, s hoztak létre önálló településeket. A XVI. században nagy számban települtek át székelyek erre a területre a

rájuk kirótt magas adók miatt. A magyarok legnagyobb, legjelentősebb s egyben utolsó csoportja a XVIII. században, a madéfalvi veszedelem idején érkezett 1764-ben. Ebben az évben a székelyek Madéfalván fellázadtak Mária Terézia intézkedései ellen, melyekkel megszüntette korábbi kiváltságait. A császári sereg rájuk támadt, és súlyosan megtorolta a lázadást. Emiatt tömegek menekültek Moldvába (Domokos 2001: 83). Tánczos (1999: 10) felosztása alapján ez utóbbiak egy része önálló falvakat hozott létre, más részük a már itt élő magyarok közé költözött, harmadrészük román falvakba települt.

A nyelvjárás eredete

Az eltérő helyekről betelepülő csoportok más-más nyelvváltozatot beszéltek, s a nagy időbeli különbségekkel érkezők más-más fejlődési stádiumban lévő nyelvet hoztak magukkal, amint arra már korábban utaltam (Hoppa 2007: 89). A középkorban Moldvába érkezett magyarok közt Benkő szerint azok voltak a legtöbben, akik Erdélyből, azon belül is a Közép-Mezőség területéről érkeztek (1990: 38). A csángó nyelvjárás jelenségei ugyanis e terület nyelvével mutatnak rendszerszerű egyezéseket, teszi hozzá (1990: 22). A később nagy tömegben betelepült székelyek nyelvjárása aztán jelentős hatást tett az addig kialakult nyelvre.

Moldvát a Kárpátok vonulatai elválasztják az összefüggő magyar nyelvterület-től, így az áttepedéssel megszűnt az érintkezés köztük és a Kárpát-medence magyar népessége közt. Ennek az elszigeteltségnek köszönhető, hogy nyelvük számos archaizmust őriz – írja Kiss (2001: 79). A magyarországi nyelvi változások nem jutottak el hozzájuk, s a nyelvújításból is kimaradtak. Ezzel egyidőben viszont az ő nyelvük is fejlődött, változott, új alakokkal gazdagodott. A román nyelvű környezet is nagy befolyást tett nyelvjárásukra, elsősorban a szókincsre hatott. A román kölcsönszók használatával a moldvai beszélőközösségekben Bodó Csanád és Eriş Elvira egy közös munkája (2004) foglalkozik. Egy korábbi írásomban (2008: 200) említettem, hogy egy-egy település nyelvhasználatában annál több a román elem, minél régebbi alapítású. Mint a fentiekből kiderül, a ma Moldvában élő magyarok elődei különböző időpontokban telepedtek át a Kárpát-medencéből, az első és az utolsó csoport kivándorlása között hatszáz év telt el. A Moldvában letelepedő magyar lakosság nem beszélt azonos nyelvjárást, mindezekből következően a moldvai csángó nyelvjárás ma sem egységes. Bizonys jegek minden település nyelvében megtalálhatók, mások csak néhány falura korlátozódnak. A közös jellemzők meglétének több oka is van: elszigeteltségükből adódóan nagy számú archaizmust őriztek meg minden faluban; a román nyelv közvetlen jelenléte jelentősen befolyásolta a nyelv alakulását; a különböző időben és különböző helyekről érkező magyar csoportok részben keveredtek egymással.

A települések összetétele

A magyar települések összefüggő láncolata mára már megszakadt Moldvában, s a csángó falvak jelenleg Románvásár és Bákó körül csoportosulnak. A Románvásár környékén élők az ún. északi csángók, akik szinte teljesen elrománosodtak. A néhány idős ember által még beszélt magyar nyelv a legarchaikusabb. A székelyek a XVIII.

században nem ide, hanem Bákó vidékére telepedtek, így nyelvileg sem befolyásolták a területet (vö. Juhász 2001: 307). A másik csoportnál, a Bákó környékén élőknel sokkal nagyobb arányú a nyelvet ismerők száma a településeken belül. Tánczos (1999: 10) csoportosítása alapján tudható, hogy ezek a falvak nem homogének: egy részük középkori eredetű, melyek az ún. déli csángók települései. Más részüket a XVIII. században érkező székelyek hozták létre, harmadrészüknél a középkori magyar lakosság keveredett a később érkező székelyekkel, negyedrészt pedig olyan települések, melyeket a meglévő moldvai falvakból kiköltözők népesítettek be esetleg románokkal együtt.

Dolgozatom következő részében a nyelvjárás jellemzőit két csoporton keresztül mutatom be. A sajátosságokat illusztráló példák a gyűjtött anyagból származnak. Az adatközlők klézseiek, somoskaiak, külsőrekecsiniek és pusztinaiak voltak. Az első három falu, azaz Klézse, Somoska és Külsőrekecsin azonos csoportba sorolható, mivel a déli csángókhoz tartoznak. Azon belül is olyan települések, melyek középkori magyar lakosságára a XVIII. században székelyek települtek. Mindhárom falu a Szeret folyó mentén található. Klézse és Somoska szomszédos falvak, melyek mára szinte összeépültek. Pusztina velük ellentétben XVIII. századi alapítású, tisztán székely falu, mely a Tázló partjára épült. Nyelvjárásuk a moldvai székely nyelvjárásba sorolható. A két csoport közti különbség a nyelvben is tükröződik. Klézse, Somoska és Külsőrekecsin nyelvjárása több archaikus elemet őriz, ugyanakkor a román jövevényszavak száma is nagyobb.

Klészse, Somoska, Külsőrekecsin

A vizsgált települések közül Klészse, Somoska és Külsőrekecsin középkori alapítású, amint Tánczosnál (1999: 10) olvashatjuk.

F o n e t i k a

Jellemző rájuk a nyílt *e* hang jelenléte: *keskeny, mennyi, szerelem, kell*.

Az *e* hang gyakran felváltja az *a*-t és az *o*-t: *sepkáját, juhecska, gezdája*.

A határozott névelő magánhangzója is egyes esetekben *e*-re változik: *odamen-nék e kapuhoz, e ziffak, itt e faluba, feljöttünk e zulicán, beszéljük e csángót*. Lükő (2002: 68) úgy véli, hogy a határozott névelő magas hangrendű alakváltozatáról van szó. Megfigyelhető ugyan, hogy a névelő mindkét változatát használják, ám hangrendileg nem egyeztetik az adott szóval. A magas hangrendű forma használati gyakorisága beszélőnként más és más.

Előfordul a magánhangzók nyíltabb vagy zártabb ejtése, ajakműködésbeli különbség, ill. a képzés helye szerinti eltérés:

Az *é* nyíltabb *e*-vé válik: *ketszer, tehen, szeker*. Az *ö* ajakkerekítés nélküli és nyíltabb *e*-vé változik: *terekedik*. E változás fordítottja is jelen van: az *e* *ö*-vé alakul: *növel*. Az *i*, *í*-ből ajakkerekítéses *ü* lesz: *üdő, üsmer, szüves*. *Ü* helyén azonban illabiális *i* is előfordulhat: *files, fittyentett*. A névmások többes szám harmadik személyű birtokos személyjeles alakjaiban *u* helyett *i* áll: *magik, nálík, miattik*.

Az *n* és *d* fonémáknál megfigyelhető a palatális ejtés: *disznyó, gyivu* (dió). Ezzel egyidőben depalatilizáció is végbemegy: *asszon, báránka, vékon*.

Az *ikes* igék *z* réshangjából *dz* affrikáta válik: *kocsidzik, leádzott*.

Az *l* és az *s* hangok magánhangzó közti helyzetben geminálódnak: *szóllott, töllem, esső*.

Az *l* hangot rövid magánhangzó utáni helyzetben nem ejtik, s ez megnyújtja az előtte álló magánhangzót: *vót, bőcsködni* (dicsekedni), *dógozunk*.

Az *ly* ejtésében megőrizték a *tő* végén az *l*, illetve egyéb helyzetben a jésített *l* ejtészváltozatot: *oljan szépen énekli, meljiket, miljen bor, magyar királ, székelek, házat adott s helet*.

Néhány szóban felfedezhető a metatézis jelensége: *mazdag, hedegű*.

A mássalhangzó-torlódást egy beékelődő magánhangzó szünteti meg: *szereda, kucsuma*.

Igéknel olykor elmarad a kötőhang: *mondnak*. Más esetekben beékelődik egy kötőhang: *maradott*.

Megfigyelhető az *az* névelő utolsó hangjának összekapcsolása a következő szóval: *a ziskolába, a zesső, a zanyja*. Sokszor a névelő kezdő hangja el is tűnik: *zellenség, zembernek, zalmákat, zédesapja*.

M o r f o l ó g i a

Az insztrumentálisz ragos névszók esetében nem ismerik a teljes hasonulást: *halval, gyerekvel, tálval*. E jelenségről Juhásznál (2001: 311) is olvashatunk. A *-val/-vel* rag teljes hasonulása akkor is elmarad, ha a rag funkciója az adott szóban nem insztrumentáliszi, hanem temporális: *tavaszzal, reggel*.

A *megy, van, tesz és visz* igék egyes szám harmadik személyben *n*-re végződnek: *megyen ~ menen, vagyon, teszen, viszen*. Juhász (2001: 311) szintén beszámol erről a sajátosságról.

A *megy* igét jelen időben minden személyben a *men-* töből kiindulva ragozzák: *visszamenen, én menek elől, menünk édestátánkhöz*.

A *-t*, ill. a *-ll* végű igék múlt idejű ragozásában az időjel kötőhangzó nélkül kapcsolódik a tőhöz: *futtak, megkötte, süttünk, halltam*.

Egyes *-ít* végű igék *-szt* képzővel alkotják a kauzatív formát: *szakaszt*.

A suksükölés általános: *majd meglássuk, kivilágosítsa*.

Az *ikes* és az *iketlen* igéket felszólító módban is megkülönböztetik egymástól: *essék, dógozzék, de: énekeljen*.

Igeidőrendszerük nagyon gazdag. Használják az elbeszélő múltat: *ereszté fejit, letevő sepkáját*. A folyamatos múltat: *szépen énekli vala a kántor, mondja vala*. A befejezett múltat: *elmentem, mondta, tanulta*. A régmúltat két formában is, a *vala* és a *volt* segítségével: *gyermeknek vettem vala, eljöttek vót a zenészek*. A jövő idő kifejezésére nem használják a *fog* segédigét. Vagy jelen idejű igealakokkal vagy a létige jövő idejének segítségével fejezik ki: *eszedbe jut lesz, tart lesz két hetet*. Itt meg kell jegyezni, hogy a *lesz* bizonyos esetekben feltételezést is kifejez.

A feltételes múltban a *volna* alak helyett a *lenne* használatos: *szerettük lenne megenni, jó lett lenne, mintha üsmertük lenne egymást*.

A főnevek birtokos ragozásában többféle eltérés is mutatkozik: 1. a *-ja/-je* végződés gyakoribb az *-a/-e*-vel szemben: *állatjai, testvérjük*. 2. a többes szám harmadik személyű személynél magánhangzója *i*: *hátik, kezik*. 3. a dátumoknak több változata él: *júnyinak huszonnegyedikén, augusztanak a fogyatékján*. Látható, hogy a hónapnevek román változatát használják.

Bizonyos szavak, szószerkezetek a magyar köznyelvhez képest eltérő toldalékkal állnak: *télben, délkor, hány órákor van?*

Mint ahogy Juhász (2001: 311) is említi, nagyon gyakori a kicsinyítő képző használata, s nem csak főnevekhez járul: *házacska, szépecskén, akkorkán, örökkécske, magacskámra, magyarka fehérnépek*. Ez utóbbi példában a képzőnek nem csak kicsinyítő, hanem nőképző funkciója is van. Nem hagyható itt figyelmen kívül a román hatás. Csüry (1932: 301) hívta fel a figyelmet arra, hogy a románban létezik egy nő jelentő *-ca* képző, mely hatott a csángóra. Ritkán, de előfordul a tihanyi apátság alapítólevelében is szereplő *-d* kicsinyítő képző: *kicsid fiam*.

A sorszámnevek képzése egyedi: *kettődik, harmadikszor*.

A hely-, idő- és módbeli viszonyok jelölésére különféle morfológiai jeleket használnak. Helyviszonyok: *messzinnét* (messziről), *fönünnet* (fönről), *bennette* (benn), *innent felől*. Az első két példában a *t* funkciója ablatívuszi, az utóbbi kettőben lokatívuszi. *Félrebb, itt elé* (erre). Időviszonyok: *leghamarábbi, mostanyig, minden-szer, kilenc és félkor, nyolc és valami* (nyolc múlt). Móddhatározóként gyakori az *erőst* szó nagyon jelentésben: *erőst jó ember vót a zuram*. Az itt megjelenő *-t* végződés modális jelentést ad a tőnek. Az *eleget* (eléggé) határozószó végződéséről ugyanez elmondható: *eleget bánom*. A *gyiren* (gyéren) moldvai jelentése *ritkán: gyiren nevet*.

S z i n t a x i s

Kiss (1981: 37) szerint a nyelvjárásokban a mondatban terén a legkevesebb a köznyelvtől való eltérés. Ez a csángó nyelvjárásra is igaz. Eldöntendő kérdésekben mindig szerepel az *-e* kérdőhang: *nem vett-e? való-e? (igaz-e?)*

A mondat tárgyát esetenként összevonják az állítmánnyal: *hagymakapálni*.

Feltűnően gyakran használnak szenvedő szerkezetet: *nem úgy vagyunk tanulva, el vagyunk menve*.

A *kell* és a *szeret* alakjai után nem főnévi igenév áll, hanem felszólító módú ige: *itt kellett maradjak, kellett sokat munkáljunk, szeretném egyszer elmenjek magyar föld-re*. Formailag ugyan felszólító módú, de funkcióját tekintve kötőmódról van itt szó.

Sajátos vonzatszerkezetek figyelhetők meg: *az erdőkből szedjük; elmentünk a bálhoz; hagyjon békémet!*

Az alárendelő összetett mondatban a vonatkozó névmás a rövidebb formájában, tehát a szókezdő *a-* nélkül áll: *így főzzük meg, hogy van; tanyítottuk a táncokat, hol kellett; mit vittek, ott elhajigálták*. A személyre vonatkozó *aki ~ ki* helyett a személytelent kifejező *melyik* formával lehet találkozni: *melyiknek van pensziája* (nyugdíja), *az jobban él*. Erre az inkongruenciára Ivácsy (2005: 316) is felhívta a figyelmet.

A mellérendelő és kötőszó megfelelője *s*: *juhokval s marhákval, apám nem vót s úgy nőttünk fel*. Az *is* helyi változata *es*: *magik es, tyúkot es, ne es adja*.

Eseménysor elbeszélésénél az igekötő az ige mögé kerül: *a tolvaj lopja el a zalmákat, vitte s temette el, csak ide teszem le, háltunk meg házaknál*. Ezzel a szórenddel a folyamatosság aspektusa válik hangsúlyossá. Ivácsy (2005: 314) írja, hogy bár az igekötő elsődleges funkciója a befejezettség kifejezése, a szórend megváltozása módosíthatja ezt a funkciót.

Lexika

Gyakori jelenség az, hogy egyes szavak egészen mást jelentenek, mint ma Magyarországon: *verekedés* 'háború', *féreg* 'egér', *papucs* 'lábbeli', *paraszt* 'buta', *megtisztel* 'megkínál', *megnyugszik* 'kipiheni magát', *szökik* 'ugrik', *kap* 'talál', *fog* 'kezd'.

Számos szavuk igen képszerű: *veresítik a tojást* 'pirosra festik a tojást', *elbolondul* 'eltéved', *kicsikülődik* 'összemegy', *elehült* 'megéhezett', *görget* 'dörög az ég', *megtéglál* 'kivasal', *örömes* 'vidám'.

Benő Attila egyik munkája a moldvai beszélők kölcsönszóhasználatával foglalkozik. Írásában (2004: 23) a 'kölcsönszó' terminust úgy definiálja mint meghonosodott vagy a meghonosodás útjára lépett idegen eredetű lexikai elem. A román nyelvből átvett szavakat magyarul ragozzák: *ligyánka* 'kis lavór', *gelátát* 'vödör', *nuntába* 'lakodalomba', *ulicán* 'utcán', *négy klászáat tanultam* 'négy osztályt végeztem', *konstrukciónél* 'építkezésen', *hájtok!* 'gyertek!', *cserkálták* 'próbálták', *szuferiltunk* 'szenvetünk'. Az átvett igékhez magyar igekötőt illesztenek: *elbojérosodik* 'meggazdagodik', *béprimél* 'befogad'.

Néha az összetett szó egyik tagját magyar, a másikat román szó alkotja: *purkelic(léc)-disznóól*.

A csángó nyelvjárásba került román szavak száma igen nagy, és az élet minden területét érintik. Ma már szókincsük szerves részét képezik. Hangtanilag idomultak a magyar nyelvhez, s beilleszkedtek a magyar ragozási rendszerbe.

Egyes igékhez a megszokottól eltérő igekötőt illesztenek: *elvágták a disznyót, meggondolkozott, elvégződik, megébredtünk, elbetegedett*.

Néhány igekötőkben archaikus változatot fedezhetünk fel. Az *át* helyett *átal* vagy *által*: *Pesten általmentem*. A *rá* helyett a *riva*, s annak toldalékos változatai élnek: *rivaérek, gondoltam rivik, aludtak ritta, feltett rivája egy nagy követ, kóstoltam rivolla*. A *be* igekötő megfelelője *bé*: *bé akarsz menni, bétőtöttem az 50 évet*. Jelentése tágabb, 'be, bent': *bémaradt, vót ott egy nagy lik bé*.

Sokféle cselekvés kifejezésére használják a *csinál* igét *csán* formában: *csánja a kötelet, megcsántunk egy dobot, csánjuk a pjácát* (piacra megyünk), *mit csánsz?*

Pusztina

Tánczos írásából (1999: 10) tudjuk, hogy Pusztina XVIII. századi település.

Fonetika

A magánhangzók képzésének helye, módja s a labializáció mértéke szerinti sajátosságok Pusztinában is fellelhetők.

Az *é* megfelelője sokszor *e*: *eger*, *nez*, *nehez*. Az *ö* illabiális és nyíltabb *e*-vé válik: *setét*. A változás fordítottja itt is megfigyelhető: az *e* *ö*-vé alakul: *tőt* (telt). Az *i*, *í*-ből labiális *ü* lesz: *küsebb*, *künn*. Az *ü*-t illabiális *i* is felválthatja: *megsil*, *fölizent*. A főnevek többes szám harmadik személyű birtokos személyjeles alakjaiban *u* helyett *i* áll: *lábik*, *hátik*.

A palatalizáció jelensége észrevehető: *tanyít*, *romány*, *térny*. Az ezzel ellentétes depalatalizáció is jelen van: *leán*, *aranhajú*.

A *z* fonéma *dz*-vé válhat: *bárányoddzék* (szülje meg a bárányokat).

A *gy* hangot szó belsejében *j*-nek ejtik: *vajunk*, *mejek*, *hojne*, *ejebet*, *vije*.

A *v* és a *d* szintén szó belsejében kiesik: *lees*, *saanyú*, *jöünk*, *kinézelők*, *tuunk*.

A gemináció megfigyelhető magánhangzó közti helyzetben: *nállik*, *beszéllek*.

A rövid magánhangzót követő *l* hang ejtése elmarad, s ezzel egyidőben az előtte álló magánhangzó megnyúlik: *hónap*, *dógok*, *zödség*.

A szóvégi *-r* sokszor lekopik, s az előtte álló rövid magánhangzót ez a folyamat is hosszúvá teszi: *immá*, *akkó*, *négykó*.

A *-z* tövű igék ragozott formáiban *-zz-* hangkapcsolat helyett *-jz-* alakul ki: *hojza*, *dógojzék*, *sójuk*.

A metatézis jelensége nem ismeretlen: *kalán*, *feteke*.

Kéttagú főnevek hangbetoldással bővíthetnek: *szanikó* (szánkó), *tekenyő*.

Az igeragozás során esetenként elmarad a kötőhang: *takarítani*. Máskor pedig beékelődik egy: *megijedett*.

Az az névelő utolsó hangja a beszéd során általában összekapcsolódik a következő szóval: *a zóra*, *a zalmát*, *a zasztalhoz*. A névelő kezdő hangja sokszor el is tűnik: *zéletbe*, *zöreg*, *zárnyékba*.

Morfológia

Amint Juhász (2001: 311) is említi, az insztrumentális rag használatakor nem megy végbe a teljes hasonulás: *fiamval*, *tehenekvel*, *húsval*. Ha azonban a *-val/-vel* rag időbeli jelentést hordoz, érvényesülnek a hasonulás törvényei: *nappal*, *reggel*.

A *megy*, *van*, *tesz* és *visz* igék végződése egyes szám harmadik személyben *n*: *megyen*, *vagyon*, *teszen*, *viszen*.

A *-t*, ill. a *-ll* végű igék múlt idejű ragozásában az időjel kötőhangzó nélkül kapcsolódik a tőhöz: *juttam*, *mozdítta*, *felkészítte*, *halltam*.

Egyes *-ít* végű igék *-szt* képzővel alkotják a kauzatív formát: *szárazsítottuk*.

A suksükölés általános: *szeresse*, *tartsa*, *készítsük*.

Az ikes igék felszólító módja eltér a magyar köznyelvben megszokottól: *aludjék*, *de: menjen*.

A múlt idő kibővül a régmúlt formáival: *nem kapta meg vót*.

A feltételes múltban a *volna* helyett legtöbbször a *lenne* fordul elő: *úgy lett lenne*, *éltek lenne*, *hol lett lenne ő?* Ritkán ugyan, de a *volna* alak is használatos: *megettük vóna*.

A főnevek birtokos ragozása több szempontból sajátos: 1. a *-ja/-je* végződés gyakoribb az *-a/-e*-vel szemben: *királyságja*, *számja*. 2. a többes szám harmadik sze-

mélyű személyjel magánhangzója *i*: *ruhájik, lábik*. 3. a dátumok különböző változatokban jelennek meg: *ötödikén augusztanak, júnyinak huszonnegyedikén, hetedikéjén, hatodik nap decsembriből*. Pusztinában is, akár a fent említett településeken, a hónapnevek román változatát ismerik.

Találkozni lehet olyan szavakkal, szószerkezetekkel, melyek a magyar köznyelvhez képest szokatlan toldalékkal állnak: *terébe* (térre), *karácsonyban, iskolánál* (iskolában) *mától holnapig*.

A kicsinyítő képző gyakran előfordul, ahogy Juhásznál (2001: 311) is olvashatjuk. Többféle szófajhoz járulhat: *leánka, bornyúcskák, jobbacskáiban, magacskádra, babbacska* (a *babba* jelentése *szép*).

A sorszámnevek képzése egyedi: *negyedikszer, kettedikre*.

A határozói igenév végződése *-l* hangot kap: *rántval, ijedvel, felőtözvel*.

A hely-, idő- és módbeli viszonyok jelölésére Pusztinában is különféle morfológiai jeleket használnak. Helyviszonyok: *innent valósi, onnat, sehutt* (sehol), *eléfelé* (előrefelé). Időviszonyok: *esent* (ismét), *jövőkor, egy hónapra* (havonta), *ötven eszentdővel visszább, az eltelt eszentdő*. Módhatóározóként itt is gyakori az *erőst* szó 'nagyon' jelentésben: *nem járnak erőst gyakran haza*. A fenti példákból látszik, hogy a *t* szerepe Pusztinában is lehet ablatívuszi, lokatívuszi vagy modális.

Az *-n-re* végződő hely- idő- és módhatóározókhoz egy *d-t* kapcsolnak: *piacond, aztánd, jobband, haragosand*.

S z i n t a x i s

Az eldöntendő kérdésekbe *-e* kérdőhangot illesztnek: *leány vagy-e? hiszed-e?*

A mondat tárgyát és az állítmányt olykor eggyé olvasztják: *kolostorlátogatni, pápalátni*.

A szenvedő szerkezet előfordulása nagyon gyakori: *el vót indulva, férjhez van menve, meg van halva*.

A *kell* segédigét felszólító módú igealak követi, melynek funkciója kötőmód: *meg kell mondd az asszonnak, kell beszéljünk rományul*.

Egyedi vonzatszerkezeteknek itt is tanúi lehetünk: *a misére voltunk, nem jártál oda* (ott), *higgyen belém! attól nincs baj*.

Az alárendelő összetett mondat vonatkozó névmása a szókezdő *a-* nélkül áll: *mi-lyeneket fontunk, olyanokat húztunk föl; annyit nem dógóznak az emberek, mennyit az asszonyok*. A személyre vonatkozó *aki ~ ki* alakot a személytelenre vonatkozó *melyik* forma helyettesíti: *fel vótak ötözve, melyikek táncoltak; a zsidók, melyikek vették el a tojást*. Amint említettem, Ivácsony (2005: 316) is foglalkozik ezzel a kérdéssel.

A mellérendelő és kötőszó *s* változatban használatos: *férjem s én; egyszer, ketszer s a harmadikszor*. Az *is* alakváltozata *es*: *úgy es táncoltunk; pálinka es, bor es*.

L e x i k a

Találkozhatunk olyan szavakkal, melyek ugyan a magyar köznyelvben is megvannak, jelentésük azonban egészen más: *elvesz* 'megfog', *olvas* 'számol', *forráság*

'láz', *átváltozik* 'átöltözik', *megnő* 'meghízik' *tart* 'számít vkire/vmire', *hordoz* 'hord' (ruhát), *elcsap* 'elenged', *költség* 'étel', *vérnyomás* 'vérnyom'.

A képszerűség sok szóban megfigyelhető: *höndörödik* 'gurul', *körmöcsöl* 'karmol', *moskolódik* 'mosakszik', *lepcseg* 'lustálkodik', *lövő* 'petárda', *lapító* 'vágódeszka', *építő* 'kőműves', *bölcsködik* 'dicsekszik', *csórérláb* 'mezítláb'.

Mint már említettem, Benő Attila (2004: 23) egyik tanulmánya vizsgálja a moldvai csángók szókincsének román jövevényszavait. A jelentős mennyiségű román lexikális elem az idők során beilleszkedett a magyar nyelv fonetikai és morfológiai rendszerébe: *csitilnek* 'olvasnak', *csercsáfol* 'ágyneműt', *pensziája* 'nyugdíja', *timpje* 'ideje', *bosztányokat* 'tököket', *páterhoz* 'paphoz', *szalárát* 'fizetést', *paturák* 'pokrócok', *kimáskál* 'kifesti magát', *háj bé!* 'gyere be!'

Egyes igékhez kapcsolódó igekötők megválasztása sajátos: *hidd meg*, *megbiztatt*, *felmérgelődött*, *felsavanyítsuk*.

Néhány igekötőnek eltérő a hangalakja. A *be* ejtése itt is *bé*, de nem egészül ki a *bent* jelentéssel: *béhajt*. Az *el* igekötő utolsó hangját nem ejtik, így az *e* fonéma megnyílik: *évótam mosni*, *ēmejen* (elmegy). Az *össze* helyett *essze*: *esszegyült*, *esszevigyít* (összekever). A *rá* itt *rea* alakban ismeretes: *reavagdalt*, *jő a tavasz reánk*. *Át* jelentésben a *túl* igekötőt használják: *túlmentünk a vámon*.

Összefoglalás

A fentiekben bemutatott két csoport a moldvai csángó nyelvjárás különböző változatait képviseli. Klézse, Somoska és Külsőrekecsin lakosságának alaprétege a középkor folyamán települt Moldvába valószínűleg a Mezőségből, amint Benkő (1990: 23) írásában olvashatjuk. Pusztinát a XVIII. század második felében alapították a Székelyföldről menekülők, írja Tánczos (1999: 10). E körülményeknek köszönhető, hogy a két csoport között nyelvjárási különbségek figyelhetők meg.

Az első három falu sajátosságai: a nyílt *e* gyakorisága, *a > e* hangváltozás, az *ly* fonéma megőrzése, a *megy* ige ragozása a *men-* tő alapján, gazdag igeidőrendszer, a *-d* alakú kicsinyítő képző, az igekötő hátravetése a folyamatos aspektus kifejezésére, egyes igekötők archaikus változata, a *csinál* ige gyakori használata.

Az előzőekkel Pusztinát összehasonlítva, annak nyelvjárási sajátosságai mások. Jellemzői: a *gy > j* hangváltozás, a *v* és *d* fonémák szóbelseji kiesése, a *-zz-* hangkapcsolat *-jz-vé* válása, a szóvégi *r* lekopása, az *-n-re* végződő határozószók *-d*-vel való kiegészítése, a határozói igenév *-l-re* végződése, bizonyos igekötők helyi változatai.

A négy falut együttesen vizsgálva azonban az állapítható meg, hogy a nyelvjárási jellemzők jelentős része azonos: bizonyos magánhangzók megváltozása, palatalizáció és depalatalizáció, *z > dz* hangváltozás, gemináció, az *l* fonéma kiesése, metatézis, az *az* határozott névelő összeolvadása a következő szóval, hangzóvesztés és hangbetoldás, a teljes hasonulás hiánya, adott igék rendhagyó ragozása, az *-ít* képző helyett *-aszt* képző használata, a suksükölés, az ikes igék felszólító módja, a régmúlt alakok, a feltételes múlt *lenne* segédigéje, a főnevek birtokos ragozása, a dátumok képzése, a köznyelvhez képest szokatlan toldalékok, a kicsinyítő képző gyakori előfordulása, a sorszámnevek képzése, hely-, idő- és módviszonyok kifejezése, az eldöntendő

kérdés -e kérdőhangja, a tárgy esetenkénti összeolvadása az állítmánnyal, sajátos vonzatszerkezetek, a szenvedő szerkezet gyakorisága, a kötőmód megjelenése a *hogya* kötőszó nélkül is, a vonatkozó névmások rendhagyó használata, egyedi mellérendelő kötőszók, bizonyos szavaknak a köznyelvtől való jelentésbeli eltérése, képszerű szóalkotások, számos román jövevényszó, sajátos igeekötő-használat.

A hasonlóságoknál kell megemlíteni, hogy minden csángó faluban egészen közvetlen köszönésformák élnek. Az érkezőt így fogadják: *Megjárta-e? Hol jártál? Merre mész?* Ezekre a kérdésekre válaszol a szembejövő, s ezzel visszaköszön. Búcsúzáskor: *Egészséget! Adjon az Isten egészséget! Maradj békével!* Erős istenhitük nyelvükben is tükröződik. A „köszönöm!” megfelelője például *Isten fizesse! Isten tartsa meg! Essék érted!* (vagy valamelyik halottjáért). Ez utóbbira a válasz: *Isten hallgassa meg!* Ha valakitől megkérdezik, hogy hány éves olyan formában, hogy *mekkora éves vagy?* a válaszra mindig azt felelik, hogy *Isten éltesse!*

A két csoport közti egyezés azzal magyarázható, hogy mind a négy faluban él székely eredetű lakosság. Pusztina teljes lakossága székely származású. Klézse, Somoska és Külsőrekecsin népességének alaprétege ugyan nem a Székelyföldről érkezett, de a XVIII. században hozzájuk érkező székelyek megváltoztatták az eredeti nyelvjárást. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Moldva földrajzi adottságai nem gátolják az eltérő településeken élők egymás közti érintkezését, így a moldvai magyar lakosságnak a letelepedés után lehetősége volt a keveredésre.

HIVATKOZÁSOK

- Benda Kálmán 1993: A moldvai csángómagyarok története, in Halász Péter szerk.: *„Megfog vala apóm szokcor kezemtől...”: Tanulmányok Domokos Pál Péter emlékére*, Budapest, Lakatos Demeter Egyesület, 39–44.
- Benkő Loránd 1990: *A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből* (Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 188.), Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Benő Attila 2004: Kölcsönszóhasználat, kódváltás a moldvai kétnyelvű beszélők megnyilatkozásaiban, in Kiss Jenő szerk.: *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében* (Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 221.), Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 23–35.
- Bodó Csanád – Eriş Elvira 2004: A román kölcsönszók használata két moldvai beszélőközösségben, in Kiss Jenő szerk.: *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében* (Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 221.), Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 67–96.
- Csúry Bálint 1932: A moldvai csángó kicsinyítő képzőkhöz, *Magyar Nyelv* 28, 300–1.
- Domokos Pál Péter 2001: *A moldvai magyarság*, Budapest, Fekete Sas Kiadó.

- Hoppa Enikő 2007: Magyarul Moldvában, avagy a moldvai csángó nyelvjárás jellegzetességei, in Geecső Tamás – Sárdi Csilla szerk.: *Nyelvelmélet-nyelvhasználat*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 89–93.
- Hoppa Enikő 2008: A csángó nyelvjárás és a magyar nyelv érintkezése Moldvában, in Sárdi Csilla szerk.: *Kommunikáció az információs technológia korszakában: XVII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai*, Pécs – Székesfehérvár, MANYE – Kodolányi János Főiskola, 200–5.
- Ivácsony Zsuzsa 2005: Mondattani és szövegtani vizsgálat a moldvai csángó nyelvjárásban, in Kinda István – Pozsony Ferenc szerk.: *Adaptáció és modernizáció a moldvai csángó falvakban*, Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 308–35.
- Juhász Dezső 2001: A magyar nyelvjárások területi egységei, in Kiss Jenő szerk.: *Magyar dialektológia*, Budapest, Osiris, 262–316.
- Kiss Jenő 1981: *Nyelvjárási tanulmányok* (Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 159.), Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Kiss Jenő 2001: A nyelvjárások osztályozása, in Kiss Jenő szerk.: *Magyar dialektológia*, Budapest, Osiris, 72–81.
- Lükő Gábor 2002: *A moldvai csángók – A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsággal*, Budapest, Táton.
- Tánczos Vilmos 1999: A moldvai csángók lélekszámáról, in Pozsony Ferenc szerk.: *Csángósors*, Budapest, Teleki László Alapítvány, 7–32.

ENIKŐ HOPPA

**THE HUNGARIAN DIALECT OF CHANGOS IN THE LIGHT OF
FOUR VILLAGES**

This article is about the Hungarian dialect of Changos who live in Moldova, in the eastern region of Romania. Their forebears come from the Carpathian basin, they settled down in Moldova between the twelfth and the eighteenth centuries. They are geographically isolated from the Hungarian language so their dialect has retained many archaisms. The Romanian language has had a considerable influence on the Chango dialect. This dialect is not unified because the population comes from different parts of the Hungarian language area and the Chango villages have mixed with the Romanian population in different degree. Besides, they arrived at their present homeland in different periods so they spoke the language in different ways. This article is about the characteristics of two Chango groups. The characteristics are described phonetically, morphologically, lexically and syntactically. One part of their features is the same because in both groups Szekler population can be found. Other parts of the features are different because the origin of the two groups' villages is not the same.

NYELVI FEJLŐDÉS AUTIZMUSBAN

EGY LONGITUDINÁLIS VIZSGÁLAT

KÓKAI NÓRA ILDIKÓ

1. Bevezető

Dolgozatomban egy autizmus szindrómával élő, magasan funkcionáló (high functioning) autista gyermek nyelvi fejlődésének nyomon követését, fejlődési szakaszainak feltárását tűztam ki célul. A gyermek nyelvi jellemzőit összevettem az egészséges gyermeki nyelvrejlődéssel. A longitudinális vizsgálat időtartama 2 év volt.

Az emberek többsége rendelkezik bizonyos mértékű információval az autizmusról. Ha pontos jelentését nem is tudják, de bizonyára sokan látták már Az Esőember című filmet vagy olvasták Mark Haddon A kutya különös esete az éjszakában könyvét. Éppen ezért az autizmussal kapcsolatban legtöbbször egy készség átlagon felüli teljesítményére gondolnak. Ám ez jobbára nem igaz, sőt nagyjából átlag alatti és értelmi sérült esetekkel találkozhatunk. A közeli múltban a médiában és a mindennapokban is nagyobb figyelmet szenteltek a gyógypedagógiának, a fejlődési, értelmi sérült gyermekek, fiatalok helyzetének, oktatásuknak, fejlesztésüknek, ezért aktuális minden, ebbe a tárgykörbe tartozó segédlet, szülői útmutatás, kutatás.

Az autizmus nem betegség, nem pszichózis, hanem állapot, fejlődési zavar, mely az egész személyiséget érinti, egész életen át tart, s nem gyógyítható. Látható külső jelei nincsenek sem az arcon, sem a mozgásban – sokak szerint épp hogy gyönyörűek az autista gyermekek.

Az autizmus állapota a gyermek másfél-két éves kora környékén fedeztető fel. Teljes valójában a társas környezetbe kerüléskor válik nyilvánvalóvá a gyermek problémája. A legtipikusabb tünetek azután 4 éves kor körül jelentkeznek. A mennyiségi és minőségi károsodások mellett a kommunikáció és beszédfejlődés zavara, megkésett volta kíséri őket.

Vannak olyan autista gyermekek, akik egyáltalán nem beszélnek (Kenner-szindróma), s vannak, akik jobban kommunikálnak (Asperger-szindróma). Én egy ilyen, beszélő 6 éves óvodás kislány, I. fejlődését kísérem figyelemmel immár két éve. A kislány verbálisan kommunikál, de kommunikációja elmarad az életkorának megfelelő szinttől. I. jó képességű, ép értelmű, magasan funkcionáló autista gyermek. Spontán beszédének vizsgálata mellett a Nottingham Sutherland House School kérdőív magyar nyelvű változata alapján mértem fel a kislány nyelvi képességeit egymást követő több időpontban. Munkám longitudinális vizsgálat, mely az autizmus nyelvi jellemzőinek tekintetében újdonságnak számíthat a nyelvészeti szakirodalomban.

1.1. Az autizmus fogalma

Az autizmus kifejezést pszichopatológiai tartalommal elsőként Bleuler (1911) használta a skizofrén betegek jellegzetes, a külső környezettől a belső élmények felé forduló magatartásának megjelölésére. Gyermekpszichiátriai használata Leo Kannertől (1943) és Hans Aspergertől (1944) származik, akik egymástól függetlenül az autisztikus spektrum két altípusát írták le. Ma az autizmust az emberi idegrendszer sajátos fejlődési zavarának tekintjük, amelyet azonban viselkedéses jegyek alapján azonosítunk (Bailey et al. 1995; Frith 1989; Gillberg és Coleman 1992; Volkmar et al. 1997).

Az autizmus definiálójegyei olyan markáns fejlődési zavarok, melyek a viselkedés három területén jelentkeznek: 1) a reciprok társas interakció, 2) a reciprok kommunikáció, illetve 3) a képzelet, a rugalmas viselkedésszervezés és érdeklődés terén (vö. Wing és Gould 1979; Wing 1996). A fejlődési zavarnak felismerhetően jelen kell lennie legalább egy területen már 3 éves kort megelőzően. Csecsemőkorban a jellemző tünetek a hangadás, a beszédfejlődés és a szelektív kapcsolatok kialakulásának hiánya, passzivitás vagy nyugtalanság, szopási, evési és alvászavarok.

Az autizmus előfordulási gyakoriságát a klasszikus nemzetközi adatok 4–5, a modernnek 15–25 tízezrelekben jelölik meg. Magyarországon kb. 16 000 autista személy él, közülük 3000 tizenöt év alatti. A fiúk 3–4-szer gyakrabban érintettek. Az autizmus 75%-ban társul értelmi és más fogyatékossgal, epilepsziával és néhány ritkább, örökölődő neurológiai, illetve anyagcsere-betegséggel.

Igen sok és sokféle adat (családfavizsgálatok, ikerkutatások, epidemiológiai tanulmányok) támasztja alá, hogy az autizmus etiológiájában az esetek nagy többségében a genetikai tényezők játszzák a döntő szerepet. Még nem ismeretes, mi jellemzi azt az atipikus idegrendszeri fejlődési pályát, amely neurológiai szinten az autizmus közvetlen okát képezi. Tény, hogy sem hagyományos neuroanatómiai és fiziológiai, sem modern képalkotó vagy neurokémiai eljárásokkal nem tárták fel az autizmusra jellemző viselkedésmintázat, a szindrómában univerzális és egyben arra nézve specifikus neurológiai korrelátumait (vö. Bailey et al. 1996). Így jelenleg a magyarázatot célzó transzmitterrendszerekkel, illetve központi idegrendszeri struktúrákkal operáló elméletek egyike sem tekinthető többnek, mint tentatívnak (vö. Györi – Gy. Stefanik – Kanizsai-Nagy – Balázs 2002).

A fejlődési zavar által érintett viselkedéses területek között olyan képességek is vannak, amelyek csupán az emberre jellemzőek. Ilyen, az autizmusban sérült képesség a nyelvhasználat (vö. Pinker 1999), illetve a szándékvezérelt, reciprocitáson alapuló kommunikáció (Sperber és Wilson 1986). A nyelvi zavar már a preverbális kommunikációban megmutatkozik: hiányzik vagy szegényesebb a gagyogás, a protodeklaratív mutató.

Az autizmussal élő személyek egy része formailag, grammatikailag jól elsajátítja a nyelvet. A zavarok esetükben részben a szemantikai modulban, legmarkánsabban pedig pragmatikai téren jelentkeznek (vö. Frith 1989; Parisse 1999; Tager-Flusberg 1990).

Életkor (hónap)	Ép gyermekek	Autizmus spektrumzavar
2	Gögicselés, magánhangzók.	
6	Vokalizálással történő „beszélgetés” vagy játékos szerepcsere a szülővel szembeni pozícióban. Mássalhangzók megjelenése.	A sírás nehezen értelmezhető.
8	Az intonáció változtatása a gagyogás során, a kérdő hangsúlyt is beleértve. Ciklusos gagyogás (ba-ba, ma-ma-ma). A rámutatás gesztusának megjelenése.	Korlátozott vagy szokatlan gagyogás (pl. visítózás). Nem utánoz hangokat, gesztusokat.
12	Az első szavak megjelenése. Halandzsza nyelv használata mondatszerű intonációval. Beszédhasználat a környezetre való megjegyzésekkel. Gesztusok és hangok együttes használata.	Lehet, hogy megjelennek az első szavak, de nem használja őket értelmesen. Gyakori, hangos sírás, amely még mindig nehezen értelmezhető.
18	3-50 szavas szókincs. Kezd összekapcsolni két szót. A szavak jelentésének kiterjesztése (apa). Beszédet használ észrevételeihez, figyelemfelkeltésre. Echolálhat vagy gyakran utánozhat.	
24	Időnként 3-5 szót összekapcsol. Egyszerű kérdések. Rámutató gesztus, 'az'. Önmagát a nevével jelöli. Átmenetileg felcserélheti a névmásokat. Nem tudja fenntartani a beszélgetés témáját. Itt és most viszonyok.	Rendszerint kevesebb, mint 15 szó. A szavak megjelennek, majd eltűnnek. A gesztusok nem alakulnak ki, néhány tárgyra mutat.
36	Kb. 1000 szó. A nyelvtani alakok többségét helyesen használja. Ritka az echoláció. Beszéd az 'akkor és ott' elmondására. Kérdések az interakció folytatása érdekében.	A szavak egymás mellé rendezése ritka. Echolálhat mondatszerűen, de nincs kreatív nyelvhasználat. Furcsa ritmus, hangszin, hangsúlyozás. Helytelen hangképzés. Kézen fogja a szülőt és a tárgyhoz vezeti.
48	Komplex mondatszerkezetek. Fenntartja a beszélgetés témáját és új információkat is tud hozzáadni. Megkér arra másokat, hogy tisztázzák kijelentéseiket. A hallgatótól függően változtatja a nyelv minőségét.	2-3 szót kreatív módon egymás mellé helyez. Echoláció továbbra is fennáll, esetleg kommunikatív módon használja. A tévéreklámokat utánozza. Kéréseit elmondja.
60	Komplex struktúrák. Érett nyelvi szerkezet. Képes megítélni a mondatok helyességét, a hibákat javítja. Vicc, gúny, szóbeli kétértelműségek felismerése. Alkalmazkodás a hallgató nézőpontjához és szerepéhez.	

1. táblázat

Nyelvi fejlődés gyermekkorban – egészséges gyermekeknél és autizmusban
(Watson és Marcus 1988)

1.2. Kiinduló kérdések és hipotézisek

A kutatás során a következő kérdéseket tettem fel, s az alábbiakat feltételeztem.

Kérdések:

- 1) Vannak-e különbségek az egészséges anyanyelvi fejlődés és a magasan funkcionáló autista gyermek nyelvi fejlődése között? Ha vannak, melyek azok?
- 2) Egyenletes-e a vizsgált gyermek nyelvi fejlődése?
- 3) Milyen eszközökkel pótolható, segíthető a verbális kommunikációja?
- 4) Mi jellemzi az autista gyermek receptív és expresszív nyelvi képességeit?
- 5) Használ-e a vizsgált gyermek spontán beszédében neologizmusokat?

Hipotézisek:

- 1) Az egészséges nyelvi fejlődés és a magasan funkcionáló autista gyermek nyelvi fejlődése eltérő.
- 2) Az autista gyermek nyelvi fejlődése nem egyenletes.
- 3) Kommunikációs céljai sajátosak.

2. Anyag és módszer

2.1. Vizsgálati személy

A vizsgált gyermek életkora a vizsgálat megkezdésének időpontjában 4;10 év, a vizsgálat befejezésének időpontjában 6;7 év. A vizsgált kislány, I. 2002 májusában született a család második gyermekeként. A klinikai zárójelentés zavartalan terhességről számol be. Csecsemőkori pszichomotoros fejlődése megfelelő eredményt mutatott. Egyéves korára a *Hol van?* kérdésre nem azonosított ismerős személyeket, tárgyakat. Anyanyelvének fejlődése megindult, két éves koráig mondott szavakat, majd a folyamatban változás következett be, eleinte egyre kevesebbet, végül pedig egyáltalán nem beszélt. 2;6 éves korára elvesztette a körülötte levő jelenségekre való figyelmet. Viselkedését permanens nyugtalanság kísérte. A gyermeket 3;6 éves korában ezen indokok miatt kivizsgálták, s a vizsgálat beszédfejlődési zavart, autisztikus szindrómát állapított meg (Asperger-szindróma, A-típusos). A beszédfejlődés terén mennyiségi késést nem tapasztaltak, csak minőségit. A Bács-Kiskun Megyei Tanulási Képességeket Vizsgáló I. számú Szakértői és Rehabilitációs Bizottság további vizsgálatokat folytatott. A Heim Pál Gyermekkórház gondozása alá kerülve, egyénre szabott glutén- és kazeinmentes étrendet állítottak össze a kislány számára. 2005-től I. a kiskunfélegyházi autistákkal foglalkozó speciális óvodai csoportba jár.

2005-ben, 3;6 éves korában többnyire halandzsát használ a beszédében, mely a játékát kíséri, s nem kommunikatív célú. I. ekkor nevére még nem reagál, de egyszerűbb szituációkhoz kötött utasításokat megért és teljesít. Beszédében csak néhány valós szót produkál (*hinta, labda, csiga*), s azokat adekvátan, a helyzetnek megfelelően használja. Édesanyjától el lehetett választani. Sem gyerekekkel, sem felnőttekkel nem teremt kapcsolatot, de valamennyire keresi a gyerekek közelségét. Szemkontaktust ritkán teremt, és csak rövid időre. A játék csak kis időre köti le. A kívánt tárgyhoz odavezeti a felnőttet és ujjával mutat.

A kislány 4 és fél éves korára továbbra is jellemző marad a halandzsza beszéd, a cél továbbra sem a kommunikáció felvétele. Beszédében ugyanakkor megjelennek egyszerű szerkezetű igék, tömondatok. Visszafelé számol, előre csak ritkán. Szükségeit verbálisan jelzi. Szókincse, adekvát szóhasználata bővült, vagyis fejlődést mutat. Enyhe beszédhibával, adekvát tartalmú, néhány szavas, esetenként agrammatikus mondatokban társalog. Óvodás csoporttársainak nevét felsorolja. Beszéértése a szituációs értésnél jobbnak tűnik. Sírással, nyugtalankodással jelzi türelme elvesztését. Van egy párnája, amihez ragaszkodik. Szeret óvodába járni; ha dicsérik, tapsol, ha elfelejtik a tapsot, akkor ő maga tapsol, hogy dicsérjék meg. Az új szavakat először nem használja helyes kiejtéssel, de néhány nappal később már igen, és ezeket képes mentális lexikonjában rögzíteni. Tisztán énekel, és táncolni is szeret.

A kislánynál 5 éves korában (2007. május) a beszédfejlődésben egy stagnáló időszak következett el. A kommunikációt kísérő egyéb készségek, így a non-verbális jelei (gesztusok, mosoly, tekintet-kerülés) visszaesést mutattak. Szókincse bár ugrás-szerűen megnőtt, grammatikája nem mutatott permanens fejlődést. Intonációja is visszafejlődést jelzett. Az azonnali és késleltetett echoláció újra felerősödött. Beszédmegértése nem mutatott változást.

I. közvetlen környezete saját családján kívül a Kiskunfélegyházi Százszorszép Óvoda, mely a környező települések egyetlen olyan óvodája, ahol speciális csoport jött létre az autista gyermekek részlegesen integrált (udvar, öltöző közös) fejlesztésére. Az óvoda környezete térben és időben strukturált (protetikus környezet), így informálja a gyerekeket arról, hogy mit, hol, hogyan, miért, mennyi ideig tehet vagy tegyen. Az élő nyelv vizuális információkkal egészül ki a számukra kialakított teljes térszerkezetben.

2.2 Vizsgálati módszerek

2.2.1. Spontán beszéd

A vizsgálat időtartama két évet ölelt fel. A kutatásom középpontjában a spontán beszéd vizsgálata és a Nottingham Sutherland House School kérdőív felmérésének eredményei álltak. A gyermek játék közbeni, valamint kérdésekkel és képekkel irányított spontán beszédét figyeltem meg. A vizsgálat során az első évben három havonta, a második évben hetente hangfelvételeket készítettem az egyes találkozások alkalmával. A felvételeket a Kiskunfélegyházi Százszorszép Óvodában és a gyermek otthonában végeztem. Valamennyi szituációt diktafonra és kamerára rögzítettem, majd többszöri meghallgatás után fonetikusán jegyeztem le.

2.2.2. Nottingham Sutherland House School kérdőíve

A kérdőív (a továbbiakban: Nottingham) kommunikációs és egyéb készségeket is mér. Két fontos feladata van: a) egyrészt leírást ad arról, hogy a vizsgálati személy milyen szinten van a fejlődés különböző területein, b) másrészt előrejelző azért, hogy az első feljegyzéstől kezdve tisztábban lássuk, hogy milyen irányba kell továbblépni a fejlesztés során. Valamennyi kérdésnél el kell dönteni, hogy a vizsgálati személy viselkedése az adott feladatban következetesen észlelhető-e, a készség már beidegződött (jelölése: +), vagy a viselkedés csak időnként észlelhető, a készség alakul (jelölése:

+/-), vagy a viselkedés nem észlelhető, a készséget még nem sajátította el, nem tanulta (jelölése: -). Van néhány feladat, amely az intézményi keretek között nem figyelhető meg; ilyenkor a szülő tölti ki a kérdőív releváns részeit.

A felméréseket két időpontban végeztem el, 2007 márciusában és 2008 szeptemberében. A két vizsgálat közötti közel másfél éves távolságot célszerű volt meghagyni, mert közelebbi időpont nem mutatott volna kellő mértékű, a vizsgálódáshoz elegendő fejlődést. Ennek oka, hogy a nyelvi fejlődés autizmusban lassabb ütemű, és esetenként nem elég tartós. A szociális viselkedésre, önkiszolgáló készségekre, motoros fejlődésre vonatkozó részeket a szülő is egyszerűen ki tudja tölteni, de a speciálisabb részeket – mint amilyen a nyelvfejlődés is – eredményesebb, ha egy háttérismerettel és a témában nagyobb jártassággal is rendelkező személy jegyzi fel. Így történt I. felmérése is. A gyermeket nem kellett asztalhoz ültetni, hogy ott bármiféle feladathelyzetben szorongás vagy kényszer elé állítsam. A kérdőív kitöltése I. hétköznapi tevékenysége során történt, megfigyelésen, s annak részben helyszíni, részben utólagos lejegyzésén alapult.

A kérdőívben a legalapvetőbbtől a bonyolultabb készségeket feltáró kérdésekig minden típust megtalálunk. I. esetében a minimális képességekre vonatkozó részeket – figyelembe véve, hogy magasan funkcionáló kislány – nem fejtem ki részletesen. A kérdőív alapján a következőket vizsgálom: 1) receptív nyelv: hallásbeli készségek, memória, sorrendbe rakás, nyelvi megértés, 2) expresszív nyelv: verbális kifejezés, non-verbális kifejezések.

2.2.3. Alternatív és Augmentatív Kommunikáció (Peeters 1998)

Minden autista gyermeknek szüksége van egyéni kommunikációs rendszer kialakítására. Az autista gyermekek olyan környezetben kommunikálnak a legjobban, ahol a legjobban megértik őket, amelyben a legnagyobb biztonságban érzik magukat, és amely leginkább alkalmazkodik a szükségleteikhez. Az autizmussal élők „jelképnélküliek”, vagyis különös nehézséget jelent számukra az elvont, hallott információk jelentésének értelmezése. Ők elsősorban vizuális úton tanulnak. A szakértők, óvónők ezzel a módszerrel tudnak magyarázatot adni a gyermekeknek, hogy mit takar a mi, a hol, a mennyi és a hogyan fogalma (Peeters 1998).

A napirendi kártyák vizuálisan tájékoztatnak arról, hogy hol és mikor mit csinál a gyermek. A munkaterv a „*Mennyi ideig csinálom ezt?*” kérdésre ad vizuális választ. A „mindenfajta” vizuális támogatást nyújtó eszköz pedig a „*Hogyan végzem el a tevékenységeket, a feladatomat?*” kérdéshez ad támogatást.

I. esetében a kártyák alkalmazása jelen van napi szinten az óvodában (otthon nem használják), de számára csupán megerősítő, kiegészítő jellegű, hiszen az ő kommunikációs tárháza elég színes ahhoz, hogy verbálisan kifejezze szükségleteit.

3. Eredmények

3.1. Spontán beszéd eredményei

Az emberek kommunikációjuk, információcseréjük során általában kíváncsiak a másik fél véleményére, tapasztalataira. Hallgatóként reagálunk a beszélő közléseire; mondandónkban gyakran kifejezzük szimpátiánkat, egyetértésünket, tiszteletünket vagy éppen ellenkezésünket. Minden eszközzel igyekszünk érdekessé tenni a témát, amiről beszélünk (Attwood 2002). Az autista személyeknél ezek a készségek nehezen ragadhatók meg. I. viselkedésére jellemző, hogy a társalgás fenntartására nem képes. Ritka, hogy figyel a partnerére, vagyis rám; nem tudja, hogyan kell a másik ember megjegyzéseit, érzéseit, gondolatait beépíteni a párbeszédbe. Gyakoriak a tárgyhoz egyáltalán nem illő megjegyzései, a beszélgetés témájától független kérdései. Nem akarja magára vonni a figyelmet azzal, hogy közöl valamit.

Az én jelenlétem szerepe a vizsgálatok során az, hogy folyton segíteni tudom, mikor mit kell mondania, tennie. Elindítom a megfelelő válasz útján, vagy javaslataimmal támogatom gondolatait. Gyorsan, könnyen tanul új szavakat, s ezek rögzülnek is, de általuk nem lesz nyitottabb a világra.

A megfigyelés során voltak azonban olyan helyzetek is, amikor találkozáskor kommunikációt kezdeményezett velem: köszönt; ha valami új vagy jó dolog történt vele, pl. egy új, szép csat volt a hajában, azonnal mutatta és mondta „Szép a haja!”; vagy könyvet hozott nekem „Nézd!” felszólítással.

Szituatív játékokban a kislány következetes, szerepet oszt és vállal. Véleményét, nemtetszését ezekben a helyzetekben verbálisan is kifejezi.

Monológiában gyakran ismételtet neki tetsző szavakat, sokszor kedvenc témáiról beszél (pl. éppen melyik csoporttársa beteg: *A. beteg! Veszünk A.-nak! A.-nak csináljuk!, A.-nak csinálunk virágot!*). Vannak olyan kedvelt közlései, kérdései, melyeket minden szituációban feltesz vagy önmagának (és meg is válaszolja), vagy a beszélgetőpartnernek (pl. *Anyától kaptam!, Vette nekem/I.-nek!, Nem viszed haza! – Hol vetted? Boltba? Tescóba? Piacon? Búcsóba? – A ... mi a jele? Létra., Ez milyen színű? Piros. Zöld., Ez mit csinál? Játszik.*).

Hangja olykor nagyon éles, a szavaknak vagy a kezdő vagy a záró mássalhangzóit nyomatékosítja. Felfedezhető a kérdő hangsúllyal történő közlési forma is. Intonációja a szokásostól eltérő, egészen magastól az egészen mélyig terjedhet.

Ha önmagával, szokásaival kapcsolatban tesz fel neki kérdéseket, olyan a beszélgetésünk, mintha köből próbálnék vizet fakasztani. A beszélgetések során jól érezhető, mikor erősebb, mikor gyengébb az érdeklődéshiánya a felmerült témákkal kapcsolatban. Ha a közvetlen környezetére próbálom irányítani a beszélgetést, vagy valami élményéről, napi történéseiről, szokásáról akarom beszéltetni (pl. *Mi a kedvenc ételed? Melyik mesét szereted?, Mit csináltál tegnap?, stb.*) általában sikertelen kísérletekbe ütközök, s csak egy-két szavas rövid válaszokat kapok. I. nem ébred rá, milyen hatalmas van a szavaknak, a beszélgetés nem okoz neki olyan örömet, mint társainak. Családtagjairól, a testvéréről, édesapjáról, édesanyjáról, valamint kutyáiról gyakran említést tesz. Ez azért lehet, mert számára az érzelmek fontosak. Más autista személyekkel ellentétben I. keresi a testi közelséget, nagyon igényli a szeretetet (de nem bújik). A

családtagokkal nagyon szoros, különleges kapcsolatban van, így az őket érintő témák kitérítettek, ezekről szívesen beszél. Azt azonban nem tudja elmondani, hogyan érzi magát, nem képes megosztani az aktuális bánatát, fájdalmát, félelmét. Az *akarok, én szeretnék, én nem szeretem* érzelmkifejező elemek nincsenek meg nyelvében.

Ha idegen szól hozzá, megijed, és általában csak mozdulatokkal, hangokkal képes kifejezni dolgokat, de összefüggő beszédben nem. Vannak emberek (korábban a nagymama), tárgyak (fülhallgató), akiknek/amiknek nem tudja elviselni a jelenlétét, nyugtalanná válik tőlük. Ha nyugodt, és már ismerős emberrel beszélget, fokozatosan képes megnyílni.

A spontán beszédet képekkel is próbáltam irányítani. A képleírást irányító kérdéseimre (pl. *Ki/Mi van a képen?, Mi ez?, Ki ez?, Mit csinál(nak)?, Milyen színű?*) készségesen válaszolt. Állapotának magasan funkcionáló voltára adnak példát olyan esetek, mikor nem feltételezett következtetéseket von le bizonyos képekről:

- (I) Doktornő! Ki eszi ezt?
- (K) Mit csinál a doktor néni?
- (I) Megeszi a gyógyszert!
- (K) Nem, ez egy fogorvos.
- (I) Kihúzza a fogát.

- (I) Rendőrség. Kötö a rendőrnök. Bekötö a kezét.

Abban az esetben, ha számára ismeretlen téma merül fel (pl. tűzoltó, aki a tüzet oltja) a kérdéseimre, magyarázataimra nem találja a választ, csupán *igen*-nel válaszol, majd folytatja tovább a saját gondolatát. I. nem csodálkozik el a képeken látottakon (nem mondja, hogy pl. *Szép, gyönyörű!*), csupán akkor fejt ki véleményét, ha rákérdezik: *Tetszik neked ez a kép? A válasz pedig általában automatikus igen.*

A napi rutinhoz kapcsolódó kifejezések játékában is felfedezhetők (babának: *Jó éjszakát! Szép álmokat! - Jó reggelt! - Jó étvágyat! - Kaphatok neked? - Gyertek egyeteket! - Hoztam neked helyett: Kaptam neked!, Kértek neked kávé, Máris megjöttem, hoztam tortátot. Hoztam ajándékot.*).

I. szívesen és szépen énekel, és számos mondókát ismer. Ezeket a rögzült, automatikussá váló elemeket szinte tökéletesen produkálja, ám ez a képessége nem feltételezi a kreatív nyelvalkotását. Itt csupán arról van szó, hogy az énekek egyfajta automatizmusokként működnek, a tökéletes nyelvezet pedig pontosan ebből ered, hiszen a nyelvileg helyes, sokszor hallott énekek/mondókák szavai, mondatai a gyermek hosszú távú memóriájába kerülnek, s mikor szükség van rájuk, kész panelekként jönnek elő.

I. nyelvében fellelhetők egyéb sajátosságok, parafrázis jelenségek. Ilyenek a hangkiesés (pl. záró hang esik ki a *Hol?*-ből létrejött *hó* esetén), hanghelyettesítés (*róza* – (I.) *rúza*), hangcsere (*autóval* – (I.) *autóhal*), hangzónyújtás (pl. *vasalló*), szóösszevonás (pl. *Nincs benne elem* – (I.) *Nincs belelem.*), fonemikus parafrázis (pl. *májon, gorillán*).

I. spontán beszédében megfigyelhető tehát a nyelvelsajátítási folyamat fejlődése. A probléma elsősorban a pragmatika (a szociális környezetnek megfeleltetett nyelvhasználat), a szemantika és a beszéd szupraszegmentális szintjén mutatkozik. A pragmatika azért olyan kiemelkedő szerepű, mert meghatározza a nyelvhasználat módját az adott szociális környezetben (vö. Tantam és mtsai 1993).

3.2. Nottingham első felmérésének eredményei (2007. március)

3.2.1. Nyelvi megértés

I. nevén szólítva odafigyeléssel válaszol. Különböző egyszerű felszólításokat (*Tapsolj!*, *Pá-pá!*) végrehajt. Gesztusokra és *Add ide!*, *Állj fel!*, *Ülj le!*, *Gyere ide!* jellegű felszólításokra reagál. Utasítást tartalmazó mondatokat megért, ha azok csak egy utasítást tartalmaznak, s egy célszó van a mondatban (pl. *Vedd fel a kabátodat!*, *Hozd ide a labdát!*). Az utasítások sorrendjét viszont nem képes értelmezni, sőt az olyan utasítások sem világosak számára, melyben egy harmadik személy is szerepel (pl. *Kérdezd meg X-et, hogy menjünk-e játszani?*). Olyan kérdéseket, melyek választási lehetőséget tartalmaznak, nem tud értelmezni (pl. *Biciklizni akarsz, vagy ...?*).

Reagál a *Hol?* kérdésre, de általában nem szóban (keresi az adott tárgyat). A *Melyik?* *Miért?* kérdést nem tudja értelmezni. A *kicsi, nagy, -ban/-ben, -on/-en/-ön* viszonyokat nem használja megfelelően, éppúgy a térvizonyokat jelző névutókat sem (*alatt, mellett, között stb.*). Főnevek, melléknevek, egyszerű argumentumszerkezetű, gyakori, cselekvést kifejező igék jelentését megérti.

I. preferált ideje a jelen. Gondolkodására az itt és most jellemző, a teljes koherencia, kontextus tükrében nem tud gondolkodni. Az absztrakt, elvont dolgokat, gondolatokat semmilyen formában nem érti. Különösen nagy nehézséget jelentenek számára a társalgó fél bizonytalan válaszai, pl. *talán, lehet, hamarosan*, hisz ezekből nem tudja eldönteni, hogy az adott cselekvés be fog-e következni, s ha igen, mikor és hogyan.

3.2.2. Expresszív nyelv

3.2.2.1. Verbális kifejezés

I., ha elégedett, vokalizál és mosolyog. Beszédére jellemző, hogy egy szótagot ismétél láncszerűen (pl. *da-da-da, na-na-na*). Echoláció előfordul. Általában helyes kontextusban (összefüggésben) használ egy-egy szót, ha jelezni akarja szükségletét (pl. *I. éhes.*). A *nem* tagadószót helyesen, az *igen* interakciós mondatasztót viszont nem használja. Önmagára a nevével utal, a névmásokat eltéveszti, helyettük a nevét használja (pl. *I.-é*).

Mondataira egyszerű, kétszavas típus jellemző (pl. *Nincs több. Elfogyott.*) Egyszerű predikatív szerkezetet használ ugyan, de kis számban. A főnév és melléknév szerkezet (egy-két kivétellel) még nem fedezhető fel. A névelő használata komoly gondokat okoz. Névmást és főnevet (pl. *Én bögrém.*) együtt még alkot, mivel a személyes névmásokat nem konzekvensen használja. Birtokjelet csak a saját nevéhez kapcsolva használ (*I.-é*). Az igéket nem ragozza. A többes számot sem alkalmazza megfelelően. Tárgyas szerkezeteket nem alkot jól (pl. *A kutya a cicát kergeti.*). Az és,

de, mert kötőszavakat nem használja szavak, szerkezetek összekapcsolására. A tagadást agrammatikusan fejezi ki (pl. *Nem eljön.* helyesen: *Nem jön el.*). A függő beszédet nem ismeri (pl. *A testvérem azt mondta:*).

Bizonyos dolgok, események okaira nem kérdez rá a *Miért?* kérdéssel. Az *Ez mi?* kérdést csak elvétve teszi fel. Teljes nevét, címét nem tudja megmondani. Korábban történt eseményeket nem képes összefüggően mesélni, kérdésekkel irányítva sem. Az egyszerű vicceket, nyelvbottlásokat, nyelvi ellentmondásokat nem érti. Találkozáskor, elváláskor köszön, a magázás formái használata nem világos számára, de ez ebben az életkorban természetesnek mondható.

3.3. Nottingham második felmérésének eredményei (2008. szeptember)

3.3.1. Nyelvi megértés

Két elemből álló, sorba rendezett utasításokat I. képes végrehajtani. A *Hol?* kérdésre odafordulással, helyváltoztatással vagy verbálisan is reagál (pl. *Hol van Cs.?* *Lent. Udvaron.* + kinéz az ablakon; (K) *Hol van apa?* (I) *Dolgozik.*). A viszonyító elemeket még keveri: a labdák közül a pirosat ki tudja választani, de a *kicsi* és *nagy* közötti különbséget nem érti. A *Miért?* kérdésre I. továbbra sem reagál, viszont a *Melyik?* értelmezése már kevésbé homályos (pl. egyszerű kérdéseknél működik: *Melyik a piros ceruza?* – kiválasztja).

A belső helyviszonyt jelölő *-ban/-ben*, *-hoz* helyett *-ba/-be*, *-hó* ragokat használ, a külső helyviszony, az *-on/-en/-ön* kifejezése nincsen meg, megértése viszont tisztább. A tárgyakat ugyanakkor el tudja helyezni, ha a következőket kérem tőle: *Tedd a babát az ágyba, a székre!* Lokalizálni tudja a tárgyat, személyt, ha hasonló utasításokat adok neki: *A kosárban van az alma. A póni a szekrényen van. Apa a föliában van.*

A tér viszonyaira vonatkozó elemek értelmezésében továbbra is problémái vannak: az *alatt* nem okoz gondot, s ezt mozgással is kiegészíti (pl. benéz a tárgyak alá), ám a *között*, *mellett* behatárolásánál már akadályokba ütközik.

A kislány szintaktikai fejlődése lassabb. Ha a mondatok választási lehetőséget tartalmaznak, akkor minden esetben a második, utóbb hallott tárgyat, cselekvését választja ki (pl. *A kifestő vagy az állatos könyvet nézzük?* – kiválasztja az állatosat, reagálása a választás után: *Igen.*). Az idősíkok váltogatása hiányzik, s magát az időfogalmat sem érti (pl. Nem tudja megfogalmazni, hogy mi lesz holnap, mert számára a *holnap* és a *lesz* nem értelmezhető.). I. preferált ideje továbbra is a jelen.

I. esetében a szimbólumok összefüggnek a fogalmakkal. Ha lát egy fotót az Énkönyvében, melyen hó, hóember, szánkó van, akkor ezek a szimbólumok a fogalmakkal (pl. volt a dombon szánkózni a családdal valamikor, de nem most lehetett, mert ha kinéz az ablakon, nem lát havat) együtt egy egységgé állnak össze a tudatában.

Az elvont fogalmakat továbbra sem érti. Az átlagosnál korlátozottabb mennyiségű információt tud megjegyezni.

3.3.2. Expresszív nyelv

3.3.2.1. Verbális kifejezések

Ennek a felmérésnek az idején I. beszédében az echoláció nagyon ritkán van jelen. Önálló szótagismétlése ritka, egész szavakat azonban gyakran láncszerűen ismételtet. A felnőtt vokalizációt gyakrabban utánozza, s ez örömet okoz neki (pl. köhögés), a hangutánzó szavak időnként megnevetetik. Vannak olyan megnyilvánulásai, kérdései, amelyeket szinte minden új szituációban használ (repetitív nyelvhasználat), például *Hol vetted? Boltba? Tescóba? Piacon? Búcsóba? Játékboltba?; Nem viszed el! Veszünk neked! Anya vesz!*, de nem a kontextusnak megfelelően.

Többnyire a szövegkörnyezetnek megfelelően használja a korábban tanult, már rögzült szavakat és rövidebb mondatokat, melyek szükségleteit fejezik ki (pl. *Anyá, éhes vagyok!*). Az *igen* interakciós mondatzó releváns használata ekkorra rögzül.

Önmagára I. továbbra is a nevével utal, a névmással való utalás nemcsak saját személyét érintően ritka, de minden egyéb esetben is. Tulajdonnevet használ akkor, mikor ép társai már névmást is. Némely esetben, ha a fényképen meglátja saját magát, képes eljutni a felismerésig, de kifejezései azt sugározzák, hogy mégis úgy tekint a képen szereplő személyre, mintha az egy másik ember lenne (pl. *Ott van, az I.*). Ez a probléma önképének értelmezésével függhet össze.

Képleírás feladatánál általában egyszerű, grammatikus szerkezeteket produkál (pl. *Nyuszi eszi a káposztát. Fogja káposztáját., Elteszi a gyertyát., Vasalja a ruháját.*). Ha vét (pl. névelő esetében), s a felnőtt javítja, akkor utánmondása helyes lesz. Többnyire helyesen válaszol a *Mi ez?* kérdésre.

Beszédében megjelenik az *Ez mi?* kérdés. Egy bizonyos ideje érdeklődni kezdett (egészen részletekbe menően) mindenféle dolog megnevezése iránt. Ellenben a szavak jelentésével (*Mit jelent ez?*), ami a világra való tágabb látásmódját fejlesztené, soha nem foglalkozik. Az *Ez mi?* típusú kérdés úgy tűnik, I.-nél inkább automatizmusként működik, s időnként a *Miért?-et* is helyettesíti.

Más típusú kérdéseket is feltesz, ezeket elsősorban önmaga számára, majd rögtön meg is válaszolja őket (pl. *Milyen színű ez a baba? Kék., Mi a jele B.-nak? Létra.*) Ezzel a módszerrel a csoporttársai nevét és jelét tökéletesen, hibátlanul felsorolja.

A mentális lexikon tekintetében igék, főnevek, melléznevek számának további gyarapodása figyelhető meg. A főnév-ige szerkezetek kiegészülnek (pl. *A nyuszi káposztát eszik.*). A tárgyas szerkezet helyes használata még ingadozó (vö. *Néznek a víz.*). Egyszerű főnév-melléknév szerkezeteket is alkot (pl. *Baba éhes.*). A viszonyítást kifejező melléknévpárok értelmezése nehéz számára (pl. kicsi-nagy, közel-távol, gyors-lassú). A mellézneveket nem fokozza. A toldalékok egy részét eddigre elsajátította, a birtokjel, a többes szám használata azonban továbbra is ingadozó. A többes szám használata tekintetében grammatikus mondat például a *Mennek az iskolába.*, de gondolatmenetének folytatásában már személyt és számot vált, pl. *Sorakozik.* (Sorakoznak a gyerekek). Az igeragozás grammatikus (pl. *fogja, vasalja, rakja, korcsolyázik, görkorizik, repülözik*).

Az *és, de, mert* kötőszavakat még most sem tudja következetesen mondatokba illeszteni. A tagadást sem képes tökéletesen kifejezni. Ugyanakkor visszatérő panel: *Ne vidd haza!, Nem viszed haza!*

Függő beszéd továbbra sincs meg nyelvében.

A megszólítási stílussal, köszönési formákkal kapcsolatos információi nem gyarapodtak. A napi rutinoz kapcsolódó kifejezések viszont továbbra is gyakran jelen vannak kommunikációjában (babának: *Jó reggelt!, Jó éjszakát!...*). Tudja, hogy bizonyos használati tárgyak mire szolgálnak, de funkciójukat verbálisan nem tudja leírni. Ha ilyen feladatot kap, azt meséli el, hogy honnan és kitől származik. Lakcímét, családtagjai teljes nevét még mindig nem tudja. A közeli múltban vele történt eseményekről (pl. nyári élmény) nem tud összefüggően, hosszabb terjedelemben mesélni, csupán egy-két gondolat idéződik fel magától, a többit kérdésekkel kell irányítanom.

Az Én-könyvében található fotókról kérdések irányításával szívesen beszél. Gyakran családi fényképeket nézegetünk, szereti azokat a képeket, amelyek még egy-két éves korában készültek.

3.4. A felmérések eredményeinek összefoglalása

A felmérés két időpontja között eltelt időszak állapotának eredményeit nyelvi szintekre bontottam le (2. táblázat).

Nyelvi szintek	Jellemzők	Nyelvfejlődés a vizsgált időszak alatt
Fonetika, fonológia	Artikulációs zavar, szokatlan intonáció, hangok sorrendjének felcserélése.	A két időpont között fejlődés.
Morfológia	Még alakulóban. Szóstruktúra elvész, toldalékok, ragok nem megfelelő használata, szótaglási nehézségek, limitált szókincs, túlzott általánosítás.	A két időpont között fejlődés.
Szintaxis	Szabályalkalmazás még ingadozó, probléma pl.: a deiktikus elemek használata (pl. <i>itt-ott, ez-az</i> stb.) Mondat szerkezet hibás, felszólítások, kérdések leegyszerűsítése, mondatrészek kihagyása, szórendi hibák.	A két időpont között korlátozott fejlődés.
Szemantika	Erősen érintett; probléma pl.: elvont fogalmak, átvitt értelmű kifejezések, többjelentésű szavak.	A két időpont között korlátozott fejlődés.
Pragmatika	Erősen érintett; probléma a nyelvhasználati szabályok betartásában. Szociálisan nem megfelelő beszédhasználat, prozódiai, hangszín, ritmus eltérések.	A két időpont között korlátozott fejlődés.

2. táblázat

1. nyelvi képességeinek változása

Összefoglalva nyelvi képességeinek sajátosságait, elmondható, hogy I. nem beszél folyamatosan és nyelvtanilag helyesen. Vannak olyan grammatikai elemek, szabályok, amelyek elsajátítása és folyamatos használata nem okoz gondot számára, ám néha a legegyszerűbb fogalmakat, kifejezéseket, nyelvtani egységeket sem képes helyesen használni. Verbális kommunikációjának éppen ebben van a jellegzetessége.

4. Következtetések

A kutatásaim során igazolódott, hogy különbség van a magasan funkcionáló autista és az egészséges gyermekek nyelvi fejlődése között. A magasan funkcionáló autista kislánynál a beszéd megkésettége, lemaradása volt tapasztalható kvalitatív és kvantitatív szempontból is.

A vizsgált gyermek nem akarja magára vonni a figyelmet közléseivel, kommunikációs céljai sajátosak, a normától eltérőek. A szocializációs ösztön hiányzik nála, ezért is vannak a lemaradásai. I. nem úgy látja a világot, ahogyan a többi ember. Számára a nyelv csak az azonosítás eszköze, amellyel a jelenségeket megjelöli, s érzelmei kifejezésére nem használja. Szóhasználata merev, logikája befolyásolhatatlan. Az őt körülvevő világgal való kapcsolata minimális, ezért nincs is szüksége arra, hogy véleményének hangot adjon. Nem kíván minősíteni, véleményt alkotni, sok esetben elég annyi is, hogy: *Nem*.

A verbális kommunikációt segítő módszer (AAK) számára csupán kiegészítő, gazdagító jelleggel bír (a kártyák által többféle kommunikációs módszert ismer és használ).

A megkésett nyelvi fejlődése nem egyenletes, nyugvópontok vannak vonalában. I.-nél ez dementálódás volt megfigyelhető 2007 májusában. Vannak tehát olyan időszakok, amikor a már elsajátított viselkedésmintázatok, a nyelvi kifejezőkészlet elemei eltűnnek a repertoárból.

I. sajátos kommunikációs eszközökkel teszi színesebbé nyelvét. Számos neologizmust használ (bohóc - *bomió*, vatta - *pampancs*). A nyelvnek ezek az idioszinkratikus elemei az egészséges fejlődés során is megtalálhatók, azonban alacsonyabb mentális életkorokban. Új játéknevet is létrehozott, a *nésmázás*-t, melyet körben ülve kell játszani, és a cél az, hogy minél mulatságosabb kifejezések üljenek a játékosok arcára (grimaszok, nyelvöltögetés, számárfül stb.). Ez a játék nagy örömet okoz I.-nek, de csak a családtagokkal hajlandó ezt játszani. Ebben is megmutatkozik a család szerepe és az ahhoz kapcsolódó bizalom, ami I.-ben teljességgel megtalálható. Erikson (1959) az identitás fejlődésének sémáján nyolc fokozatot mutat be; ezen a skálán a hatodik fokozat a szeretet elmélyülése. I. hatalmas lépéseket kezdett tenni ennek megvalósítására.

Egy magasan funkcionáló esetről lévén szó a gyermek szépen ívelő beszédfejlődését mindenképp szándékomban állt bemutatni, ám emellett a lemaradásoknak, a megkésett fejlődésnek is hangsúlyos szerepet kellett adnom. I.-nél nem tapasztalható semmilyen kiugró képesség annak ellenére, hogy magasan funkcionáló. Meglehet, hogy mindez éppen ebből az állapotából adódik, hiszen a kimagasló teljesítményt pro-

dukáló gyermekek inkább az alacsonyan funkcionálók köréből kerülnek ki, ők lehetnek egy terület vagy egy tudomány specialistái.

Fontosnak tartom még bemutatni azokat az eltéréseket/észrevételeket, amelyeket a Nottingham-kérdőív és a saját megfigyeléseim között tapasztaltam. A kérdőív részletesen feltérképezi az autista gyermekek állapotát, a magasan funkcionálónál azonban néhány kérdésre (pl. Arra, hogy *Pá-pá!* reagál?, 6-20 felismerhető szót használ, helyes összefüggésben?, Önmagára a nevével tud utalni?, Megrázza a fejét, hogy *Nem?*, Egyszerű szükségletet mímel? és egyéb motoros, intellektuális, szociális, önkiszolgáló képességekre vonatkozó kérdésekre) magától értetődőek a válaszok. Ahhoz, hogy differenciáltabb képet kaphassunk, más típusú kérdésekre is szükségünk lenne. Ehhez javasolnám kiegészítőként a spontán beszéd vizsgálatát. Fontosnak tartom ezt azért, mert a differenciáltabb eredmények a terápiás és fejlesztési lehetőségek tárházát is bővíteni tudják. A kérdőív nyelvezetében változtatást javasolnék, mivel számos szakkifejezés szerepel a kérdőívben, melyeknek megértése a kérdőívet otthon kitöltő szülők számára problémát okozhat, ezért ahhoz, hogy valós adatokkal tudjanak válaszolni a kérdésekre, külső szakmai kontrollra is szükség van.

5. Összefoglalás

Az autista megnevezés ijesztő szó annak is, aki csak hallott a fogalomról, még ijesztőbb azok számára, akik szembesülnek mindazzal, amit e fogalom takar (Brauns 2002). A fentebbiekben egy olyan esetet mutattam be, amely példát ad arra, hogy nem szabad feladni, mert megvalósítható az, amit Dóróné Taskó Éva könyvének címe is mond: „Apró léptekkel elérhetők a piciny csodák”.

Az autizmus egy állapot tehát, mely élethosszig tart, de az élethosszt nem befolyásolja. Sok megpróbáltatást, munkát, türelmet igényel, de fejleszthető. Az autista gyermeket nevelő családnak és a szakembereknek nem szabad feladni az olykor reménytelennek tűnő próbálkozásokat. Hinni kell a gyermekben és saját erőnkben is. „*A család életét úgy kell alakítani, hogy a saját jövőjükre vonatkozó korábbi elképzeléseikből a lehető legkevesebbet veszítsenek*” (Wing Lorna). A cél, hogy az adott kereteken belül minden lehetőséget megteremtsünk, a gyermeket felkészítsük a felnőtt életre, segítsük a lehető legjobb beilleszkedését a társadalomba, miközben folyamatos védelmet kapnak.

I. relatíve magas intellektuális képességekkel rendelkező autista gyermek, kommunikációja várhatóan sok szempontból javulni fog, mindenképp gondoskodnunk kell azonban az állapotának megfelelő fejlesztés kialakításáról (vö. Győri és mtsai 2002).

HIVATKOZÁSOK

- Asperger, H. 1944: Die 'Autistischen Psychopaten' im Kindesalter, *Archiv für Psychiatrie und Nervenkrankheiten* 117, 76–136.
- Attwood, T. 2002: *Különös gyerekek. Kalauz az Asperger szindrómáról szülőknek és nevelőknek*, Budapest, Animus.
- Bailey, A., Le Couteur, A., Gottesman, I., Bolton, P., Simonoff, E., Yuzda, E. and Rutter, M. 1995: Autism as a strongly genetic disorder: Evidence from a British twin study, *Psychological Medicine* 25, 63–77.
- Bailey, A. – Phillips, W. – Rutter, M. 1996: Autism: Towards an integration of clinical, genetic, neuropsychological, and neurobiological perspectives, *Journal of Child Psychology and Psychiatry Annual Research Review* 37, 89–126.
- Balázs Anna 1997: *Az autizmus korszerű szemlélete* (Autizmus füzetek), Budapest, Autizmus Alapítvány, Kapocs Könyvkiadó, Budapest.
- Bleuler, E. 1911: Dementia Praecox oder Gruppe der Schizophrenien, in Aschaffenburg, G. ed. *Handbuch der Psychiatrie*, Leipzig, Deuticke,
- Bondy, A. 1996: *The Pyramid Approach to Education*, Cherry Hill, NJ: Pyramid Educational Consultants.
- Brauns, A. 2002: *Cifraárnyak és denevérek – Élet egy másik világban*, Budapest, Gabo Kiadó.
- Darwin, C. 1871, 1896: *The descent of man and selection in relation to sex*, New York, D. Appleton and Company.
- Dóróné Taskó Éva 2005: *Apró léptek, piciny csodák. Az óvodapedagógus dilemmái egy autista gyermek óvodai befogadása és fejlesztése során*, Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Pedagógiai Intézet.
- Erikson, E. 1959: Identity and the Life Cycle. Selected Papers, *Psychological Issues* 1, 1–171.
- Frith U. 1989: *Explaining the Enigma*, Oxford, Blackwell. Magyar fordítása: Frith U. 1991: *Autizmus – a rejtély nyomában*, Budapest, Kapocs Könyvkiadó.
- Gillberg, C. – M. Coleman 1992: *The biology of the autistic syndromes*, London, Mac Keith Press.
- Győri Miklós – Gy. Stefanik Krisztina – Kanizsai-Nagy Ildikó – Balázs Anna 2002: Naiv tudatelmélet és nyelvi pragmatika magasan funkcionáló autizmusban: reprezentációs zavar, performanciakorlát vagy kompenzáció? in Racsmány Mihály – Kéri Szabolcs: *Architektúra és patológia a megismerésben*, Budapest, BIP, 11–39.
- Howlin, P. – Rutter, M. 1987: *Treatment of autistic children*, Chichester, U. K., Wiley.
- Howlin, P. 2001: *Autizmus. Felkészülés a felnőttkorra*, Budapest, Autizmus Alapítvány Kapocs Könyvkiadó.
- Kanner, L. 1943: Autistic Disturbance of Affective Contact, *Nervous Child* 2, 217–50.

- Menyuk, P., Quill, K. 1985: Semantic Problems in Autistic Children, in Schopler, E. – Mesibov, G. eds.: *Communication Problems in Autism*, New York, Plenum Press, 127–45.
- Mérei Ferenc – V. Binét Ágnes 1999: *Gyermekelektan*, Budapest, Medicina.
- Őszi Tamásné – Havasi Ágnes 2003: Tapasztalatok a „Picture Exchange Communication System” (PECS), a képkártya-csere módszer alkalmazásával kapcsolatban az Autizmus Kutatócsoport Általános Iskola és Szolgáltató Központban, in *Előadások az Autizmus Kutatócsoport Szakmai Napján*, Budapest, Kapocs Könyvkiadó.
- Parisse, Ch. 1999: Cognition and language acquisition in normal and autistic children, *Journal of Neurolinguistics* 12, 247–69.
- Pinker, Steven 1999: *A nyelvi ösztön*, Budapest, Typotex.
- Süveges Julianna 2005: *Együtt is távol – Segítő kapcsolat egy autizmussal élő kislánnyal*, Budapest, Jel Kiadó.
- Szeleccki István 1997–1998: *Az autista gyermekek, fiatalok oktatásának és nevelésének néhány alapkérdése* (Pedagógiai Kiadványsorozat 6.), Kecskemét.
- Sperber, D. – Wilson, D. 1986: *Relevance. Communication and Cognition*, Cambridge, MA, Harvard University Press.
- Peeters, Thi. 1998: *Autizmus. Az elmélettől a gyakorlatig*, Budapest, Autizmus Alapítvány, Kapocs Könyvkiadó.
- Tager-Flusberg H, Calkins S, Nolin T, Bamberger T, Anderson M, Chandwick-Dias A. 1990: A longitudinal study of language acquisition in autistic and Down syndrome children, *Journal of Autism and Developmental Disorders* 20, 1–21.
- Tantam, D. 1988: Asperger's syndrome. Annotation, *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 29, 245–55.
- Volkmar, F. R., Klin, A. and Cohen, D. J. 1997: Diagnosis and Classification of Autism and Related Conditions: Consensus and Issues, in Cohen, D. J. – Volkmar, F. R. eds.: *Handbook of Autism and Pervasive Developmental Disorders*. Second Edition, New York, Wiley, 5–40.
- Watson, L. R. – Marcus, L. M. 1988: Diagnosis and assessment of preschool children, in E. Söpler – G. B. Mesibor eds.: *Diagnosis and Assessment in Autism*, London, Plenum Press, 271–301.
- Wing, L. 1996: *The Autistic Spectrum: a Guide for Parents and Professionals*. Constable, London.
- Wing, L. – Gould, J. 1978: Severe impairments of social interaction and associated abnormalities in children, Epidemiology and classification, *Journal of Autism and Developmental Disorders* 9, 11–29.
- Wing, L. – Gould, J. 1979: Severe impairments of social interaction and associated abnormalities in children: epidemiology and classification, *Journal of Autism and Developmental Disorders*.

NÓRA ILDIKÓ KÓKAI

LANGUAGE DEVELOPEMENT IN AUTISM

A LONGITUDINAL STUDY

The aim of my essay was to follow up the linguistic development of a highly functioning autistic child who lives with autism, and to reveal her developmental phases, comparing these with normal lingual development.

Spontaneous speech and the results of the tests show that the lingual development of a highly functioning autistic child and a healthy child is different. The autistic child's speech development is belated and shows leeway, her lingual development is not smooth, it sometimes stands still and even declines during the process. Consequently lingual and social development plays an important part also in case of highly functioning autism, both in everyday life and in stagnating developmental phases.

AZ IRÓNIAKUTATÁS ELMÉLETI DILEMMÁI A PRAGMATIKÁBAN

KOMLÓSI BOGLÁRKA

1. Bevezetés

A tanulmány célja, hogy megvizsgálja és összehasonlítsa, milyen jelenséggel foglalkoznak *irónia* címszó alatt a különböző pragmatikaelméletek, illetve Quintilianus retorikaelmélete. Quintilianus (2008)¹ retorikájának vizsgálatát többek között az is indokolja, hogy a kurrens pragmatikairodalomban sok rövid hivatkozást tesznek a klasszikus retorikára, amellyel elhatárolni kívánják magukat a szerzők a tradicionális iróniafelfogástól. Quintilianus alapos olvasása után ez az elhatárolódás kevésbé látszik indokoltnak; mi több, érdekes hozadéka van a pragmatikaelméletek számára. A tanulmány célja továbbá, hogy rámutasson a Quintilianus retorikaelmélete és egyes pragmatikaelméletek közötti integráció lehetőségére, amellyel várhatóan az empirikus adatoknak nagyobb halmazát lehet leírni, mint amennyit az elméletek külön-külön képesek.

Az irónia elméleteinek széles körű bemutatása és értékelése monografikus vállalkozást kívánna. Tanulmányomban terjedelmi korlátok miatt a legkarakteresebb elméletek bemutatásán keresztül vizsgálom meg az iróniafogalom alakulását, az egyes elméleteknek csak az adott kérdéshez kapcsolódó releváns részeit ismertetem. Az elméletek ismertetése és kritikája közben módszertani megfontolásból csak a szerzők nyelvi adatait használom, saját adatot nem. Nem célom az iróniafogalom alakulásának történeti áttekintése, és nem foglalkozom az irónia filozófiai és irodalomelméleti vonatkozásaival sem (vö. Tátrai 2008). A tanulmány a verbális iróniával² kíván foglalkozni, így nem érinti a szituációs irónia, a sors iróniája vagy a dramatikus irónia eseteit (vö. Gibbs és Colston 2007), valamint nem érinti a pszicholingvisztikai vonatkozású elméleteket sem (vö. Gibbs 1994). Az irónia státusának körvonalazásától pragmatikaelméleti és kutatás-módszertani kérdések megfogalmazódását várom, amelyek hozadéka az empirikus alakzatkutatásban hasznosítható, és amelyek által tisztábban láthatjuk, miért olyan nehéz megragadni az irónia jelenségét.

A dolgozat a Bevezetést követően a 2. fejezetben bemutatja az iróniafogalom különböző felfogásait, kirajzolva egy fejlődési vonalat az elméletek között. A 2.1. alfejezet a klasszikus retorika felfogását ismerteti, különös tekintettel Quintilianusra (2008). A 2.2.-ben a kurrens pragmatikaelméletek számára referenciapontként szolgáló grice-i iróniafelfogást és jelentéselméletet tárgyalom (Grice 1975/1989, 1978/1989). A 2.3.-ban a grice-i elméletet társas és szociális, illetve retorikai szempontokkal továbbfejlesztő személyközi retorikaelméletnek az iróniafelfogását vizsgálom meg (Leech

¹ Quintilianus az *Intitutio Oratoriát* Kr. u. 92–94 körül fejezte be.

² A tanulmány folyamán a továbbiakban az *irónia* szót használom. Ez minden esetben verbális iróniát jelent. A tanulmányban tárgyalt szerzők is ilyen értelemben használják az *irónia* szót.

1983), a 2.4. alpontban pedig a Grice felfogásával magát gyökeresen szembenállónak tartó relevanciaelméleti beágyazottságú visszhangelmélet következik (Wilson és Sperber 1992/2007). Ezt követően a 2.5.-ben Giora (2003), a 2.6.-ban pedig Attardo (2000) a grice-i elméletet részben elfogadó és azt továbbfejlesztő modelljeiről lesz szó. Az elméletek áttekintése után a 3. pontban az ironia jelenségét magyarázó modellek összevetésének tapasztalatait, elméleti hozadékát mutatom be, az empirikus kutatásokra tekintettel.

2. Az ironia különböző felfogásai

Az ironiát leginkább alakzatnak, implikaturának, másodrendű társalgási vagy udvariassági elvnek, indirekt negációs formának tekintik. Az alakzatokról alapos áttekintést ad Nemesi Attila László (2009) Az alakzatok kérdése a pragmatikában című könyve, az ironia fogalmának történeti alakulásáról pedig Tátrai Szilárd Ironia szócikke (Alakzatlexikon 2008) ad tájékozódási pontot a retorikai tradíciótól kezdve a filozófiai, irodalomelméleti megközelítésen át a kurrens pragmatikaelméletekig. Ez utóbbi munka műfaja és terjedelme révén kevésbé kritikai és problémaorientált. Az ironia fogalmának pragmatikatörténeti áttekintését adja Attardo (2000) és Giora (1999, 2003), valamint a Raymond W. Gibbs és Herbert L. Colston (2007) által szerkesztett *Irony in Language and Thought* tematikus kötet. Giora (1999, 2003) és Attardo (2000) történeti és elméleti áttekintése más-más kategóriák szerint történik, amelyek előkészítik a talajt saját ironiafelfogásuk megalapozásához. Nemesi (2009: 98–9) felhívja ugyan a figyelmet az ironia fogalmi meghatározásának buktatóira, de mint megjegyzi, ezeknek feltérképezése nem tárgya könyvének.

2.1. Klasszikus retorika: Quintilianus

Ellentétben a sok rövid hivatkozással, amelyet a kurrens pragmatikai irodalom a klasszikus retorika ironiameghatározásáról tesz, nehéz lenne egy definícióba sűríteni a klasszikus nézőpontokat. A nehézséget az is fokozza, hogy sok esetben konkrét szerző és példa idézése nélkül, a klasszikus retorikára általában, vagy késői összefoglaló munkák ironiadefinícióira hivatkoznak (vö. Wilson és Sperber 1992/2007). Ez amatt is érthetetlen, mert, mint látni fogjuk, Quintilianus számos példát hoz az ironia fajtáira.

A görög *eironeia* használatára való rövid kitekintés után szükségessé válik a latin szerzők által tárgyalt retorikai alakzatok³ csoportosításának a tisztázása. Ez amatt is fontos, mert az általam bemutatandó pragmatikaelméletek szerzői a klasszikus retorikának olyan ironiafelfogást tulajdonítanak, amely nem indokolt Quintilianus olvasása alapján. A tanulmány terjedelme és célkitűzése miatt Quintilianus felosztását mutatom be olyan mértékben, amennyire az ironia fogalmának megértése ezt megköveteli (vö. Lausberg 1973/1998).

A görög *eironeia* eredeti jelentése 'tettetés, színlelés', amely jelentés a Kr. e. V. században szorosan összekapcsolódott a komédiával, amelyben az egyik karakter –

³ Itt az *alakzat* terminust a lehető legtágabb értelemben használom.

eirón – jellegzetessége, hogy tudatlanságot színelve győzedelmeskedik a kérkedő, nagyképű és ostoba karakter – *alazón* – felett. Ez a komikumhoz kötődő értelmezés megmarad Arisztotelésznél, aki a kérkedéssel állítja szembe, és ehhez viszonyítva magyarázza az iróniát. A kérkedés a meglévőnél többnek a tettetése, az irónia a meglévőnél kevesebbnek a színlelése (Tátrai 2008).

Egészen más a szókratészi irónia, amely nem a komikummal és a finom szellemességgel van kapcsolatban, hanem egy olyan magatartásformát jelent, amelynek célja az igazság keresése és megismerése. Szókratész dialógusaiban látszólag egyetértő módon társalog beszélgetőtársaival, hogy aztán saját érvelésük és Szókratész kérdéseire adott válaszaik következményeként rámutasson a másik által képviselt vélemény, értékelői pozíció helytelenségére. Quintilianus (2008: 583 [9, 2, 46. frag.]) szerint Szókratész a tudatlan ember szerepét öltötte magára, aki elmerül mások bölcsességének csodálatában. Vegyük észre, hogy az irónia használata kockázattal jár. Szókratészt ironikus magatartása miatt ítélik halálra (vö. Platón: Szókratész védőbeszéde), a legfőbb vád ellene a fiatalság megrontása, megtévesztése, és az, hogy nem hisz az istenekben. Szókratész rámutat arra, hogy valójában azért éreznek iránta ellenszenvet, mert ártatlannak látszó kérdéseivel világossá teszi, hogy beszélgetőtársai semmit sem tudnak. E hozzáállás, attitűd, színlelő kérdezőtechnika miatt ítélik el.

Tátrai (2008) Irónia szócikkében rámutat a görög gondolkodók és a latin rétorok iróniafelfogásában történt minőségi változásra. Ez utóbbiak nem a látszatok leleplezésének eszközeként tekintettek az iróniára, hanem a meggyőzést szolgáló retorikai eszközként, amely így már élesen elvált az igazságkereső magatartástól. Ezután kezdett az irónia gyanússá válni, egyes szerzők egyenesen „művelt hazugságnak” tartották. Ezzel szemben Adamik (2008: 31) arra világít rá, hogy a Quintilianus által elfogadott retorikadefinícióban az objektív igazság és a rábeszélés egyszerre van jelen, „mert a jó ember beszéde egyszerre tanít valamire és meggyőz valamiről”. Quintilianus szerint helytelen az a nézet, amely szerint a retorika művészet (*tekhné*) lenne. Tudománynak (*episzitémé*) tekintette a retorikát, amely nem korlátozódik a meggyőzés tanulmányozására és tanítására, sőt a *meggyőz* ige helyett a *beszél* igét használja definíciójában, amivel kitágította a retorika határait (Pernot 2000: 6; hivatkozva Adamik 2005: 18).

Quintilianus több változatát különbözteti meg az iróniának, amelyeket bőséges példával szemléltet. A Szónoklattan elkülöníti egymástól a gondolatalakzatokat (lat. *figura sententiae*, ang. *figures of thought*), a szóalakzatokat (lat. *figura verborum*, ang. *figures of speech*) és a szóképeket (lat. *tropus*, ang. *tropes*).⁴ Felhívja rá a figyelmet, hogy az irónia gondolatalakzat és trópus is lehet; ez a két eset a nem (*genus*) tekintetében egyforma, a fajta (*species*) tekintetében különbözik egymástól. A trópus jelentése nyíltabb, mert annak ellenére nem színlel, hogy az ellenkezőjét érti annak, amit mond, és a szövegösszefüggése egyértelmű, ahogy ezt a következő példa is mutatja (Quintilianus 2008: 582 [9, 2, 44–5.]).

⁴ Quintilianus bevallja, hogy sok esetben nehéz biztonsággal elkülöníteni ezeket a kategóriákat. A terminológia nem egységes, és az egyes szerzők egymástól eltérően használják. Így van ez a pragmatikairodalomban, ahol olykor összecsúsznak ezek a szintek. Attardo (2000: 794–7) szerint a tradicionális elméletben az iróniát trópusnak tekintik (*irony as trope /figure of speech/*).

- (1) Kontextus: Catilina elleni beszéd
 „Töle elutasítva, társadhoz, a legderekabb férfihoz, Metellushoz mentél.”
 (Quintilianus 2008: 582 [9, 2, 45.])

Ebben az esetben két szón alapul az irónia – kommentálja a példáját Quintilianus. Ha azonban az irónia gondolatalakzat, akkor a szándék színleléséről van szó, s a beszélő a figuratív formába burkolja, rejti el a teljes jelentést. A trópus esetében a konfliktus tisztán verbális, míg az alakzat⁵ esetében a jelentés és olykor az egész szituáció a nyelvvel és a hangszínnel van konfliktusban. A szituáció egy egész életre is kiterjedhet, mint Szókratész esetében, akit a fentebb említett magatartásáért ironikusnak neveztek. A kétfajta irónia között olyan kapcsolatot feltételez Quintilianus, mint amilyen a metafora és az allegória között van. Ennek értelmében, ahogyan a metaforák láncá allegóriává fejlődik, úgy fejlődnek a sorozatos trópusok alakzattá. Quintilianus leírása alapján a szókratészi iróniát tekinthetjük a gondolatalakzatok maximális kiterjesztésének a beszélőre vonatkozóan. Máshol azt írja, hogy az irónia (*eironeia*, latinul *illusio*) az allegóriának egy olyan neme, amelynek az ellenkezőjét kell érteni. Ezt az ellentmondást a szöveg és a szándék között a szóban forgó személy, illetve tárgy természete és a mondatok közötti összhang hiánya teszi észrevehetővé (Quintilianus 2008: 558; [8, 6, 54]).

Az iróniának vannak olyan alakzatai, amelyek nincsenek kapcsolatban a szóképekkel, ilyenek például a tagadásból eredő antiphrasziszok (2a), ironikus fordulatok (2b). Irónia az is, amikor látszólag parancsolunk vagy engedélyezünk valamit (2c), amikor megengedünk olyasmit ellenfeleinknek, amit nem szeretnénk, ha nekik tulajdonítanának (2d) – hatásosabb, ha mi magunk rendelkezünk eme tulajdonságokkal –, amikor olyat vállalunk, amit nem tettünk, vagy amit épp ellenfelünk tett (2e). Nemcsak személyek, hanem dolgok esetében is van, amikor az ellenkezőjét értjük annak, amit mondunk: ilyenek a (2f) lekicsinylések. Végül a színleléshez közel álló (2g) beismérést, (2h) megengedést, és (2j) egyetértést különböztethetjük meg (Quintilianus 2008: 584 [9, 2, 50.]).

- (2a) „Nem fogom alkalmazni veled a jog teljes szigorát, nem fogom kimondani azt, amit talán elérhetnénk.” (Cic. *Verr.* 5, 2, 4.)
 (b) „Miért hozakodjam elő rendelkezéseivel, rablásaival, miért említsem az általa kizsárolt és elajándékozott örökségeket?” (Cic. *Phil.* 2, 25, 62.)
 (c) Didó mondja Aeneasnak:
 „Menj csak a széllel, Itália vár!” (Verg. *Aen.* 4, 118; Adamik Tamás fordítása.)
 (d) „Mondj te csak engem/ gyávának, Drances, hisz annyi halottal szórta be Tróját hőj jobbod.” (Verg. *Aen.* 11, 383–385; Adamik Tamás fordítása.)

⁵ Quintilianus csak alakzatról beszél, miután az iróniát a gondolatalakzatokhoz sorolta. Mivel az iróniának nem ad helyet a szóalakzatok között, amelyeket további grammatikai és retorikai szóalakzatokra bont, feltételezhető, hogy amikor alakzatot mond, akkor gondolatalakzatot ért alatta.

- (e) Juno mondja Venusnak az istenek gyűlésén:
„Trója parázna szülötte velem mocskolta be Spártát?” (Verg. *Aen.* 10, 92; Adamik Tamás fordítása.)
- (f) „Természetesen, ó, jószágos egek!// Éppen ez bántja az isteneket!” (Verg. *Aen.* 4, 379 Adamik Tamás fordítása.)
- (g) „Így hát, Tubero, elérted a legnagyobbat, amit csak a vádló kívánhat: a vádlott beismerését.” (Frg. *orat.* 3, 6 Sch.)
- (h) „A megvesszőzés borzalmától pénzen váltotta meg magát egy ilyen híres város hajóskapitánya, ez bizony emberséges tett.” (Cic. *Verr.* 5, 44, 117.)
- (j) „Még örülök is neki, hogy bizonyos dolgokat eltulajdonítottál tőle, azt mondom, nem is tehetnél volna helyesebbet.” (Cic. *Verr.* 4, 17, 37.)

Ebből a részletes felsorolásból világosan látszik, hogy Quintilianus nem elég-szik meg azzal, hogy az irónia esetében az ellenkezőjét értjük annak, amit mondunk. Ezt közös nembeli tulajdonságnak tekinti, amelynek számos fajtáját határozza meg, leszűkítve ezzel az egyes speciális iróniafajták meghatározásait. A szóképekkel kapcsolatban nem álló alakzatokat (2a–j) láthatóan beszédaktusok szerint csoportosítja. E szerint a felosztás szerint nem csak azt színleljük, hogy x proposíciót mondjuk, hanem az F illokúciós erőt is.⁶ A (2c) példa esetében Didó csak látszólag parancsolja Aeneasnak, hogy: „*Menj csak a széllel, Itália vár!*”. Először is nincs abban a helyzetben, hogy parancsoljon, másodsor pedig nem ért egyet azzal, amit parancsol, hiszen maradásra bírná inkább Aeneast. Tátrai (2008) felhívja a figyelmet a Quintilianus és az őt követő szerzők iróniameghatározásából fakadó következményekre, amely szerint szembeállítható lesz az irónia a metaforával abban az értelemben, hogy az irónia olyanfajta indirekt beszédet tesz lehetővé, amely esetében a helyettesítés alapja nem a hasonlóság, hanem az ellentét (vö. még 2.5.; Giora 1995). Az értelmezők és magyarázók tanulságos megjegyzései mellett nem szabad elfelejtenünk, hogy Quintilianus két szinten törekedett leírni az irónia jelenségét. Egy általános szinten, amelyet ő nemnek (*genus*), és egy speciálisabb szinten, amelyet fajtának (*species*) nevezett. Ezek a megállapításai fontosak lehetnek annak megértésében, hogy a modern pragmatikai irodalomban miért van olyan sok egymástól eltérő iróniadefiníció, illetve, hogy ezek hogyan békíthetők ki egymással.

Az irónia jelenségének feltérképezését nagyban befolyásolja az a tény, hogy az irónia gyakran társul más alakzatokkal és szóképekkel. Empirikus kutatások szerint az irónia leggyakrabban gúnnyal, hiperbolával, litotésszel, illetve metaforával társul (vö. Nemesi 2005, 2009: 126–9). E miatt a társulás miatt nehéz tisztán meghatározni az irónia fogalmát. Nézzünk most egy mai, retorikaelméleteket szintetizáló felosztást. Szörényi és Szabó (1997: 132) a Kis magyar retorikában az alakzatoknak négy szintjét tárgyalják: a fonológia, a szintaktika, a szemantika alakzatait és a pragmatikus alakzatokat. Alakzatfogalmuk sokkal tágabb, mint Quintilianusé. Leírásukban explicit módon nem derül ki, hogy az alakzatok és a trópusok milyen viszonyban vannak egymással; egy zárójeles megjegyzésük alapján a legvalószínűbb, hogy a trópuszt az alakzat

⁶ Az iróniának a beszédaktus-elmélet keretein belül történő értelmezését Haverkate (1990) dolgozza ki.

egyik fajtájának tartják. Az iróniát a szemantika alakzatai között tartják számon, azon belül is a *nevetés* és a *nevetséges* kategóriák alatt.

„Az irónia (*simulatio*) valamely tárgy, személy, tulajdonság, esemény stb. meghatározása, jellemzése az ellentétet jelentő tagadó szó formája vagy olyan szövegösszefüggés révén, mely a valóságosan mondott ellentétet jelenti. A szó (illetve szó szerkezet) valódi jelentését tehát a kontextus, a hangsúly vagy a szituáció határozza meg. Általában valamely dolog vagy jelenség értéktelenségét, jelentéktelenségét teszi nyilvánvalóvá” (Szabó és Szörényi 1997: 142–3).

A figyelem az idézetben is az ellentétre irányul, amely a valóság többféle minőségére vonatkozhat. Az iróniát ez a definíció a szó, illetve a szó szerkezet szintjén írja le, amelyet a kontextus, a hangsúly és a szituáció határoz meg. Eszünkbe juthat Quintilianus felosztása, amely az irónia egy fajtáját a trópusokhoz sorolja. A szerzők kiegészítésként megjegyzik, hogy leggyakrabban, de nem minden esetben gondoljuk az ellenkezőjét annak, amit mondunk. Ezzel a megjegyzéssel finomítanak azon az állásponton, mely szerint minden esetben az oppozícióban lehetne megragadni az irónia differencia specifikáját. Az irónia képes egész szövegösszefüggéseket átszínezni, amely esetben már gondolatalakzatról beszélünk. Ezeknek a különleges eseteként említik az önironiát. Az ironiának több fajtájára hoznak példákat, úgymint ironikus nagyítás, kicsinyítés, allúzió és antiphraszisz. Az allúziót kiemelik mint az irónia egy különleges fajtáját, amely rájátszás, célzás, periphrasztikus ismétlése más kontextusban egy közismert kifejezésnek (vö. 2.4.; Wilson és Sperber 1992/2007).⁷

- (3) „Lord Palmerston azt mondja, hogy »Austriára Európának szüksége van«, és a nemes lord »derék férfiú«.” (Kossuth Lajos: Felolvasások Angliában IX.)

Szörényi és Szabó szerint az irónia klasszikus példájáról van szó a (3)-ban. Az idézett kifejezés Shakespeare Julius Caesar című drámájából emel be egy részletet, ahol Antonius Brutust derék férfiúnak nevezi, majd ennek ellentétét bizonyítja be. Az allúzió működése szerint egy kifejezést más kontextusba helyezve az eredeti közismert kontextust és jelentést emeli be az elhangzott szövegrészbe. Ebben a példában maga az eredeti szituáció már ironikus volt, amelyet Kossuth felidézett beszédében.

Látható, hogy a hivatkozások ellenére, amellyel a pragmatikaelméletek élnek a klasszikus retorika ironiafelfogásáról, sokkal színesebb és cizelláltabb a kép, mint az első pillantásra tűnik. Nemesi (2009: 9) hívja fel a figyelmünket arra, hogy az alakzatirodalom szinte áttekinthetetlen, ezért óvatosan kell bánnunk a kurrens elméletek forradalmiságával, hiszen megeshet, hogy „a méltatlanul elfeledett elődök közül néhányan

⁷ Wilson és Sperber (1992/2007) visszhangelmélete az ironikus allúzió példáira épül, a szerzők nem foglalkoznak másfajta iróniával. Elméletük általános ironiaelméletként tartja számon magát, nem vetve számot parcialitásával. Később Wilson (2006) reagál az ilyen irányú kritikákra, de az elmélet lényegén nem változtat.

már megtettek valamekkora utat ugyanazon intellektuális ösvényen”. Kitűnik, hogy Quintilianus milyen gondosan, elméleti igényességgel igyekezett felsorolni az irónia lehetséges válfajait és színezeteit. Azon kívül, hogy megkülönböztette a nemhez és a fajhoz tartozó tulajdonságokat, háromosztatú rendszerben gondolkodva írta le a jelenséget – gondolatalakzat, szóalakzat és szókép –, amelyek közül kettőhöz, a gondolatalakzathoz és a szóképhez sorolta az iróniát. Ezenkívül beszéddel végrehajtott színlelt tett – látszólagos parancs, engedélyadás, beismerés, megengedés, egyetértés stb. – szerint kategorizálja őket aszerint, hogy az ironikus beszéddel milyen aktust hajt végre a beszélő. Adamik (2008: 31) rámutat Quintilianus retorikájának és Austin beszédaktus-elméletének összefüggéseire, amely jó kiindulópont lehet egy új retorika körvonalazásához. Szörényi és Szabó (1997) alakzatértelmezése tágabb, mint Quintilianusé, így nehéz összehasonlítani a két meghatározást. Szörényi és Szabó is sok fajtáját sorolja fel az iróniának. Ők az *allúziót* emelik ki mint az irónia legklasszikusabb példáját (vö. még 2.4.; Wilson és Sperber 1992/2007). Quintilianus leírásának érdemei ellenére inkább a produkció oldaláról írja le a jelenséget, és nem veszi fókusz alá a megértés folyamatát, nem magyarázza a kapcsolatot a mondott jelentés és a szándékolt beszélői jelentés között, noha implicit módon jelen vannak nála ezek a fogalmak. Magyarázatában benne rejlik a kontextus fontossága, amelyben elhangzik az ironikus megnyilatkozás, de explicit módon nem törődik vele. A hozott példákban kitűnik, hogy az irónia bizonyos válfajait olyankor alkalmazzák, amikor az udvariassági és társas szempontok megsértése a beszélő – jelen esetben a rétor – testi épségét veszélyeztetné.

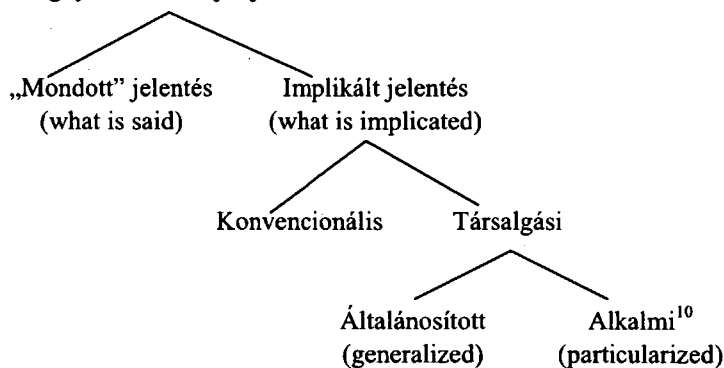
2.2. Grice (1975/1989; 1978/1989)

Aki cikket ír az iróniáról, az a klasszikus retorika és Grice iróniafelfogásával kezdi a gondolatmenetét, megemlítve, hogy Grice az iróniára nem mint retorikai alakzatra tekint, hanem mint az implikátúra egy fajtájára. Egyes szerzők szinte kizárólag azt hangsúlyozzák (vö. Wilson és Sperber 1992/2007; Attardo 2000; Giora 1998), hogy Grice e szemléletváltás ellenére mégis kisebb átalakítással megmarad az irónia klasszikus – oppozícióban gondolkodó – definíciója mellett, amely szerint az ironikus megszegi (*flout*) az igazságmaximát azért, hogy az ellenkezőjét implikálja annak, amit mondott (Grice 1975/1989). Ezen túl azonban – amit kevesen és kevésbé hangsúlyoznak (Attardo 2000; Nemesi 2009: 60–1; Wilson 2006) – a Further Notesban (Grice 1978/1989) Grice több kiegészítést tesz az iróniára vonatkozóan. Érvel amellett, hogy az irónia mindig negatív érzelm-, érték-, illetve attitűdkifejező szándékkal társul. Példával támasztja alá, miért nem kielégítő az oppozíciós magyarázat, valamint az irónia működésében szerepet tulajdonít az ismerősségnek, az intonációnak. Végül megállapítja, hogy ironikusnak lenni, többek között, annyit tesz, mint színlelni – anélkül, hogy ezt bejelentենek – oly módon, hogy ez a másik előtt is világos legyen, ez adja az irónia hatását, és ezt támasztja alá a szó etimológiája is (Grice 1978/1989: 54; vö. Clark és Gerrig 1984/2007). Azon túl, hogy Grice megkülönbözteti a játékosságot, az iróniát és a cinizmust, korábbi álláspontját újraértékelve, amely szerint az irónia alkalmi társalgási implikátúra, felteszi, hogy ha az irónia attitűd, érzés vagy érték kifejezése, akkor egy bizonyos intonációnak is utalnia kell rá. Ebben az esetben az ironikus megnyilatkozás

állandó velejárója lenne egy bizonyos, csak az iróniára jellemző intonáció. Ha ez így van, akkor ebből következően egy bizonyos intonáció konvencionálisan jelölné azt, hogy az ellenkezőjét kell érteni annak, amit a beszélő mond (Grice 1978/1989: 54). Grice nem viszi végig nyíltan a következtetést, de a feltételes mód használatából és azon megállapításából, hogy az ironikus megnyilatkozást kísérő intonáció nem kizárólag iróniával társulhat, arra következtethetünk, hogy Grice szerint nincsen olyan intonáció, amely konvencionálisan jelölné az iróniát. Ebben tehát nem találtuk meg az irónia egyértelmű nyelvi markerét.

Nézzük, milyen jelentésmódban kell elképzelnünk a grice-i iróniát. Szakítva azzal a filozófiai hagyománnyal, amely a logikai nyelv és a természetes nyelv viszonyának vizsgálatában fogalmazza meg problémafelvetéseit, Grice a társalgást irányító körülményeket vizsgálja.⁸ Különbséget tesz természetes és nem természetes jelentés között, ez utóbbival foglalkozik, amelynek leírását következtetési⁹ jelentésmódban képzelem el.

A megnyilatkozás teljes jelentése

1. ábra

A jelentés grice-i felosztása

A megnyilatkozás teljes jelentése valójában a teljes beszélői jelentés. Grice felváltva használja a *megnyilatkozásjelentés* (utterance's meaning) és a *beszélői jelentés* (speaker's meaning) terminusokat ugyanannak a dolognak a megnevezésére. Mivel az *intenció* kérdése nagy hangsúlyt kap a grice-i modellben, plauzibilisebb a *speaker's*

⁸ L. Bécsi kör, „formalista vs. informalista” vita a logikai konnektívumokról és természetes nyelvi megfelelőikről, amellyel maga Grice kezdi előadássorozatát, hogy aztán új irányt adjon a kutatásoknak.

⁹ Horn (2005: 6) és Bach (2006: 23) is felhívja a figyelmet rá, hogy nem szabad összekeverni az *imply* és az *infer*, valamint az *implicature* és *inference* terminusokat. A beszélő implikál (*imply*) egy implikaturát, a hallgató pedig kikövetkezteti (*infer*) azt. Az implikatura a *beszélői jelentés* része, amelyhez a hallgató következtetés (*inference*) útján fér hozzá.

¹⁰ Nemesi Attila László találó fordítása (2009: 60).

meaning terminust használni, hiszen a beszélőnek lehet szándéka, míg egy megnyilatkozásnak nem.

Grice (1975/1989) jelentésmodellje a *beszélői jelentés*-t modellezi, amelyen belül leginkább a nem konvencionális (társalgási) implikaturákkal foglalkozik, ezek kiváltódását a hallgató oldaláról történő következtetések (inference) leírásával ragadja meg. Grice szerint a társalgási implikatura jelenlétét explicit levezetéssel kell tudni bizonyítani, amelyhez a hallgatónak az alábbi információkra kell támaszkodnia:

- (a) használt szavak hagyományos jelentése;
- (b) az Együttműködési Elv és a megfelelő maximák (1. táblázat);
- (c) a megnyilatkozás nyelvi vagy egyéb kontextusa;
- (d) a háttérismeretek más elemei;
- (e) valamint szükség van arra a feltételezett tényre, hogy az előzőekhez tartozó összes releváns elem mindkét résztvevő számára hozzáférhető, és tudják vagy feltételezik, hogy ez a helyzet (Grice 1975/1989: 31).

A kanti kategóriák	Szupermaxima	(A1)maximák
MENNYISÉG (Quantity)		Hozzájárulásod legyen a kívánt mértékben informatív! Hozzájárulásod ne legyen informatívabb, mint amennyire szükséges!
MINŐSÉG (Quality)	Próbáld hozzájárulásodat olyanná tenni, hogy igaz legyen!	Ne mondj olyasmit, amit hamisnak hiszel! Ne mondja olyasmit, amire nincs kellő bizonyítékod!
VISZONY/ RELEVANCIA (Relation/ Relevance)		Légy releváns!
MÓD (Manner)	Légy érthető!	Kerüld a kifejezés homályosságát! Kerüld a kétértelműséget! Légy tömör (kerüld a szükségtelen bőbeszédűséget)! Tartsd be a sorrendet!

1. táblázat

A kanti kategóriák és Grice maximái

A Logic and Conversation az ironia jelentését az alkalmi társalgási implikált jelentéshez sorolja, amelyet az erősen kontextusfüggő *alkalmi társalgási implikatura* kiváltódása eredményez. Grice (1975/1989: 34) példája az iróniára:

- (4) „X, akivel A eddig közeli kapcsolatban volt, A egy titkát elárulta üzleti versenytársának. A és hallgatósága egyaránt tudja ezt, A azt mondja: – X igazi barát.”¹¹

Itt a minőség első maximáját szegjük meg: „Ne mondj olyasmit, amiről úgy hiszed, hamis.” A beszélő és a hallgatóság számára kölcsönösen nyilvánvaló: mintha a beszélő valami olyasmit mondana, amiben nem hisz. A hallgató feltételezi, hogy a beszélő megnyilatkozása nem teljesen üres, így megkísérel valami más, odaillő proposíciót tulajdonítani neki. A legnyilvánvalóbban idekapcsolódó proposíció Grice szerint a kimondott megnyilatkozás proposíciójának ellentéte.

Grice a *Further Notes*-ban (1978/1989) újrafogalmazza és kiegészíti a korábbi meglehetősen rövid irónialeírását, amelynél felmerül a kétség, vajon nem konvencionális-e a példa jelentése. Kétségtelenül nem elégséges az a magyarázat, hogy a hallgató abból ismeri fel, hogy a beszélő annak ellentétét szándékozza kifejezni, mint amit mondott, hogy megjegyzése – „X igazi barát” – hamisnak tűnik. Grice felhívja rá a figyelmet, hogy ez nem hordoz magában semmiféle célzást valaki másnak az egyetértésére, ahogyan azt az (5) példájában látni fogjuk (vö. Wilson és Sperber 1992/2007). Grice feszegeti az irónia határait, példákat hoz a játékoságra és a cinizmusra, illetőleg fontolóra veszi, hogy az ismerősség és az intonáció a kiváltója-e az ironikus értelmezésnek. Végül arra a megállapításra jut, hogy ironikusnak lenni, többek között, annyit tesz, mint színlelni – anélkül, hogy ezt bejelentենek – oly módon, hogy ez a másik előtt is világos legyen. Ez adja az irónia hatását, és a szó etimológiája is ezt támasztja alá (Grice 1978/1989: 54).¹²

Vegyük sorba Grice érveit és példáit. Egyrészt felteszi, hogy az ismerősség is szerepet játszik az irónia észlelésében, megértésében. Az ismerősség a mondat (*sentence*) használatára vonatkozik, amely kapcsolatban lehet azzal a természetes tendenciával, hogy ilyen módon használjuk őket. Vagyis standard módon azt jelentené, hogy 'p', azért, hogy közvetítse 'nem p'-t. Másrészt az intonáció, amelyben a megnyilatkozás létrejön, konvencionálisan jelenti (*signifies*), hogy ellenkezőképpen kell érteni azt, amit mondunk. Grice felhívja rá a figyelmet, hogy ezekkel a kiegészítésekkel korántsem oldottuk meg a problémát. Egy következő példájában rámutat arra, hogy az irónia mindig negatív érzelmi-értékelő, attitűdkifejező szándékkal társul. Az irónia lényegileg kötődik ezekhez a szándékokhoz, ez adja a következő grice-i példa abszurditását.¹³

- (5) A és B az utcán sétálgatnak, és látnak egy törött ablakú autót.
B mondja: „Nézd, annak az autónak, minden ablaka érintetlen.”

¹¹ Pléh Csaba fordítását használom a példa megadásánál (Pléh – Siklaki – Terestyéni 2001).

¹² „To be ironical is, among other things, to pretend (as the etymology suggests), and while one wants the pretense to be recognized as such, to announce it as a pretense would spoil the effect.”

¹³ „The absurdity of this exchange is I think to be explained by the fact that irony is intimately connected with the expression of feeling, attitude, or evaluation. I cannot say something ironically unless what I say is intended to reflect a hostile or derogatory judgment or a feeling such as indignation or contempt” (i. m. 53–4).

A össze van zavarodva.

B mondja: „Látom, nem érted, ez irónia volt. Így akartam felhívni a figyelmedet a törött ablakra.” (Grice 1978/1989: 53)

A példából jól kitűnik: anélkül nem lehetünk ironikusak, hogy mondandónk valamilyen módon ne reflektálna negatív – ellenséges vagy méltatlan – ítéletre. Nem magyarázza ez sem meg azonban, hogyan tudjuk megkülönböztetni egymástól az iróniát, a metaforát, a litotészt és a túlzást. Valamennyi a minőségi maxima kihasználását jelenti, emiatt nem elégséges az alakzatfajták meghatározására a maximakihasználás felismerése (Levinson 1983: 157; Leezenberg 1995/2001: 105; Nemesi 2009: 61).

Grice, árnyalva a képet, megkülönbözteti egymástól a játékosságot, az ironikuságot és a cinizmust.

- (6) Kontextus: egy barátomnak mondom:
„Te milyen csirkefogó vagy!”

Ha azt mondom egy barátomnak, akit kedvelek, hogy „*Te milyen csirkefogó vagy!*”, akkor játékosan, és nem ironikus módon beszélek. Ha ez a megnyilatkozás olyan körülmények között hangzik el, amikor valami olyat tett a hallgató, amit általában mások (nem én) helytelenítenek, abban az esetben ironikus módon beszéltem (vö. Wilson és Sperber 1992/2007). A cinizmusra Grice a következő példával szolgál:

- (7) Azt mondom valakinek, aki nyilvánvalóan önzetlen dolgot tesz, hogy „Hogy te milyen egoista vagy! Folyamatosan a mások segítése fölött érzett meglegedést hajszolod”¹⁴ (Grice 1978/1989: 54).

Grice továbbmegy, és az iróniát mint alakzatot kezdi vizsgálni. Amellett érvel, hogy az ironikus intonáció nem egy speciális, csak az iróniára jellemző intonáció, amely konvencionális jelölője lenne az iróniának. Grice azt tartja legplauzibilisebbnek, hogy az irónia olyan színlelés, amelyet a hallgatónak anélkül kell felismernie, hogy explicit módon felfednének előtte ezt a szándékunkat. Kezdhethjük úgy a mondandónkat, hogy „metaforikusan szólva”, de úgy nem, hogy „ironikusan szólva”. Az explicitiség a lényegétől fosztaná meg az iróniát.

Összegezve: noha Grice röviden foglalkozott csupán az iróniával, a maga komplexitásában vizsgálta azt. A rá történő hivatkozások azonban legtöbbször arra szorítkoznak, amit a Logic and Conversationben mond az iróniáról, elfeledve azt a tényt, hogy Grice a Further Notesban gyakorlatilag felsorolja azokat a szempontokat, amelyekre a jelenlegi iróniakutatások fókuszálják a figyelmüket. Csak néhányat említve ezek közül: az ismerőség fogalma Giora (1998, 1999, 2003) empirikus kísérleteinél kap nagy hangsúlyt, a negatív attitűd, érzelem és érték kifejezése Wilson és Sperber (1992/2007), valamint Wilson (2006) érvelésében játszik jelentős szerepet, noha ők Grice-ra mint a hagyományos oppozíciós álláspont képviselőjére tekintenek. Clark és Gerrig (1984) elméletében a színlelés a központi fogalom, az elfogadhatatlanság (*inap-*

¹⁴ *What an egoist you are, always giving yourself the satisfaction of doing things for other people!*

propriateness) pedig Attardo (2000) modelljének kulcsfogalma lesz. Ezeket az útvonalakat maga Grice nem térképezi föl részletesen, néhány oldalnál többet nem szentel az irónia kérdésnek, de csírájában ott vannak a rendszerében.

2.3. Leech (1983)

Grice nem fejt ki explicit módon, miért olyan gyakori az indirekt kifejezésmód, nem teszi világossá a kapcsolatot a konvencionális jelentés és a kommunikációs jelentés között, valamint nem magyarázza a maximakihasználás, azon belül is a figuratív nyelv célját. Ezekre keres többek között magyarázatot Leech grice-i alapokon nyugvó elmélete, illetve kísérletet tesz a retorika pragmatikába olvasztására (Nemesi 2009: 65). Leech megkülönbözteti a jelentést (szemantikailag meghatározott értelemben) és az erőt (pragmatikailag és szemantikailag is meghatározott értelemben). A pragmatikai erőt a megnyilatkozás tulajdonságának tekinti, amely a megnyilatkozás céljától függően illokúciós és retorikai erőre bontható (Leech 1983: 17).

Leech az irónia fogalmát az alakzat kommunikációs célja felől definiálja. A nyelvi önvédelem egyik formájának, esztétikai értelemben pedig a támadás egyik olyan eszközének tekinti, amely az ártatlanság látszatába burkolózik (Leech 1983: 144). Az irónia képes az udvariatlan gondolatok mérséklésére és a konfliktusok megakadályozására. Leech személyközi retorikaelmélete elvekből, ezeknek alárendelt maximákból és négy olyan posztulátumból áll, amelyek az alakzatok – irónia, ugratás, hiperbola és litotész – kommunikatív funkcióját értelmezik. A grice-i modell továbbfejlesztését az udvariassági és társas szempontok bevonásával dolgozza ki (Nemesi 2009: 65–6).

Leech táblázatából jól áttekinthető az elveknek, maximáknak és posztulátumoknak a rétegződése (Leech 1983: 149).¹⁵

Elsőrendű elvek	Magasabb rendű elvek	Közreműködő maximák
EGYÜTTMŰKÖDÉSI ALAPELV (CP)		MENNYISÉG MINŐSÉG VISZONY MÓD
UDVARIASSÁGI ALAPELV (PP)		TAPINTAT és NAGY- LELKŰSÉG JÓVÁHAGYÁS és SZE- RÉNYSÉG EGYETÉRTÉS ROKONSZENV FATIKUS (?)
	IRÓNIA (IP) UGRATÁS	
AZ ÉRDEKESSÉG ELVE POLLYANNA-ELV		

2. táblázat

A személyközi retorika elvei és maximái Leech elgondolásában

¹⁵ A táblázatot jelen formájában, magyar fordításban Nemesi (2009: 66) közli.

Az irónia működéséhez három elv – két alapelv és egy magasabb rendű elv – szükséges az elmélet szerint: az egymásra rétegződő együttműködési elv (CP), udvariassági elv (PP) és ironiaelv (IP). A magasabb rendű IP önmagában nem definiálható, hanem a két alapelvből vezethető le. Az elvek Nemesi fordításában:

(8) Együttműködési elv:

Hozzájárulásoz a társalgáshoz legyen olyan, amelyet az adott pillanatban a beszélgetés elfogadott célja vagy iránya megkíván! (Grice 1975: 45/1989: 26; Nemesi 2009: 56)

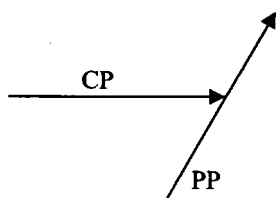
(9) Udvariassági elv:

Minimalizáld (minden más szempont egyenlősége esetén) az udvariatlan gondolatok kifejezését (negatív udvariasság), illetve: maximalizáld az udvarias gondolatok kifejezését (pozitív udvariasság)! (Leech 1984: 81; Nemesi 2009: 67)

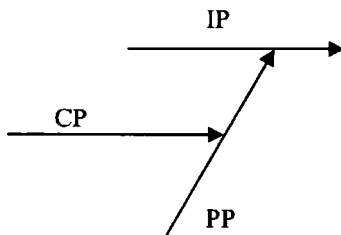
(10) Ironiaelv:

Ha sértést kell okoznod, azt legalább úgy tedd, hogy ne kerülj szembevető konfliktusba a PP-vel, de indirekt módon, implikátúra segítségével megérthesse a partner megjegyzésed valódi szándékát! (Leech 1984: 82; Nemesi 2009: 67)

Az elvek segítségével Leech megpróbálja megragadni az irónia működését, elmentőbe állítva a „kegyes” hazugsággal, amit a 2. és 3. ábra szemléltet (Leech 1983: 83).

2. ábra
Kegyes hazugság
(*Telling 'white lies'*)

3. ábra
Ironikus őszinteség
(*Ironical 'truthfulness'*)

A 3. ábrán láthatjuk, amint az IP a felszínen beleütközik a CP-be, de a PP-t áthágva egy fölöttes szinten érvényre jut az „őszinte” gondolat (Leech 1983: 83; hivatkozva Nemesi 2009: 67). Az udvariasság gyakran a CP és a PP ütközésével jár, így választani kell, hogy milyen mértékben juttatom érvényre egyiket a másik ellenében. A 2. ábrán a kegyes hazugság esetében azt láthatjuk, hogy a PP és a CP összeütközik. Az udvariasság fenntartása gyakran e két elv összeütközésével jár, és a beszélőnek el kell

döntenie, hogy milyen módon használja ki egyiket a másikkal szemben. Ezzel ellentétben ironikusnak lenni annyit tesz, hogy kihasználom a PP-t azért, hogy egy magasabb szinten fenntartsam a CP-t (Leech 1983: 83). Így az iróniaelv értelmében annak érdekében, hogy a PP-vel való nyílt szembeütközést elkerüljem, indirekt módon az együttműködést fenntartom. Láthatjuk, hogy a különbséget ebben az esetben az iróniaelv alkalmazása adja, amely megkülönbözteti a hazugság direktségét és egyértelműségét az irónia indirektségétől. Leech az iróniát másodrendű elvnek¹⁶ tartja, amely az udvariasági elvre (PP) épül, ellentétben Grice-szal, aki az iróniát implikaturának vagy implikatív stratégiának tekinti (Leech 1983: 102).

Hasonlóan ahhoz, ami Quintilianus példáinak egy részéből kitűnt, olyan helyzetekben alkalmazza a beszélő az iróniaelvet, amikor a hallgatót vagy egy harmadik felet udvariatlanul megsértene direkt beszédével. Itt eszünkbe juthat Cicero ironikus beszédmódja, aki talán egzisztenciáját, életét védte meg azzal, hogy indirekt módon adott hangot véleményének a leváltott tirannusszal szemben (l. (2a) és (2b) példák). Az iróniaelv önmagában nem definiálható, csak a CP-ből és a PP-ből származtatható, ezenkívül nem közvetlenül a CP kihasználása, hanem a PP-é, így indirektebb és gyengébb az illokúciós ereje.

Nézzük, hogyan magyarázza Leech saját példáit. Az ironikus beszédmódnál az őszintétlenség többé-kevésbé egyértelmű, ez a mennyiségi vagy még gyakrabban a minőségi maxima megszegésében nyilvánulhat meg. A (11) és (13) megnyilatkozások a túlzással és a litotésszel összekapcsolódó ironikus alakzatra példák.

(11) „Ez minden, amit akartam!”¹⁷

(12) „Ilyen baráttal mint ő, ki kívánna magának ellenséget?”

A (11) ironikusan használva azt jelenti, hogy „Pontosan ez az, amit nem akartam”. Az állítás hamissága valószínűleg az intonációból válik nyilvánvalóvá. A (12) példánál a minőség maximáját nem annyira a direkt állítás, mint inkább az implikatura szegi meg – véli Leech. Egy megjegyzés ironikus ereje gyakran a túlzásból vagy éppen az alulértékelésből származik, amelyek bonyolítják a hallgató számára, hogy a megjegyzést értékén kezelje. A (11) példa esetében Leech rámutat arra, hogy az ironikus erő nem ismerhető föl abból, ha csak az ellenkezőjét mondom annak, amit gondolok: „Ez az, amit akartam”¹⁸. A túlzásnak ez az esete ellentétes lehet az olyan kicsinyítéssel (litotésszel), mint amilyen a következő (13) példa Mark Twaintól, amely fordított okból ironikus.

(13) „Néhány szava nem volt éppen vasárnapi iskolába való.” (Leech 1983: 143)¹⁹

¹⁶ Leech rendszerében a másodrendű és harmadrendű elv „magasabb rendű”, mint az elsőrendű.

¹⁷ *That's all I wanted!*

¹⁸ *That's what I wanted!*

¹⁹ *Some of his words were not Sunday school words.*

A (13) példában a mennyiség maximája sérül közvetlenül: Leech magyarázata szerint nyilvánvalóan hamis az a negáció által keltett várákozás, hogy a „néhány szava” ellenére a „minden szava vasárnapi iskolába való volt” legyen a kommunikált jelentés. Ehelyett a (13)-ban kifejezett dolgok állásának az ellentétéről van szó, tudniillik, hogy nem beszélt vasárnapi iskolába való módon, azaz csúnyán beszélt. Leech magyarázatát átfogalmazva azt mondhatjuk, hogy nem csupán a szó szerinti jelentés ellentétét következteti ki a hallgató miután felismeri az iróniát, hanem a társuló alakzatból – példánkban a litotészből vagy túlzásból – adódó implikaturát is vissza kell következtetnie, így tevődik össze a teljes kommunikált jelentés.

Az irónia elve lehetőséget biztosít a beszélő számára, hogy elkerülje az olyan veszélyes verbális formákat, mint a direkt kritika, támadás stb. Emellett működik egy másik elv – az ugratás elve –, amelynek funkciója ellentétes az IP-vel. Az ugratás elve Nemesi fordításában (Leech 1983: 144; Nemesi 2009: 68):

(14) Az ugratás elve:

Hogy kifejezd a hallgatóval való összetartozásodat, mondj olyat, ami rá nézve (I) nyilvánvalóan hamis és (II) nyilvánvalóan udvariatlan!

(15) „Micsoda nagyszerű barát vagy!”²⁰

Az ugratás offenzív módon barátságos, ellentétben az iróniával, amely barátságos és udvarias módon offenzív. Leech élesen megkülönbözteti egymástól az ugratást és az iróniát, az egyiket látszatudvariatlanságnak nevezi, a másikat látszatudvariasságnak (Leech 1983: 144). A (15) megnyilatkozásban az ugratás és irónia együttesére látunk példát, amellyel Leech azt magyarázza, hogy olykor az ugratás elve harmadrendű, mert eredhet az IP kihasználásából, amely így látszatiróniaként (*mock-irony*) értelmezendő (Leech 1983: 145). Nemesi szerint nem indokolt az éles határ meghúzása, hanem a széles skálán mozgó irónia pozitív végpontja az ugratás, a negatív végpontja pedig a szarkazmus (Nemesi 2009: 68).

Összegezve, Grice-hoz képest Leech nem implikaturaként kezeli az iróniát, hanem egy alapelvekből levezethető másodrendű elvként, amelyet az udvariasság látszatának a fenntartása és az együttműködés bizonyos szintű megőrzése vezérel. Leech társas és szociális szempontok bevonásával szélesíti magyarázó apparátusát. Az irónia jelenségét és fogalmát együtt tárgyalja az ugratással, bár élesen elkülöníti a kettőt az udvariassághoz való viszonyuk alapján. Példáiban alakzattársulásokban – hiperbolával, litotésszel, illetve az ugratással – magyarázza az iróniát. Fontos megjegyezni, hogy ő az ironikus erőt nem az ellentétben látja kifejeződni, hanem a társult alakzatokból adódó implikaturákban.

²⁰ *A fine friend you are!*

2.4. Wilson és Sperber (1992)

A szerzőpáros szerint az irónia funkciója egy bizonyos attitűd közvetítése kritikai távolságtartással, illetve benyomáskeltés a hallgatóban. Természetesnek, spontánnak és univerzálisnak tartják az ironikus beszédmódot, szembehelyezkedve a retorikai tradícióval, amely a normaszegés egyik eszközeként tekint az iróniára, a szó szerinti és nem szó szerinti jelentés oppozíciójában ragadva meg az alakzat lényegét. Magyarázni kívánják, hogy a beszélő miért az ironikus beszédmódot választotta egy direkt beszéd mód helyett. Az irónia standard esetét felidézésnek, visszhangszerű megnyilatkozásnak tekintik, amellyel más véleményét felidézve kritikai távolságot fejez ki a beszélő (vö. 2.1.).

(16) Kontextus: Szeles, esős, hideg angliai tavasz.

Oh to be in England

Now that April's there (Browning)

Ahhoz, hogy iróniaként értsük a (16)-ot, észre kell vennünk, hogy az egy idézet. Amit a beszélő kommunikálni akar Wilson és Sperber szerint, az a kritikai attitűd, és nem a megnyilatkozás szó szerinti jelentésével ellentétes jelentés. Hiszen nem arról van szó, hogy nincs még Angliában április, hanem inkább arról, hogy az angliai tavasz nem mindig felel meg a várakozásoknak (Wilson és Sperber 1992/2007: 37). Vegyük észre, milyen mesterien ugorrak át az érvelésben egy fontos lépést a szerzők. Ez a példa azért megtévesztő, mert a „*Now that April's there*” nem egyszerűen azt jelenti, hogy április van Angliában. Sperber és Wilson szerint az ironikus megnyilatkozással a beszélő azt igyekszik kommunikálni, hogy az angliai tavasz nem felel meg a várakozásainak, nem pedig azt, hogy a beszélő bárcsak ne lenne Angliában, és hogy még nincsen április. Ám miért feltételezik a szerzők, hogy a Browing-vers első két sorának jelentése szó szerinti? Sokkal inkább azt kommunikálja nekünk a költő, hogy milyen nagyszerű dolog, hogy itt a tavasz, nevezetesen április hónapja. A szerzők figyelmen kívül hagyják, hogy a versrészlet sem szó szerinti, ezért aztán nem csoda, ha megállapítják, hogy nem annak ellentétét fejezi ki a visszhangszerű megnyilatkozás, amennyiben iróniának tekintjük. Ha elfogadjuk, hogy a Browing-vers sorai túlmutatnak a szó szerinti jelentésen, akkor láthatjuk, hogy az átvitt értelmű jelentés ellentéte pontosan az, amit Sperber és Wilson javasol, nevezetesen, hogy 'az angliai tavasz nem mindig felel meg a várakozásoknak'. Az iróniát oly módon juttatja kifejezésre a beszélő a költő sorainak idézésével, hogy az ellentétét érti annak, ami a Browing-vers átvitt értelmű jelentése. Tehát, mint látjuk, a szerzőpáros első érve a klasszikus definíció ellen nem állta meg a helyét. Az ellenérv az lenne az oppozícióban való gondolkodás elvethetősége mellett, ha a nem szó szerinti jelentés ellentétéről tudnánk kimutatni, hogy nem felel meg az ironikus megnyilatkozás kommunikált jelentésének. A szerzők az egylépcsős közvetlen feldolgozás (*direct access view*) hívei, amely – szemben a grice-i és az őt követő elképzelésekkel (*Standard Pragmatic Model*) – nem feltételez két lépcsőt az interpretációban. A nem szó szerinti és a szó szerinti jelentés nehéz elkülöníthetősége mellett érvelnek, illetve amellett, hogy a nem szó szerinti jelentés ugyanolyan interpretációs folyamat során dolgo-

zódik fel, mint a szó szerinti (Wilson és Sperber 1992/2007: 146). Ez a feltételezésük is szerepet játszhatott abban, hogy a fõnt bemutatott érvelésükben nem foglalkoztak a szó szerinti és nem szó szerinti jelentés elkülönítésével.

A szerzők továbbá azt is állítják, hogy az egyes megnyilatkozások mindig egyedi módon járulnak hozzá a világról való reprezentációkhoz, minden megnyilatkozás – függetlenül attól, hogy szó szerinti vagy sem – a beszélőnek egy gondolatát fejezi ki. Gondolataink verbális formába öntésének lehetőségét a proposíciós formájú reprezentációk teszik lehetővé, amely proposíciók közötti hasonlóság a közös implikációk számától függ, ugyanabban a kontextusban interpretálva őket. Itt ugyanaz a probléma jelentkezik, mint amikor két megnyilatkozásról azt feltételezzük, hogy az egyik kifejezi a másiknak a tartalmát (Reboul és Moeschler 2005: 166–8). Érthetetlen, hogy a szerzők figyelmen kívül hagyták a szószerintiségre, a proposíciós tartalomra és a hasonlóság fokára vonatkozó elképzeléseiket a fenti példa elemzésénél, amelyek segítségével nem sérült volna az oppozíciós felfogása az iróniának, csak az változott volna, hogy minek az ellentétét jelenti. Lássuk Wilson és Sperber elemzési módszerének következményeit a következő példán.

- (17) Kontextus: a hallgató ismételten valami olyat cselekszik, ami a beszélő számára hátrányos, káros.
„Te vagy a hab a kávémon.” (Grice: 1975/1989)

Ha a Browing-vers módjára elemezzük ezt a példát, azt állapíthatjuk meg, hogy valóban nem elégséges meghatározása az iróniának, hogy annak az ellenkezőjét értjük, amit mondunk, hiszen nem azt kommunikálja a hallgatónak a beszélő, hogy 'Nem te vagy a hab a kávémon', hanem sokkal inkább azt, hogy nincsen meglegedve a hallgatóval. Ez a megközelítés figyelmen kívül hagyja azt, hogy a megnyilatkozás először is metaforikus, s aztán a metaforikus, nem szó szerinti jelentés ellentétét kommunikálja nekünk a hallgató.

Egy másik példájukban más oldalról vonják kétségbe az oppozicionális viszony tarthatóságát (Wilson és Sperber 1992/2007: 37). Olyan példát hoznak, amelynek nincsen teljes proposíciós tartalma, így fel sem merülhet ellentétes értelem indirekt kifejezésre juttatása, mivel nincsen minek az ellentétét kifejezni.

- (18) Kontextus: A meghívja B-t toscanai nyaralójába. A áradozik az állandó napsütésről és a kitűnő időjárásról. B megérkezik, s ahogy kiteszi a lábát a repülőből, hideg, szeles, zimankós idő fogadja. A hazafelé viszi B-t az autójával, amikor B a következő megjegyzést teszi:
„Ah, Tuscany in May!”

Mivel nincs teljes proposíciója a fõnti megnyilatkozásnak, nem elemezhetjük igazság és hamisság tekintetében. A megnyilatkozás mégis kétségkívül ironikus – vélük a szerzők –, tehát ez is egy bizonyítéka annak, hogy nem az ellentétben keresendő az irónia lényege. De vajon mit is értenek a szerzők teljes proposíció alatt? Carston (2004:

633) szerint a relevanciaelméleti keretben a szemantikai reprezentáció vagy logikai forma tipikusan nem teljes propozíció, így nem rendelhető hozzá igazságfeltétel. Sémaként szolgál a propozíciós forma pragmatikai konstrukciójának felépítéséhez.²¹ A propozíciós formát kiegészítő folyamatok közül a szabad jelentésgazdagítás (free enrichment) az, amely olyan esetekben fordul elő, amikor nincsen a kontextuális érték hiányára utaló nyelvi elem, az explikatúrában mégis a kontextusból származó összetevő jelenik meg (Carston 2004: 639). A leírásból világosan kitűnik, hogy az ironia esetében is ilyen szabad jelentésgazdagításon keresztül juthat érvényre a kommunikált jelentés. Ezt a propozíciófelfogást és a részleges propozíciót kiegészítő pragmatikai folyamatokat tekintve megkérdőjeleződik Sperber és Wilson második ellenérve, amely arra épül, hogy nincsen teljes propozíciós jelentése a (18)-as szituációban elhangzó megnyilatkozásnak. Ezt az érvet aláássa az, ahogyan Carston értelmezi a propozíciós formát a relevanciaelméleti keretben, amely szerint egyetlen megnyilatkozáshoz sem lehet igazságértéket rendelni, pusztán a propozíciós formája alapján. A propozíciós formát explikatúrával lehet kiegészíteni háromféle módon: egyértelműsítéssel,²² szaturációval²³ és szabad jelentésgazdagítással. A kiegészítő pragmatikai folyamatok valamelyike szükséges ahhoz, hogy teljes legyen a propozíciós forma. Eszerint esetünkben az „*Ah, Tuscany in May*” megnyilatkozás hiányos propozíciós formája a kontextusból származó összetevővel nyeri el teljes formát. Ebben az elméleti keretben gondolkodva az említett példához meg lehet találni a teljes propozíciós formát, amelyhez már igazságértéket lehet rendelni, ily módon tagadni is lehetséges.

Érvelésük harmadik aspektusaként felidézük magának Grice-nak a Further Notesban hozott, fentebb az (5)-ben idézett példáját, amellyel Grice elővezette a Logic and Conversation ironiameghatározásának kiegészítéseit.

- (5) *A és B az utcán sétálgatnak, és látnak egy törött ablakú autót.
B mondja: Nézd, annak az autónak minden ablaka érintetlen.
A össze van zavarodva.
B mondja: Látom, nem érted, ez ironia volt. Így akartam felhívni a figyelmedet a törött ablakra. (Grice 1978/1989: 53)*

A példában a szerzők nagy jelentőséget tulajdonítanak a felismerés, illetve a fel nem ismerés mozzanatának. Modelljük ezen a vonalon fogalmaz meg lényegi hasonlóságot az idézés (*quotation*), az ironia és a paródia között. Az ironia indirektségét szembeállítják a paródia direktségével: az előbbit az indirekt, az utóbbit a direkt idézés esetének tartják. Érvelésüket arra alapozzák, hogy amikor valakinek a szavait vagy mondandóját adjuk vissza, akkor azt tehetjük saját szavainkkal, és használhatjuk az ő

²¹ This “semantic” representation (or logical form) is typically not fully propositional, so does not have a determinate truth condition, but consist of an incomplete conceptual representation which functions as a schema or template for the pragmatic construction of propositional form.

²² Amikor az adott nyelvi formához a nyelvi rendszer több jelentést is rendelhet, és ily módon több lehetséges módon is kiegészíthető lenne a logikai forma, akkor megy végbe az egyértelműsítés folyamata.

²³ A szaturáció során a hiányos logikai forma kiegészítése nem a nyelvi rendszeren belüli elemekkel történik, ekkor rendeljük például a deiktikus névmásokhoz a referenseket.

szavait is pontosan. Lényeges dolog azonban, hogy felismerjük, melyik formával is van dolgunk. Ami igaz az ironikus visszhang-megnyilatkozásra, az igaz az indirekt idézésre, nevezetesen, hogy valaki másnak a véleményét közvetíti az eredeti tartalom reprodukálásával. Ez a reprodukálás a hallgató számára releváns rész summázása. Ennek következményeként az indirekt kérdés analizálására a *mention* (említés) terminus túl szűk lesz, ezért ahogyan a Relevance-ban (1995) javasolják, a *mention* helyett az *interpretative resemblance* (interpretatív hasonlóság) fogalmát használják.

Nincsen „hibamentes” diagnosztizálási eljárása az iróniának, vélik a szerzők. Minden kommunikációs aktus magában hordozza a félreértés lehetőségét is. Az irónia jelenlétére utaló nyomoknak, amelyekről a standard elméletek jó áttekintést nyújtanak, maguknak kell általánosabb interpretációs folyamatokkal interakcióban lenniük. A verbális iróniának azzal együtt, amit vele kommunikálunk, a felfogása/észlelése a következő három tényező interakciójától függ: (1) a megnyilatkozás nyelvi formájától, (2) a hallgató és a beszélő közös kognitív környezetétől, illetve (3) a relevancia elvével való konzisztenciától. Wilson és Sperber (1992/2007: 47–50) feltételezik, hogy az emberek automatikusan a maximális relevanciát célozzák meg: ami maximális kontextuális hatást jelent minimális feldolgozási erőfeszítéssel. Ez az egyetlen általános tényező, amely meghatározza az emberi információs folyamat áramlását. Egy megnyilatkozásnak csak egyetlen egy olyan értelmezése van, amely konzisztens a relevancia elvével.

Ha nem az ellentétét kommunikálja az ironikus megnyilatkozás annak, amit mond, akkor mit kommunikál vajon? – teszik fel a kérdést a szerzők. Az irónia lényegét az attitűdközvetítésben látják, amellyel a beszélő benyomást szándékozik kelteni a hallgatóban.

Láthattuk, hogy Sperber és Wilson arra törekszik, hogy élesen elhatárolódjon a tradicionális retorika nézőpontjától és az annak örökségét hordozó klasszikus pragmatikai nézőponttól. Ezt több területen is megteszik. Először is az irónia lényegét az attitűdközvetítésben és a kritikai távolságtartásban ragadják meg, az irónia indirektségét hangsúlyozzák, szemben a paródia direktségével. Másodszor, szemben a kétlépcsős megértésmoddal, ők egy lépcsőt feltételeznek csak. Észrevehetjük, hogy például a klasszikus retorikai besorolás szerint az allúzióhoz tartoznak, valamint láthattuk, hogy már Quintilianusnál, Grice-nál sokkal árnyaltabb a kép, mint ahogyan a szerzőpáros erre hivatkozik, valamint Leech elméletében választ kaphatunk arra, amit Wilson és Sperber számon kért a klasszikus nézőpontra. Ez a nyelvi választás indoklása, amelyet Leech az udvariasság mentén magyaráz, míg Wilson és Sperber elképzelése nem ad világos magyarázatot a relevanciára való törekvésen kívül, amely túl általános ahhoz, hogy rámutasson az ironikus nyelvi választás miéértjére. Látnunk kell, hogy a relevanciaelmélet azzal, hogy egyetlen szuperelvre redukálja az emberi kogníciót és a kommunikációt irányító tényezőket, túl általános lesz ahhoz, hogy megkülönböztesse egymástól a konvencionális és a kreatív nyelvhasználat folyamatát. Az a nézetük, mely szerint nem különbözik egymástól a szó szerinti és a nem szó szerinti jelentés interpretációja, hasonló Giora vezérjelentés-elméletéhez, ha konvencionalizálódott nem szó szerinti jelentésekről van a szó (vö. Giora 2003; Nemesi 2009). A kreatív nem szó

szerinti jelentésekkel azonban nem tud elszámolni a relevanciaelmélet, ily módon nem tudja kezelni az ismerős és a kevésbé ismerős irónia közötti interpretációs különbséget (vö. Giora és Fein 1999).

2.5. Giora (1995, 1997, 1998; Giora és Fein 1999, 2003)

Giora (1995) a grice-i felfogással részben kompatibilisnek tartja az irónia működéséről való elképzeléseit. A grice-i elképzelésben az irónia a kommunikatív normáknak a megszegésével magyarázható, amely normaszegés kioldja az implikaturákat. Funkcióját tekintve egy udvariassági stratégiának tartja Giora az iróniát Leech (1983) és más szerzők nyomán.

Ez a nézőpont azt feltételezi – ellentétben Sperber és Wilson egylépcsős modelljével –, hogy az ironikus nyelvhasználat több erőfeszítést igényel, mint a nem ironikus nyelvhasználat. Annak ellenére, hogy mindketten kétlépcsős modellben gondolkodnak, a lényeges különbség Grice és Giora modellje között az, hogy Giora interakciót feltételez aközött, amit mondunk, és amit implikálunk. Az irónia mind a szó szerinti, mind pedig az implikált jelentést megtartja. Mindkét jelentés aktiválódik, és a kettő közötti különbség az, ami az irónia lényegét adja. Giora elveti továbbá, hogy az irónia az ellenkezőjét implikálná annak, amit mondunk. Az irónia egy olyan negációs forma, amely explicit módon nincs jelölve. Az irónia egy állító – kevesebb esetben tagadó – kifejezés, amely implikálja, hogy a dolgoknak a specifikus állása különbözik vagy távol áll a dolgok elfogadott, elvárt állásától. A dolgok elvárt állása explicit módon jelezve van ugyanazon állító kifejezés segítségével.

- (19) Kontextus: Egy pocsék partin van a beszélő és a hallgató.
Micsoda nagyszerű parti!

A (19) esetében a dolgok elvárt, kívánatos állása az, hogy a parti, amin a beszélő és a hallgató éppen tartózkodik, nagyszerű. Ennek az elvárásnak felel meg az, amit a beszélő mond, azzal szemben, amit implikál, ami valójában a dolgok aktuális állása, tudniillik a parti messze van attól, hogy jó legyen.

Ez a tagadóforma az indirekt negáció, amely számos lényeges tulajdonságában különbözik a direkt negációtól. Az indirekt negáció interpretációja nem skaláris, ahogyan az lehet a direkt tagadásé. Kerüli a pszichológiailag „kellemetlen értékeket”, amelyet a direkt tagadás magában hordoz, valamint nincsen nyelvi markere és nem behatárolt (Giora 1995: 241–3). Hornra (1989) hivatkozva Giora rámutat az indirekt negáció interpretációs lehetőségeire, amelyek az irónia magyarázatában központi szerepet játszanak. Az indirekt negáció esetében széles körben alkalmazott a ’több mint’ interpretáció, ellentétben a direkt tagadással, ahol szokatlan a következő (20) példában látható interpretáció.

- (20) Patnek nem három gyereke van, hanem négy.²⁴

²⁴ *Pat doesn't have 3 kids, she has 4.*

A (20) példa magyar változatában kevésbé tűnik szokatlannak a 'több mint', illetve 'kevesebb mint' értelem, mint az angol eredetijében, ahol a *does not* szerkezet általában az ígét tagadja. A (20) esetében a 'háromnál több gyereke van' a releváns jelentése a *Patnek nem három gyereke van* állításnak. Giora konklúziója, hogy az ironikus megnyilatkozás ugyanúgy implikálhat 'több mint' interpretációt, ahogyan 'kevesebb mint' vagy 'ellentétes' interpretációt. Az ironia tehát nem az ellenkezője, hanem kevesebb, mérsékeltbb interpretációja annak, mint amit mondunk.

Ugyanakkor az indirekt negációs forma önmagában még nem különbözteti meg az iróniát más alakzatoktól, beszédmódoktól. Szükség van még a diskurzus jólformáltsági feltételeire, amelyekkel el lehet különíteni az iróniát a jól formált vicctől, a jól formált metaforától és a jól formált ambiguitástól. Először is a jól formált diskurzus feltételeit korábbi munkái alapján röviden a következő feltételek együttes teljesülésében határozza meg Giora (1995: 244). A jól formált diskurzus:

- 1) megfelel annak a relevanciakövetelménynek, mely szerint a jól formált diskurzus minden üzenete a diskurzus témájával kapcsolatos; a diskurzustéma referenciapontként szolgál, amelyhez mérten értékelünk és tárolunk minden bejövő üzenetet;
- 2) megfelel a növekvő informativitás (graded informativeness) feltételének, amely megköveteli, hogy minden proposíció informatívabb, de legalább olyan informatív legyen, mint az előző;
- 3) a relevanciakövetelménytől és a növekvő informativitástól való bármilyen eltérés explicit módon jelölt olyan szemantikai kötőelemmel, mint az *apropó, erről jut eszembe, mindennek ellenére*.

Ehhez képest a jól formált ironikus szöveg feltételei a következőképpen alakulnak a szöveg adott jólformáltsági feltételei mellett. Egy szöveg akkor ironikus, ha megfelel a diskurzus témával kapcsolatos relevanciakövetelménynek, de megszegi a növekvő informativitás követelményét azzal, hogy a legvalószínűtlenebb üzenetet, azaz kevésbé informatív üzenetet hoz be a diskurzusba, mint azt az adott kontextus megkívánná (a jelölt informativitás követelménye). Harmadik feltétel pedig, hogy a címzettben egy jelöletlen interpretációt (értsd: implikaturát) hívjon elő. A jelölt üzenettel való összehasonlítása folyamán érzékelhetővé válik a kettő között lévő különbség (törölhetlenségi feltétel) (Giora 1995: 245). Ezek alapján az ironia abban különbözik a nem ironikus megnyilatkozástól, hogy kihasználja az adott diskurzusban legkevésbé valószínű megnyilatkozás következményeit, hogy előidézzé a legkevésbé jelölt, legvalószínűbb interpretációt. Ez az a feltétel, amely bánni tud a humoros hatással, amely az adott diskurzusban nem várt, meglepő üzenet bevezetésének az eredménye.

Ezeknek a feltételeknek a kisebb változtatásaival megkaphatjuk a viccnek, a metaforának és az ambiguitásnak a jólformáltsági feltételeit. Ezek röviden a következők. A vicc a harmadik feltételben tér el az iróniától, ahol is nem marad meg mindkét jelenléte az üzenetnek, az első törölődik, és csak a második érvényes. A kiosztott jelentések

közül az egyik törli a kétértelműséget. A metafora esetében szintén a harmadik feltétel módosul annyiban, hogy itt ugyan mindkét jelentés aktiválódik, de nem a köztük lévő különbség, hanem a köztük felmerülő hasonlóság az alapja interakciónak. Ezt a különbséget a metafora és az ironia között Quintilianus meghatározása is láthatóvá tette (vö. 2.1). Végül az ambiguitás esetében a második feltétel, a jelölt informativitás követelménye nem teljesül, mert ebben az esetben egyformán valószínű olvasatról van szó, mint azt a *goodbye* és a *good buy* szójáték esetében láthatjuk. A hangzó szójáték mindkét jelentése valószínű egy repülőtéren búcsúzkodáskor (Giora 1995: 256–8).

Ez az ironiaértelmezés a Giora (1997) által javasolt vezérjelentés-hipotézis keretében a következőképpen alakul.²⁵ Giora vezérjelentés-hipotézise egy kétlépcsős megértési modell, amely abban tér el a standard pragmatikai modellként emlegetett kétlépcsős modelltől, hogy nem a szó szerinti és az implikált jelentéssel dolgozik, hanem a vezérjelentéssel. Giora (2003: 15–8) meghatározásában a vezérjelentés lehet egy konvencionalizálódott metaforikus jelentés is, amely a mentális lexikonban már eltárolódott. A vezérjelentés-hipotézis nem a szó szerinti fogalmával operál, hanem a gyakoriság, megszokottság, konvencionalitás, ismerőség és a prototipikusság fogalmaival. Az első fázisban a lexikon az auditív vagy vizuális percepciót követően automatikusan kiadja a lexikonban tárolt vezérjelentést vagy vezérjelentéseket. Ekkor még nincsenek hatással az interpretációra a kontextuális hatások. A második fázisban egyeztetés folyik a kontextussal. Ha nem fogadható el a vezérjelentés, vagy több vezérjelentés van, akkor ebben a fázisban felülbírálja a vezérjelentést a kontextus.

Giora és Fein (1999) empirikus reakcióidőt mérő kutatásai különbséget mutattak ki az ismerős ironia és a kevésbé ismerős ironia feldolgozása között. A kevésbé ismerős ironia esetében az ironiát előkészítő kontextusba ágyazottan 150 milliszekundummal az offset²⁶ után, csak a szó szerinti jelentés lett vezérjelentés. Ezt követően az offset után 1000 milliszekundummal a kevésbé kiemelkedő ironikus jelentés vált elérhető vezérjelentéssé úgy, hogy a szó szerinti vezérjelentés – amely 150 milliszekundummal az offset után lett vezérjelentés – még aktív volt. Ezzel ellentétben az ismerős ironia esetében már 150 milliszekundumnál aktív volt mindkét vezérjelentés, és ez nem változott jelentősen 1000 milliszekundum után sem. Ez a kép még árnyalódik a megfigyeléssel, hogy szó szerinti jelentésre előkészítő kontextusokban a kevésbé ismerős ironia csak a szó szerinti vezérjelentést hívta elő. Ezen kívül további kutatások megerősítettek, hogy maguk az ironikus megnyilatkozások befolyásolják az eredményeket, és nem annyira a kontextusok.²⁷

Az indirekt negáció és a kiemelkedő vezérjelentés hipotézis szempontjából az ironikus kifejezés kiemelkedő szó szerinti jelentése referenciapontként működik az

²⁵ A *Graded Salience Hypothesis* magyar megfelelőjeként Nemesi Attila László találó fordítását használok.

²⁶ Az a pontja a kísérletnek, amikor a célmondat eltűnik a számítógép képernyőjéről.

²⁷ Giora elképzelésétől lényegesen különböző Gibbs egylépcsős közvetlen hozzáféréshipotézise, amelyben a kontextusnak óriási szerepe van az interpretáció folyamán. Gibbs (1994; hivatkozva Attardo 2000; Nemesi 2009: 76–82) pszicholingvisztikai kísérletei igazolták az egylépcsős megértési modellt. A tanulmány terjedelmi korlátai miatt ezt az elméletet nem ismertetem.

ironizált szituációt illetőleg. A beszélő nem attól határolja el magát, amit mond, hanem attól, amire utal, vagyis a dolgok állásától. Giora Swift *A Modest Proposal* című írásával illusztrálja az elképzelését. Ebben Swift azt javasolja, hogy oly módon csökkentsék az ír szegények nyomorát, hogy a gyerekeiket tálalják fel az ír gazdagok lakomáin. Ily módon mindkét fél jól járna, mert a szegényeknek csökkennének az anyagi gondjaik, a gazdagoknak pedig színesedne az étrendje. Giora értelmezésében Swift nem attól határolja el magát, amit mond, hanem attól, amire utal. Az ír felsőosztály durvaságára és immoralitására utal, amivel implikálni akarja az összehasonlítást aközött, amit mond, és aközött, amire utal (Giora 2003: 98–9).

Később Giora (2003) többféle típusú iróniát különböztet meg, elfogadja, hogy bizonyos típusokat – az alluzív iróniát – magyaráz a Wilson és Sperber-féle (1992) visszhangelmélet, de a saját indirekt negációs nézőpontját általánosan használhatónak tartja mindenfajta iróniára.

Láttuk, hogy Giora modellje a grice-i kétlépcsős elképzelésnek az interakcionista szemlélettel módosított változata. Az irónia meghatározásában a negációs formák közül az indirekt negációt tartja megfelelőnek az irónia természetének megragadásához, ezzel kiküszöbölve az iróniának azt a hagyományos definícióját, amely szerint az ellentétét értjük annak, amint mondunk. Modelljében egyszerre van jelen a megnyilatkozás két versengő vezérjelentése, a szó szerinti és az implikált jelentés, amely vezérjelentések közötti kapcsolatban ragadható meg az irónia lényege. Az irónia 'több mint', 'kevesebb mint' interpretációját helyezi előtérbe az 'ellentétes' helyett. A diskurzus jólformáltsági feltételeinek segítségével láthatóvá vált a vicc, a metafora, az ambiguitás és az irónia közti különbség, amely Grice meghatározása esetében nem teljesült (vö. Nemesi 2009). A reakcióidőt mérő vizsgálatok nyilvánvalóvá tették az ismerősség szerepét az irónia észlelésében (vö. Grice 1978/1989: 54).

2.6. Attardo (2000)

Attardo szerint az irónia soha nincsen benne magában a szövegben. Teljesen pragmatikai jelenség, nincsenek szemantikai vonatkozásai, és teljes mértékben a kontextustól függ. Attardo a hozzáférhetőség szempontjából egy észlelési és egy interpretációs fázist különböztet meg. Alapvetően a grice-i ánus modell továbbfejlesztéséről van szó, kiegészítve a legkisebb felfüggesztés elvével, az elfogadhatóság fogalmával, illetve a kontextuális tényezők elegánsabb kezelésével. Modelljében szerepet játszik Sperber és Wilson (1986/1995) relevanciaelvével, amelytől világosan megkülönbözteti az elfogadhatóság elvét. Olyan kétlépcsős modellben gondolkodik, amely tekintetbe veszi a jelentés elfogadhatatlanságának meghatározását mint elsőként hozzáférhető. Attardo két tényezőt javasol, amelyek szerepet játszanak az irónia értékelésének folyamatában, miután a hallgató felfogja, hogy a számára elsőként hozzáférhető jelentés nem fogadható el, és szembesül azzal, hogy egy ironikus megnyilatkozással áll szemben. Az egyik a relevancia maximája, a másik az antiphrasztikus és antonimikus feltevése az iróniának (vö. Giora 1995). Azaz, miután egy szöveget ironikusnak minősítettünk, a hallgató feltételezi, hogy a relevancia maximája kielégül, és az irónia relevanciája az antiphrasztikus jelentésben érhető tetten. Annak ellenére, hogy

Giora elméletében a kontextusnak nincs szerepe a hozzáférés első fázisában, ahogyan később látni fogjuk, Attardo megkísérli összeegyeztetni kontextuselfogadhatósági elméletét és Giora vezérléstarték-hipotézisét.

Vegyük sorba, milyen tényezőkből épül föl Attardo elmélete. Először is nézzük meg pontokba szedve, hogyan egészíti ki Grice modelljét a legkisebb felfüggesztés elvével.

- 1) az ironikus jelentéshez következtetéssel jutunk, mivel
- 2) az ironia teljes mértékben pragmatikai jelenség,
- 3) az ironikus jelentés interpretációja lényegében az Együtműködési Elv (CP) aktív vezérlésétől függ, tehát
- 4) az CP-nek rögtön azután helyre kell állnia, hogy megszegtek. Ez a legkisebb felfüggesztés elve (Attardo 2000: 813).

A legkisebb felfüggesztés elvének megfelelően a CP pillanatnyilag felfüggesztődik, és a hallgató észreveszi, hogy legalább egy maximát megszegett a beszélő. Nézzük a következő példa elemzése hogyan alakul az elv beiktatásával.

- (21) Kontextus: esik az eső:
Milyen csodás idő van!

Az első megközelítésben a lehető legkisebb felfüggesztés elve arra figyelmezteti a beszélőt, hogy korlátozza a CP megszegését a lehető legkisebb konverzációs egységre: Ezenkívül a hallgató próbálja meg összekapcsolni a CP tekintetében megszegett egységet az interakció többi részével. A (21)-es példánál feltételezzük, hogy az együtműködés elvét a lehető legkisebb mértékben szegte meg a beszélő, így az áthágás valamilyen módon bizonyára referál a kontextusra és feltételezhetően értelmes. Attardo Giora példáját elemezve mutatja meg, hogy a legkisebb konverzációs egység akár egész szövegre is vonatkozhat. Swift *A Modest Proposal* című pamfletje, amely egy megnyilatkozásnak vagy konverzációs fordulónak tekinthető, megszegi az együtműködés elvét. A pamflet szerzője (beszélő) szörnyű és visszataszító javaslatával – bár releváns javaslatával, tekintettel az angol és ír nemesek viselkedésére – felhívja a figyelmet az ír szegények szörnyű helyzetére. Az olvasó (hallgató) a javaslat kegyetlenségéből észreveszi a CP-megszegést, és így visszautasítja az elsőként felmerülő szó szerinti jelentést.

A legkisebb konverzációs egység kérdése után nézzük, mit mond Attardo a kontextus korlátozásáról.

- (22) Kontextus: ironikus hangsúllyal mondja B, miközben éppen esik az eső:
Milyen csodás idő van!
majd utána:
- (23) Csak vicceltem, valójában szeretem az esőt.

A (22) példát a hallgató ironikus megnyilatkozásként értelmezte, majd a (23) megnyilatkozással a beszélő szeretné megtéveszteni a hallgatót ironikus szándékát illetően. Attardo (2000: 825) szerint ez arra utal, hogy nincsen *a priori* oka annak, hogy a CP megszegését a lehető legkisebb kontextusra korlátozzuk, kivéve a társalgóknak a kommunikáció megkönnyítésére irányuló törekvéseit. Attardo feltételezi egy tágabb kommunikatív elv jelenlétét, amely tolerálja a CP megszegését, amennyiben a megszegés olyan mértékben korlátozott, amennyire lehetséges.

Most lássuk, milyen szerepet oszt Attardo elméletében a kontextusnak. Az ironia első pillantásra nem együttműködő nyelvhasználat, először minden ironikus megnyilatkozás szó szerint hamisnak tűnik és/vagy nem illeszkedik a kontextushoz. Attardo bevezeti a kontextuális elfogadhatóságra vonatkozó maximát – „Légy kontextuálisan elfogadható!” –, amely nem azonos azzal, hogy „Légy releváns!”. A következőképpen definiálja egy megnyilatkozás elfogadhatóságát:

(24) Elfogadhatóság elve:

Egy megnyilatkozás kontextuálisan elfogadható akkor és csak akkor, ha *u* megnyilatkozás minden előfeltevése azonos vagy kompatibilis azon *C* kontextus összes előfeltevésével, amelyben *u* elhangzik, kivéve az *u* megnyilatkozásban bármilyen explicit módon kifejtett vagy tagadott tulajdonságot (Attardo 2000: 818).

A relevancia és az elfogadhatóság közötti különbséget a következőképpen fogalmazza meg. Az elfogadhatóság, mint az a fenti definícióból is kitűnik, érzékeny az igazság kérdésére (truth-sensitive), míg egy megnyilatkozás relevanciájában nem játszik szerepet az igazság. Ezt a megállapítását az idézett szöveghelyen kívül példával is alátámasztja.

(25) – Hol van a macska?

– A macska a lábtörlőn van. (kontextus: nem a lábtörlőn fekszik a macska)

(26) Apa: Megetted a csokoládét?

Gyerek: Nem. (kontextus: a gyerekek egész szája maszatol a csokitól)

Ez a két példa jól rávilágít arra, hogy a válasz lehet releváns egy kérdésre attól, hogy nem igaz. A (25)-ös válasz abban az esetben, ha a macska nem a lábtörlőn van, még releváns marad, de nem lesz igaz, így elfogadható sem. A (26)-os párbeszédben ugyanezt láthatjuk, amint a gyerek hamis válasza elfogadhatatlan hamissága révén, bár a gyerek releváns módon az apja kérdésére adta a választ. Látható, hogy a relevancia és az igazság függetlenek egymástól.

Az eddigiek alapján a következőképpen alakul az ironikus megnyilatkozás leírása. A grice-i CP kiterjesztésével: egy *u* megnyilatkozás, abban az esetben ironikus, ha

- 1) *u* kontextuálisan nem fogadható el,
- 2) *u* ezzel egy időben releváns,
- 3) *u* megnyilatkozást azzal a szándékkal és annak tudatában hozza létre a beszélő, hogy kontextuálisan nem megfelelő, és
- 4) a beszélő szándékában áll, hogy a hallgatósága, vagy annak egy része az 1–3. pontot felfogja,
- 5) máskülönben a hallgató *u* megnyilatkozást nem szándékos iróniának fogja tekinteni, amely esetben a 3–4. pont nem teljesül (Attardo 2000: 817).

Az elfogadhatóságelméletet és a vezérjelentés-hipotézist kísérli meg összeegyeztetni Attardo, amelyek első pillantásra inkompatibilisnek tűnnek. A vezérjelentés-hipotézis szerint a kezdeti aktiválódást nem a szószerintiség, nem is a kontextussal való kompatibilitás határozza meg, hanem az, hogy a verbális stimulusnak melyik állapota emelkedik ki legjobban. Másképpen: melyik vezérjelentése aktiválódik először. Attardo a vezérjelentés mintájára egy vezérkontextust feltételez, amely a kontextuális elfogadhatatlanság miatt váltódhat ki. Attardo az információelméletet hívja segítségül, hogy a két elméletet összeillessze, amely szerint a legelfogadhatóbb elem valószínűleg a legkevésbé informatív elem is, mivel leginkább megjósolható, a legkevésbé elfogadható elem pedig igyekszik a leginformatívabb lenni. Ezt támasztják alá a vicckutatók vizsgálatai is, amelyek szerint a csattanó, a legváratlanabb elem a szöveg utolsó mondatának a rémája, ami így a leginformatívabb elem is egyben (Attardo et al. 1994, hivatkozva Attardo 2000: 821). Attardo javaslata, hogy amikor egy kontextuálisan elfogadhatatlan elemmel találkozunk a szövegben, akkor az az elem válik a leginformatívabbá, és így vezérlő elemmé. Ezek alapján a következőképpen alakul az irónia és az együttműködési elmélet meghatározása.

Az irónia elmélete:

- az irónia szándékolt jelentésének rekonstrukciója teljes mértékben következtetési és abduktív;²⁸ az irónia teljesen indirekt, nincsen a szövegben fellelhető aspektusa, kivéve a relevancia előfeltevését; egyébként pedig az irónia pragmatikai jelenség;
- az irónia lényegében egy elfogadhatatlan megnyilatkozás, amely ezzel együtt releváns a kontextusban;
- az irónia maga után vonja a kétlépcsős elképzelést, ahol az ellentmondásban lévő jelentések a kiemelkedés révén hozzáférhetők (Attardo 2000: 823).

²⁸ A következtetés harmadik fajtája a dedukció és indukció mellett. Az abdukció egy olyan következtetési eljárás, amelyben egy tény feltételezését az motiválja, hogy ennek a ténynek és egy általános szabálynak a konjunkciója megmagyaráz egy megfigyelt tényt (Levinson 2000: 43).

Az együttműködési elmélet:

- szükség van egy 5. maximára: „Légy elfogadható!” (Be appropriate);
- a vezérkiemelkedés specifikációnak szüksége van a mód maximájára;
- feltételeznünk kell a lehető legkisebb CP-megszegés szuperelvét (Attardo 2000: 823).

Összegezve: Attardo elmélete abban kíván különbözni a neo-grice-iánus és a hagyományos elemzésektől, amelyek trópusként és színlelésként határozzák meg az iróniát, hogy az ő kétlépcsős elméletében nincsen meghatározva, milyen sorrendben következik azoknak a tényezőknek az aktiválódása, amelyek a beszélői jelentés létrejöttében szerepet játszanak. Modelljében nem érdekes, hogy a szó szerinti, a vezér- vagy a kontextuálisan ráakódott jelentés aktiválódik-e először. Az elfogadhatóság elve mindenféle sorrenddel kompatibilis (Attardo 2000: 823). Attardo törekvéseben hasonlóságot találunk Sperber és Wilson relevanciaelméletével, amely szintén egy elvre vezeti vissza a humán kommunikáció és kogníció magyarázatát. Ahogyan az ő esetükben, Attardo esetében is felmerül a kérdés, hogy nem túl általános-e a megfogalmazás ahhoz, hogy jól láthatóan elkülöníthessünk jelenségeket egymástól. Felmerül a kérdés, hogy mi különbözteti meg az el nem fogadható nem ironikus megnyilatkozást az ironikus megnyilatkozástól. Elegendő-e feltételezni a lehető legkisebb CP-megszegés elvét, amikor is az együttműködési elv visszaállíthatósága, illetve vissza nem állíthatósága jelentené a különbséget az ironikus és nem ironikus, kontextuálisan elfogadhatatlan megnyilatkozások között. Az Attardo-féle iróniaértelmezés mint releváns elfogadhatatlanság benne rejlik a Giora (1995) által megadott jól formált diskurzusfeltételekben. Eszerint a jól formált irónia megszegi a jelölt növekvő informativitás követelményét azzal, hogy a legvalószínűtlenebb üzenetet, azaz egy kevésbé informatív üzenetet hoz be a diskurzusba, mint azt az adott kontextus megkívánná. A valószínűségről az elfogadhatóságra tevődik át a hangsúly Attardonál, amely jobban hangsúlyozza a hallgató felismerési és értékelési képességét, hozzáállását, míg Giora meghatározása a diskurzusra vonatkozik anélkül, hogy kezdene valamit a hallgatóval és a beszélővel. A két nézőpont között fontos különbség, hogy Giora a mentális lexikonban tárolt vezérjelenésekről beszél, ami a konvencionizálódott trópusok és alakzatok esetében is érvényes. Nála a kontextus szerepe másodlagos, csak a második lépcső értékelési fázisában kap szerepet. Ezzel szemben Attardo pusztán pragmatikai oldalról közelít a jelenséghez, az iróniát kizárólag pragmatikai jelenségnek tartja, amelynek nincsen nyelvi markere. Feltételezhetően olyan pragmatikafelfogással dolgozik, amelyben a pragmatika nem a nyelvelmélet része, a pragmatika és grammatika interakciója nem képzelhető el (vö. Németh T. 2006).

3. Az elméleti összevetés tapasztalatai a fogalom meghatározásában és az irónia empirikus kutatására vonatkozóan

Az elméletek összevetésekor először is az a kérdés merül fel, hogy a klasszikus retorika tud-e valamivel szolgálni a kurrens pragmatikaelméletek számára az irónia meghatározásában, vagy megmarad a kötelező hivatkozás szintjén. Másodszor az a kér-

dés, hogy az irónia meghatározásainak nagy differenciáltsága vajon mennyire fakad az elméleti különbségekből, és mennyire a hozott példákból, a nyelvi adatokból. Harmadszor pedig az itt bemutatott hat elméletet lehet-e, érdemes-e integrálni az irónia empirikus kutatásában.

Az első kérdés megválaszolásához idézzük fel Quintilianus szintetizáló, leíró munkáját, amelyben a retorikát tudományként, nem pedig művészetként határozza meg. Munkája a retorikai hagyomány leírása, nem pedig előíró jellegű mű, ahogyan erre Adamik (2008) felhívja a figyelmünket. Ahogy láttuk a 2.1.-ben, Quintilianus differenciáltabban írt az iróniáról, mint azt a hivatkozások sejtetni engedik. Fontos elméleti hozadéka van annak, ahogyan megkülönböztette az irónia nemhez és fajtához tartozó tulajdonságait, valamint, hogy hármass felosztású rendszerben gondolkodva a háromból két kategóriához sorolta az ironikus megnyilatkozásokat – a gondolatalakzatokhoz és a trópusokhoz –, ezenkívül pedig a beszéd által végrehajtott színlelt tett válfajaiként tartja számon őket. Ez az eljárás, amely nem és fajta szerint csoportosítja az irónia tulajdonságait, lehetőséget ad arra, hogy elkülöníthető legyen egymástól az irónia legtagabb definíciója – amely az egyes példák esetében szükséges, de nem elégséges feltétel – és a fajta szintjén specializált, iróniatípusokhoz kötődő definíció. Ennek a két szintnek a szét nem választása eredményezi azt a látszólag nagy differenciáltságot, amelyet a pragmatikaelméletek iróniamagyarázataiban találunk. Az egyes elméletek parciálisak az ironikus jelenségek magyarázatában. Ez a tárgyalt elméletek között Wilson és Sperber (1992/2007) visszhangelméletében a legszembevetőbb, amely az iróniának csak azt a válfaját vizsgálja, amely irónia és allúzió egyszerre (vö. még Giora 1998). Elméletük módosítás nélkül ezért is illeszthető nehezen bele a nem/fajta felosztásba, mert ők az ironikus allúzió fölött általánosítanak, nem szintű meghatározásként értékelik, és az iróniát visszhang-megnyilatkozásnak tekintik. Valamint a nemnek megfelelő általánosabb szinten vélik az irónia lényegét az attitűdközvetítésben tetten érni, amely valójában a fajta szintjét jelenti. Nem számolnak továbbá azzal sem, hogy vannak más típusú iróniák, amelyeknek nem ez a tulajdonsága dominál.²⁹ Leech (1983) és Nemesi (2005, 2009) is rámutat arra, hogy az irónia leggyakrabban milyen trópusokkal és alakzatokkal fordul elő. Leech maga csak olyan példákat hoz az iróniára, amelyek alakzatársulásokban fordulnak elő, és erre fel is hívja a figyelmet. Ha az elméletek adatait jobban szemügyre vesszük, azt láthatjuk, hogy mindegyik példa besorolható még valamilyen speciális kategóriába, még ha ezt a szerzők explicit módon nem is mondják ki. Quintilianus fajta szerinti besorolását lehet itt alkalmazni annak érdekében, hogy világosan láthatóvá váljanak a példák különbségei és ezen különbségekből adódó következmények.

Grice (1975/1989) első irónialeírása a nem szintjén definiálja az iróniát, később a Further Notesban tett kiegészítései és példái a fajta szintjére vonatkoznak, amikor is a cinizmusba és a játékosságba hajló iróniára hoz példákat. Ezen kívül kiegészítései az irónia észlelésére vonatkoznak, amelyek az ismerősség és elfogadhatóság szerepét feltételezik. Ezeket a szempontokat később Giora és Fein (1999) állítja empirikus, reak-

²⁹ Wilson (2006) módosít ezen a kizárólagos állásponton, és elfogadja, hogy iróniaértelmezése részleges, ám ezzel együtt a visszhangelméleten nem változtat.

ciódős vizsgálatai középpontjába. Leech példáiban – saját elemzése szerint – az ironikus erő a túlzásban, a kicsinyítésben és az ugratás elvében rejlik, nem pedig az oppozícióban. Wilson és Sperber (1992/2007) minden egyes példája allúzió is egyben (vö. 2.1.; Szörényi és Szabó 1997). Elméletük oly mértékben általánosít, hogy nem integrálhatók bele más jellegű ironikus megnyilatkozások, aminek egyik oka, hogy nem látható elméletükben a szó szerinti és nem szó szerinti jelentések különbözősége az interpretáció szempontjából. Ebből következően, ha nincsen érzékelhető különbség a nem szó szerinti és a szó szerinti interpretációk között, akkor nem tud mit kezdeni az elmélet a különböző alakzatok közötti eltérések interpretációs tulajdonságával sem. Giora (1995) indirekt negációs meghatározása az, amely a nem szintjén módosítja az irónia fogalmát. Az először Quintilianusnál megadott nem szerinti oppozíciós definíciót Giora úgy módosítja, hogy az indirekten tagadó megnyilatkozás mondott jelentése és implikált jelentése között interakciót feltételez, amely mindkét jelentést aktiválja, és egyszerre fenntartja, de eltérő informatív relevanciával. Nézőpontjának újdonsága abban áll, hogy az iróniát olyan megnyilatkozásnak tartja, amely egyszerre két jelentés közötti különbségre fókuszál, ebben látja az irónia lényegi vonását. Ha felidézzük Giora (19) példáját, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a *Micsoda nagyszerű parti!* megnyilatkozás egyben a túlzással is él. Ha Swift *Szerény javaslatára* gondolunk, arra pontosan ráillik az a meghatározás, amelyet Quintilianus a gondolatalakzatra ad, s amely ugyanúgy kialakulhat tropikus iróniából, ahogyan a metaforák láncából alakul ki az allegória. Végül Attardo (2000) említett (21–23) példáiban ugyanúgy megtalálható a túlzás alakzata, mint azt a korábbi példákban láttuk. Amit tehát a klasszikus retorika adhat a kurrens pragmatikaelméletek számára, az az, hogy segítségével összehasonlíthatók és rendszerezhetők lesznek nem és fajta tekintetében az iróniának a különböző elméletekhez kapcsolódó jellemzői, illetve láthatóvá válik, hogy az irónia mindig alakzattársulásokkal együtt jelenik meg – még ha csak antiphrasizsokról és ironikus fordulatokról van is szó (l. 2.1.)

Az első kérdés megválaszolása közben gyakorlatilag választ kaptunk a második és harmadik kérdésünkre is, tudniillik, hogy az irónia meghatározásainak nagyfokú differenciáltsága mennyire adódik az elméleti keret eltéréseiből, és mennyire fakad a nyelvi adatokból, illetve a bemutatott elméletek integrációja lehetséges és gyümölcsöző-e az irónia empirikus vizsgálataiban. Ahogy fentebb részleteztük, jelentős következményei vannak annak, hogy az elméletek nem tesznek különbséget az irónia nem és fajta szintű meghatározása között. Erre a különbségtételre implicit módon utal Giora, amikor elfogadja, hogy vannak bizonyos típusú iróniák, amelyeket kielégítően magyaráz a visszhangelmélet. Az elméletek nyilvánvalóan befolyással vannak az ironikus megnyilatkozások kiválasztására. Ez attól is függ természetesen, hogy az adott elmélet milyen mértékben fektet hangsúlyt az irónia alakzatának leírására. Quintilianus (2008), Wilson és Sperber (1992/2007), Giora (1995, 1997, 1998, 1999, 2003), valamint Attardo (2000) sokkal részletesebben, tanulmányokat szentelve – kivéve Quintilianust – foglalkoznak a jelenséggel. Amíg Grice (1975/1989, 1978/1989) néhány oldalon foglalkozik a jelenséggel, addig Leech (1983) udvariassági elméletében nagyobb részt kap az irónia, ami egy másodrendű elv formájában is megtestesül. Egy adott elmélet

példaválasztása attól is függ, hogy az általa alkalmazott elméleti keretben mely irónia-típusokról lehet állítani valamit (vö. Wilson és Sperber 1992/2007). Másrészt, ahogy láttuk, ugyanazokat a példákat vagy hasonló fajtába tartozókat – *Micsoda csodás idő van!, Micsoda nagyszerű parti!* – több elméletben (Wilson és Sperber 1992/2007; Giora 1995; Attardo 2000) eltérően magyarázzák, ami főként az elméleti különbségekből adódik. Az elméletek integrációjának kérdése nem annyira elméleti szempontból érdekes, hiszen az iróniát tökéletesen lefedő modellt valószínűleg nem tudunk létrehozni, hanem az empirikus tesztelés szempontjainak koherens kialakításánál lenne nagy szerepe.

A harmadik kérdésre, hogy a bemutatott elméletek integrációja lehetséges-e és termékeny-e az irónia empirikus vizsgálataiban, a következő válasz körvonalazódik a tárgyalt elméletek összehasonlításából. Az empirikus vizsgálatok különböző minőségű forrásokból származhatnak, és különböző módszerekkel értékelhetők. Származhatnak intuitív adatokból vagy a nyelvi korpusz diskurzusaiból vett példákból. Ezek az introspekcióval szerzett és/vagy korpuszból vett nyelvi adatok nem pusztán egy szerzőnek a nyelvi intuíciójára vannak bízva, hanem több nyelvész nyelvi intuíciójára és előzetesen definiált kategóriákba soroló képességére³⁰ (vö. Nemesi 2005). Ezek mellett a diskurzusból származó nyelvi adatoknak a nagy érzékenységre reagáló idő-mérése történik, amely részletesebben feltérképezi az iróniamegértésben zajló folyamatokat, lépéseket (Giora 1999).³¹ A jelen tanulmány keretein belül összevetett elméletek egy része egymásra építő, kiegészítő, alapjaiban kétlépcsős modellben gondolkodó elmélet (Grice 1975/1989, 1978/1989; Leech 1983; Giora 1995, 1997, 1998, 1999, 2003; Attardo 2000), míg a Wilson és Sperber-féle (1992/2007) visszhangelmélet egylépcsős megértési modellben gondolkodik. Ez utóbbit Giora nem tartja összeegyeztethetőnek saját modelljével a megértés eltérő számú lépései miatt. Emellett hasonlóságot vehetünk észre a Sperber és Wilson által az indirekt és direkt idézés, az irónia és paródia között kimutatott párhuzam, valamint Giora által indirekt és direkt negációnak nevezett formák között. Attardo (2000) elméletében, Giorához képest, nagyobb szerepet kíván tulajdonítani a kontextusnak, amely ezzel eltolja őt Sperber és Wilson relevanciaelméleti megközelítése felé, noha magát griceianusnak tartja, és kétlépcsős modellben gondolkodik. Giora indirekt negációs elmélete, amely a nem szintjén gondolkodik a tagadás formáiról, a fajta szintjén bizonyos esetekben összeegyeztethető Attardo kontextuális elfogadhatóságra vonatkozó elképzelésével.

³⁰ Az alakzatok relatív gyakoriságát és együttes előfordulását vizsgálta Kreuz munkatársaival (1996). A vizsgálat módszere a következő volt: első lépésként két irodalmi évkönyv 28 kötetéből választottak ki 16 kötetet. Ezután a 16 kötet mindegyikéből kiválasztottak két írást, ezekből pedig véletlenszerűen 3-3 oldalnyi szöveget, amely összesen 96 oldalt jelentett. Második lépésként létrehozták a taxonómiát, amely nyolc alapkategóriából állt. Következő lépésként a négy szerző egy 24 oldalas mintaszövegen tisztázta a kritériumokat. Ezután elosztották a korpusz szövegét maguk között, és mindegyik szöveget legalább hárman elolvasták. A vizsgálat értékelése két szinten történt, egy lazább és egy teljesebb egyetértés szerint. Az előbbi legalább két bíráló egyetértését jelentette, az utóbbi pedig mind a háromét (l. bővebben Nemesi 2005, 2009: 112–5).

³¹ Vannak olyan pszicholingvisztikai mérések – többek között Gibbsé (1994; hivatkozza Attardo 2000), amelyek az egylépcsős modellt támasztják alá. Ennek okát Attardo (2000) abban látja, hogy nem olyan érzékenyek a kísérleti szituációk, mint Gioraéi.

Az Attardo (2000) és Giora (2003) által képviselt elméletek összeegyeztetésének részletes kidolgozásával, valamint Quintilianus (2008) nem és fajta szint közötti különbségtételével, továbbá az irónia fajtáira vonatkozó specifikációival jól vizsgálható lenne az alakzatokkal társuló irónia, nem korlátozva ezt a hiperbolával, litotésszel és metaforával való társulásra. Quintilianus fajta-kategóriáit prototipikus, elmosódó határú kategóriákként érdemes kezelni azzal egyetértésben, ahogyan Giora vezérjelentés-hipotézise kezeli a vezérjelentéseket, amelyeket prototipikusság, ismerősség, gyakoriság szempontjából értékeli. Quintilianus (2008), Giora (2003) és Attardo (2000) elméletei integrációjának segítségével várhatóan az empirikus adatoknak nagyobb halmazát lehet leírni, mint amennyit az elméletek külön-külön képesek. Az empirikus adatok szélesebb skálájának feldolgozhatósága mellett nagyobb magyarázóerőt, illetve a megértési folyamat részletesebb leírását várhatjuk. Az elméleti integrációval várhatóan az is magyarázható, hogyan lehet elválasztani az iróniát a többi nem szó szerinti jelentéstől (vö. még Quintilianus 2008; Giora 1995).

A tanulmány célkitűzése szerint megmutatta, hogy elméleti és empirikus szempontok alapján is indokolt Quintilianus (2008), Giora (2003) és Attardo (2000) elméleteinek integrálása, de ennek részletes kidolgozása és empirikus tesztelése egy következő tanulmányt kíván.

HIVATKOZÁSOK

- Adamik Tamás 2008: Bevezetés, in Quintilianus, Marcus Fabius: *Szónoklattan (Institutio Oratoria)*, Kalligram, Pozsony, 17–62.
- Adamik Tamás 2005: Az ókori retorika, in Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra: *Retorika*, Budapest, Osiris Kiadó, 17–122.
- Attardo, Salvatore – Donalee H. Attardo – Paul Bales – Marine J. Petray 1994: The linear organization of jokes: analysis of two thousand text, *Humor: International Journal of Humor Research* 7, 27–54.
- Attardo, Salvatore 2000: Irony as relevant inappropriateness, *Journal of Pragmatics* 32, 793–826.
- Bach, Kent 2006: The top 10 misconceptions about implicature, in Birner, Betty J. – Gregory Wards eds.: *Drawing the boundaries of meaning, Neo-Gricean studies in pragmatics and semantics in honor of Laurence R. Horn*, Amsterdam, Benjamins, 21–30.
- Carston, Robyn 2004: Relevance theory and the saying/implicating distinction, in Horn, Laurence R. – Gregory Ward eds.: *The Handbook of Pragmatics*, Cambridge (MA), MIT Press, 633–56.
- Clark, H. – R. Gerrig 1984: On the Pretense Theory of Irony, *Journal of Experimental Psychology: General* 113, 121–6.

- Gibbs, Raymond W. 1994: *The poetics of mind*, Cambridge, Cambridge University Press. [Hivatkozta: Attardo, Salvatore 2000: Irony as relevant inappropriateness. *Journal of Pragmatics* 32: 793–826.]
- Gibbs, Raymond W. – Herbert L. Colston eds.: 2007: *Irony in Language and Thought*, Lawrence Erlbaum Associates, New York, London, Taylor & Francis Group.
- Grice, H. Paul 1975/1989: Logic and conversation, in *Studies in the way of words*, Cambridge (MA), Harvard University Press, 22–40. [Első megjelenés: in: Peter Cole – Jerry L. Morgan szerk.: *Syntax and semantics*, vol. 3: *speech acts*, New York, Academic Press. Magyarul: A társalgás logikája, in Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás szerk. 2001: *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*, 213–27.]
- Grice, H. Paul 1978/1989: Further Notes on logic and conversation, in Grice, H. Paul 1989: 41–57. [Első megjelenés in Peter Cole eds.: *Syntax and semantics*, vol. 9: *pragmatics*, New York, Academic Press, 113–28.]
- Giora, Rachel 1995: On Irony and Negation, *Discourse Processes* 19, 239–64.
- Giora, Rachel 1997: Understanding figurative and literal language: The graded salience hypothesis, *Cognitive Linguistics* 8/3, 183–206.
- Giora, Rachel 1998: Irony, in J. Verschueren, J.-O. Östman, J. Blommaert and C. Bulcaen eds.: *Handbook of Pragmatics*, John Benjamins, 1–21.
- Giora, Rachel – Ofer Fein 1999: Irony: Context and salience, *Metaphor and Symbol* 14/4, 241–57. Újra kiadva: in Raymond W. Gibbs, Jr. – Herbert L. Colston eds. 2007: *Irony in Language and Thought*, New York, London, Lawrence Erlbaum Associates, Taylor & Francis Group, 201–16.
- Giora, Rachel 2003: *On our mind: Salience, context, and figurative language*, New York, Oxford University Press.
- Horn, Laurence R. 1989: *A natural history of negation*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Horn, Laurence R. 2004: Implicature in Horn, Laurence R. – Gregory Ward eds.: *The Handbook of Pragmatic*, Oxford, Blackwell, 3–28.
- Kreutz, R. J. – R. M. Roberts – B. K. Johnson – E. L. Bertus 1996: Figurative language occurrence and co-occurrence in contemporary literature, in R. J. Kreuz – M. S. MacNealy eds.: *Empirical approaches to literature and aesthetics*, Norwood, NJ, Ablex, 83–97. [Hivatkozta Nemesi Attila László 2005: Az alakzatprodukción empirikus kutatásának dilemmái, in: Ivaskó Livia szerk.: *Érthető kommunikáció*, Szegedi Tudományegyetem Média tudományi Tanszék, 62–76.]
- Lausberg, Heinrich 1973/1998: *Handbook of literary rhetoric: a foundation for literary study*, Leiden, Brill.
- Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of pragmatics*, London, Longman.
- Leezenberg, Michiel 2001: *Context in metaphor*, *Current research in the semantics/pragmatics interface* 7, Amsterdam, Elsevier. [Hivatkozta: Nemesi Attila László 2009: *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*, Loisir Könyvkiadó, Budapest.]
- Levinson, Stephen C. 1983: *Pragmatics*, Cambridge, Cambridge University Press.

- Levinson, Stephen C. 2000: On the notion of a generalized conversational implicature, in Levinson, Stephen C.: *Presumptive meanings, The theory of generalized conversational implicature*, Cambridge (MA), The MIT Press, 11–72.
- Nemesi Attila László 2005: Az alakzatprodukción empirikus kutatásának dilemmái, in Ivaskó Livia szerk.: *Érthető kommunikáció*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Média tudományi Tanszék, 62–76.
- Nemesi Attila László 2009: *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*, Budapest, Loisir Könyvkiadó.
- Németh T. Enikő 2006: Pragmatika, in Kiefer Ferenc szerk.: *Magyar nyelv*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 222–61.
- Pernot, L. 2000: *La Rhétorique dans l'Antiquité*, Lelivre de poche, Paris. [Hivatkozva: Adamik Tamás 2005: Az ókori retorika, in Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra: *Retorika*, Budapest, Osiris.]
- Quintilianus, Marcus Fabius 2008: *Szónoklattan (Institutio Oratoria)*, Pozsony, Kalligram,.
- Quintilian, Marcus Fabius 1920–22: *Institutio oratori*. Ford.: H. E. Butler, Loeb Classical Library.
http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Quintilian/Institutio_Oratoria/home.html
- Sperber, Dan – Deirdre Wilson 1986/1995: *Relevance: communication and cognition*, Oxford, Blackwell.
- Szabó G. Zoltán – Szörényi László 1997: *Kis magyar retorika*, Budapest, Helikon.
- Wilson, Deirdre – Dan Sperber 1992: On Verbal Irony, in *Lingua* 87, 53–76. [Újra kiadva in Raymond W. Gibbs, Jr. – Herbert L. Colston eds.: 2007: *Irony in Language and Thought*, New York, London, Lawrence Erlbaum Associates, Taylor & Francis Group, 35–55.]
- Wilson, Deirdre 2006: The pragmatics of verbal irony: echo or pretence? in *Lingua* 116, 1722–43.

BOGLÁRKA KOMLÓSI

DILEMMAS OF THE STUDY OF IRONY IN PRAGMATICS

The aim of this study is to research and compare how the current pragmatic theories and Quintilian's rhetoric theory (AD 92–94) deal with the phenomenon of irony. Introducing the most characteristic pragmatic theories, I study the development of the notion of verbal irony, drawing a line of development among the theories. Having examined Quintilian (AD 92–94), Grice (1975/1989; 1978/1989), Leech (1983), (Sperber and Wilson 1992), Giora (2003) és Attardo (2000) I show the theoretical consequences of the comparison of how these models explain the phenomenon of irony on the basis of empirical research.

The comparison reveals that the characteristic features of irony examined by the different theories can be categorized and compared with the help of Quintilian's genera- and species-based irony-classification – which solves the problem that most of the aforementioned pragmatic theories do not make this distinction, thus the correspondence of theory and empirical data is less visible –, and also that irony always appears with other figures or tropes.

Having made my remarks, I suggest the integration of the theories of Quintilian (AD 92–94), Giora (2003) and Attardo (2000), which might make it possible to describe a bigger set of empirical data. Besides the description of a wider range of empirical data, we can expect stronger explanatory force and also a more detailed description of understanding/comprehension from such an integrated model.

SZAKASZVÉGI DALLAMREALIZÁCIÓK A SPONTÁN BESZÉDBEN

MARKÓ ALEXANDRA

Bevezetés

A szupraszegmentumok olyan vokális eszközök, amelyek egyrészt közreműködnek a közlések (grammatikai) szerkezetének kialakításában, másrészt hozzájárulnak azok szemantikai és pragmatikai funkcióinak kiteljesítéséhez. A szupraszegmentális szerkezet mind a monologikus, mind a dialogikus beszédformáknak különféle aspektusait képes jelezni-jellemezni, mint például az aktuális tagolás, a beszédaktus típusa, a szóátadás és -átvétel, a beszélő(k) viszonyulása a tárgyhöz és egymáshoz. A szupraszegmentális formák és ezek funkciói részben univerzálisak (vö. pl. Maddieson 1997), részben nyelvspecifikusak (vö. Hirst – di Cristo eds. 1998).

A szupraszegmentális szerkezetnek spontán beszédanyagon történő vizsgálata időszzerű, ugyanakkor sok nehézségbe ütköző feladat. Ez összefügg azzal a paradoxonnal, amely a spontaneitás és a jó minőségben rögzített, az apró részletekre menően elemezhető beszéd között feszül. A korábban a spontán beszéd szupraszegmentális sajátosságairól tett szakirodalmi megállapítások emiatt inkább a kutatók saját kommunikációs tapasztalatain alapultak, és nem műszeres elemzések, hanem hallás alapján születtek. Ugyanakkor mind a nemzetközi, mind a magyar szakirodalomban egyre több ilyen tárgyú kísérleti kutatás eredményei olvashatók, és a spontán beszéd bizonyos területein – elsősorban a temporális szerkezet tekintetében – már nagyszámú kísérleti adat áll rendelkezésünkre. Ennek oka részben abban a tényben rejlik, hogy sok kérdés (különösen a szünetezést és a tempót illetőek) nemcsak a fonetika, hanem a pszicholingvisztika számára is hasonló módon fogalmazódik meg, így a két diszciplína kutatási eredményei egymás számára közvetlenül is hasznosíthatók. E területeken a magyar szakirodalom rendkívül sokszínű eredményeket mutat fel: vizsgálták a szünetet mint megakadásjelenséget (lásd pl. Gósy 2003a); a szünet előfordulási helyét (tagmondathatáron, kötőszó előtt és után – vö. Gósy 1999; vagy szavakon belül – Gósy 2004b); a percepcióra tett hatását (pl. Kassai 1988; Gósy 2000), illetőleg a szünetészlelés nyelvfüggő voltát (pl. Kassai – Fagyal 1996; Menyhárt 1998). A magyar szakirodalomban az ötvenes évek óta végeznek a temporális szerkezetre vonatkozó akusztikai fonetikai méréseket (Hegedűs 1957), így az időbeli változások is megragadhatók. A magyar beszéd tempójának változását körüljáró tanulmányok sorozatából Kassai (1993) vont le a konklúziót. A tempóvizsgálatok érintették az olvasás és a spontán beszéd különbségét is (Laczkó 1993); illetőleg különböző eseménydinamikával rendelkező szövegek összevetéséből kiderült, hogy a cselekményközpontú szövegek artikulációs és beszédtempója gyorsabb az értékelésközpontúakénál (Andó 2002). A beszédtempót illetően az egyes életkori jellegzetességek feltárására is születtek már összehasonlító mérések (pl.

Balázs 1993; Gocsál 2000), kétnyelvűek körében is (Menyhárt 2000), amelyek azt mutatták ki, hogy a beszédtempó felnőttkorban a (relative) leggyorsabb, az időskorra a fiziológiai változások hatására lelassul, illetőleg a kisgyermek beszéde lassabb a felnőttekéénél. A tempó tudatos változtatásával kapcsolatban is készültek vizsgálatok (Bóna 2006).

A beszéddallamról a magyar szakirodalomban nevezetes monográfiák (vagy részetek) láttak napvilágot, ha azonban tárgyalják is ezek a spontán beszéd ez irányú jellegzetességeit, azt jellemzően hallás alapján, nem objektív eszközökkel teszik (lásd Fónagy – Magdics 1967; Elekfi – Wacha [2003]). Varga László (1993 és későbbi munkái) fonológiai szempontú megközelítése nem annyira a spontán beszéd jelenségeit vizsgálja, inkább a magyar dallamstruktúráknak olyan átfogó leírását adja, amely tekintetbe veszi a spontán beszédre jellemző formákat, és komplex megközelítése figyelembe vesz fonetikai szempontokat is (lásd pl. Varga 2002).

A beszéddallam spontán beszédbeli kísérleti vizsgálatában elsődleges a határjelölés kérdése. Gósy (2003b) kísérletének résztvevői a mondatvégek jelölésében elsődleges akusztikai kulcsként a szünet megjelenését és még inkább annak hosszát használták fel, másodlagosan pedig az alaphangmagasság-változásra támaszkodtak, ugyanakkor „statisztikailag nem támasztható alá az, hogy az alacsonyabb frekvenciaérték mondathatár-ítéletet idézne elő” (36) a magyarban. Következtetései között Gósy azt is megfogalmazza, hogy önmagában egy prozódiai sajátosság sem bír határjelző funkcióval, csak más eszközökkel együtt, és csak akkor, ha szemantikai megerősítést is kap, illetőleg hogy percepció rendszerünk nem objektív értékek, hanem viszonyok alapján dönt. Ennek a kutatásnak az eredményei alapján Várad (2008) különböző spontánbeszéd-műfajokat vetett össze percepció szempontból, és azt találta, hogy a narratív és leíró szövegekben is eltérő a határjelzés megvalósulása.

Egy, a magyar spontán beszéd dallamrealizációira vonatkozó tanulmányban (Markó 2007) közel kétszáz kérdő megnyilatkozás elemzésének eredményei alapján megállapítottuk, hogy a spontán megvalósuló kérdések sokszínűbbek, mint amilyenek a felolvasott, elicitált vagy eljátszott mintapéldák alapján a szakirodalom bemutatja őket. A változatosság elsősorban az F_0 modulációjának lehetőségeiben, másrészt pedig a hangköz értékeiben mutatkozik meg. A női-férfi nyelvhasználati, hangtani eltérések vonatkozásában is újabb adalékokkal szolgáltak az eredmények.

Beke (2008) a spontán beszéd és a felolvasás dallami realizációit vetette össze. A dallamnak a hűmmögésben játszott szerepéről (elicitált minták mellett) spontán beszéden végzett vizsgálat adatai alapján fogalmaztunk meg megállapításokat (Markó 2006).

Mint említettük, a fenti néhány vizsgálattól eltekintve a magyar spontán beszéd dallami sajátosságairól méréseken alapuló adatokat nem közöltek a fonetikai szakirodalomban. Ugyanakkor a spontán beszéd dallamstruktúrájára vonatkozó hallásalapú elemzések jellemző jegynek találják a „befejezetlenséget jelölő gyakori szökőzáras formák”-at (vö. Wacha 1999; Elekfi – Wacha é. n. [2003] stb.). Felmerül tehát a kérdés, hogy valójában (objektív adatok szerint) mennyire gyakoriak ezek a szökőzáras formák. Mivel különösen a fiatalok beszédére vonatkozóan jelennek meg az ilyesfajta

ítéletek, vizsgálatunkban fiatal beszélők különböző beszédprodukcioit vetettük össze. A fenti mellett az elemzés másik kérdése az volt, hogy a szöközárás formák előfordulási aránya függ-e a beszédfeladattól, illetve a helyzettől.

Kísérleti személyek, anyag és módszer

Adatközlőink 21 éves egyetemi hallgatók: két nő és két férfi (a továbbiakban N1, N2, F1 és F2). Mindannyian budapesti születésűek, a köznyelvi standardot beszélik, nem éltek hosszabb ideig sem magyar nyelvjárási területen, sem külföldön. Nincs sem beszédhibájuk, sem kirívó beszédjellegzetességük, sem hallásproblémájuk. Kis-számú adatközlővel dolgoztunk, ezért úgy választottuk ki őket, hogy jól reprezentáljanak egy-egy jellegzetes beszélői attitűdöt. Így van közöttük bőbeszédűbb és szűkszavúbb, illetve átlagos beszédképességű és motivációjú is; ugyanígy gyorsbeszédű, renyhébb artikulációval beszélő és normál beszédtempójú, tisztább artikulációjú is. A kísérleti személyekkel egy hosszabb dialogikus, illetve személyenként három rövidebb monologikus spontánbeszéd-felvételt rögzítettünk: a) természetes, szabad spontán beszéd: a beszélő egy megadott, de számára jól ismert és kedvelt témáról szabadon beszél; b) „kontrollált” spontán narratíva: a beszélő vizsgaszerű helyzetben van: a téma, amelyről beszélnie kell, nem természetes a számára, a felvételkedészítő érdeklődése nem valódi, a beszédpartner inkább a külső kontroll, semmint a természetes beszélgetőtárs szerepét tölti be; c) irányított spontán beszéd: képsorozat hangzó leírása oly módon, hogy a beszélők az elmondandó információ birtokába nem előzetesen jutottak, hanem beszéd közben. A tíz képből álló történetet úgy kellett elmesélniük, hogy csak egyenként nézhették meg a képeket: amikor az elsőről elmondtak mindent, amit tudtak, akkor nézhettek meg a következőt, és így tovább. Mivel a képek többféle értelmezésre adtak lehetőséget, folyamatosan felül kellett bírálniuk az addig elmondottakat, illetve többféle folytatásra kellett felkészülniük. Ezzel a feladattal tehát nagymérvű kognitív erőfeszítésre készítettük az adatközlőket.

A monologikus szövegekből összesen körülbelül egy órányi anyagot rögzítettünk (59 perc 21 másodperc), a négy szereplős társalgás időtartama pedig közel két óra lett (kb. 1 óra 53 perc). Adatközlőink a társalgáshoz nem kaptak instrukciókat, mindössze az volt a feladatuk, hogy beszélgessenek, s mivel jól ismerik egymást, hamar természetessé vált a mesterségesen teremtett szituáció.

A beszélgetést egy professzionális rádióstúdióban vettük fel, térmikrofonnal, és közvetlenül számítógépre rögzítettük digitális formában. A monologikus szövegek felvétele ugyancsak csendesített szobában történt Sony MZ-R900 típusú minidisc-hangfelvevővel, és az ahhoz a gyártó által biztosított irányított mikrofonnal. Az alkalmazott technológiák által létrehozott hangfelvételek minősége a vizsgálatunk céljának megfelelő adatolást tett lehetővé. A mintavétel monóban, 22 050 Hz-en és 16 biten történt. A látható mikrofon és a részben mesterséges körülmények ellenére sem számolunk a megfigyelői paradoxonnal, mivel tapasztalatunk szerint a naiv beszélő tudatossága, amikor beszédét megfigyelik, rögzítik, a legkevésbé a szupraszegmentális szerkezetben nyilvánul meg, és rövid idő alatt megszűnik.

A hanganyag feldolgozásához a Praat szoftvert alkalmaztuk. A szakaszvégi frekvenciaváltozás irányát (a hagyományos terminusokkal: ereszkedő, lebegő, emelkedő stb. – vö. Deme 1961) az auditíven észlelt és a regisztrátumon látott frekvenciaváltozást egyaránt figyelembe véve minősítettük. A lebegő és az emelkedő dallammenet elkülönítésére azt a megoldást alkalmaztuk, hogy 10%-os frekvenciaváltozásig lebegőnek minősítettük az adott szakasz hangmenetét (vö. Kassai 1998: 213). Az emelkedő és a szökő minősítések elkülönítése hallás alapján történt, itt nem határoztunk meg számszerű (a frekvenciakülönbséget százalékos értékben kifejező) értékhatárt. A méréseken alapuló szakirodalomban sem találunk erre támpontot (valójában hasonló vizsgálat korábban nem történt magyar spontán beszédanyagon), illetőleg a hallásalapú megközelítések sem definiálják, milyen mértékű emelkedést tekintenek szökőzárnak, csak tapasztalat alapján döntenek.

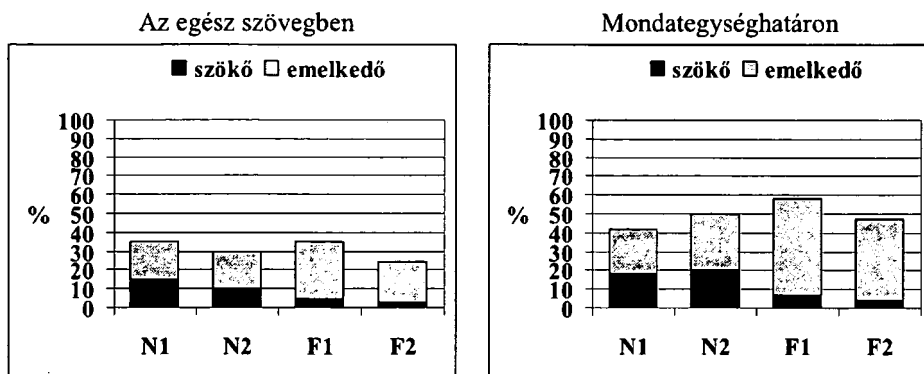
A társalgásban a beszéddallam vizsgálatát nehezíti, hogy a beszédpartnerek egyazon időben is megnyilvánulhatnak, és minden, a beszédszakasszal egy időben történő hangadás információelméleti értelemben zajnak minősül. Ezeket a szakaszokat tehát ki kellett rekeszteniük a vizsgálatból, így a szakaszár tekintetében elemezhető beszédszakaszok a teljes időtartam mintegy 40%-át tették ki. A bemutatott adatokban minden esetben a vizsgált (azaz tökéletesen elemezhető) szakaszszárlatok összességét tekintjük 100%-nak. Meghatároztuk azt is, hogy milyen a szakaszszárlattípusok megoszlása mondategységhatáron¹ (vö. Deme 1971), itt 100%-nak az összes szakaszvéggel egybeeső mondategységhatárt vettük. E helyt a tanulmány céljának megfelelően csak a befejezetlenséget jelző – emelkedő és szökő – dallamzárakat elemezzük (a korpusz szakaszszárló dallammeneteinek teljes körű analizisét lásd: Markó 2005).

Eredmények

A különböző beszélők szakaszvégi dallammeneteinek eloszlása egyedi jellegzetességeket mutat ugyan, mégis látszanak bizonyos beszélőfüggetlen tendenciák. Annak érdekében, hogy mind az egyéni, mind az általánosabb jellemzők jól kirajzolódjanak, előbb szövegtípusonként az egyes beszélőkre jellemző eloszlásokat, majd a szövegek sajátosságait vetjük össze az emelkedő és szökő szakaszár tekintetében.

A „szabad” narratívákban a befejezetlenséget jelző szakaszvégek az összes dallamzár 25–35%-át teszik ki, e tekintetben nincs jelentős különbség a nők és a férfiak között, ugyanakkor a nőknél relatíve gyakoribbak a szökőzárak, mint a férfiaknál. Mondategységhatáron gyakoribb a befejezetlenség jelzése, mint másutt, és itt is jellemzőbb a nőkre a szökő dallammenet, míg a férfiak esetében az emelkedő zárlatok aránya nagyobb (1. ábra).

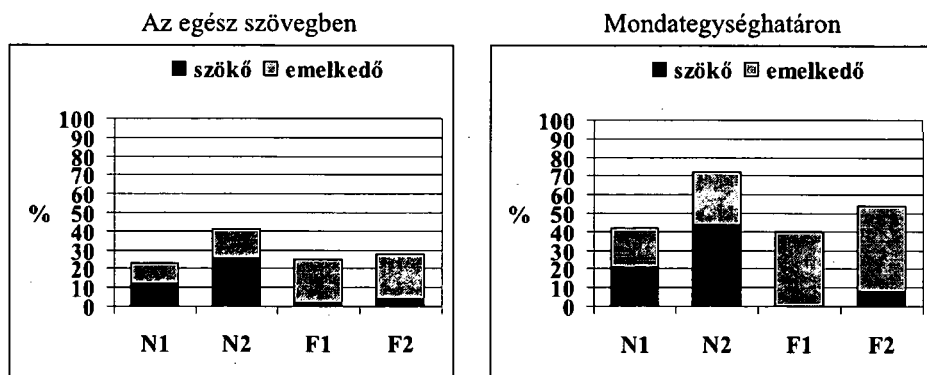
¹ A mondategység egy predikativ mozzanat, szerkezeti alapforma – szemben a mondategésszel, amely egy közlési alapegység. A mondategység konstrukcionálisan zárt egység. Míg a mondategész funkcionális, a mondategység konstrukcionális alapforma, de természetesen a mondategész állhat egyetlen mondat-egységből is (vö. Deme 1971: 39–46).

1. ábra

Az emelkedő és szökő szakaszarálatok aránya a „szabad” narratívákban

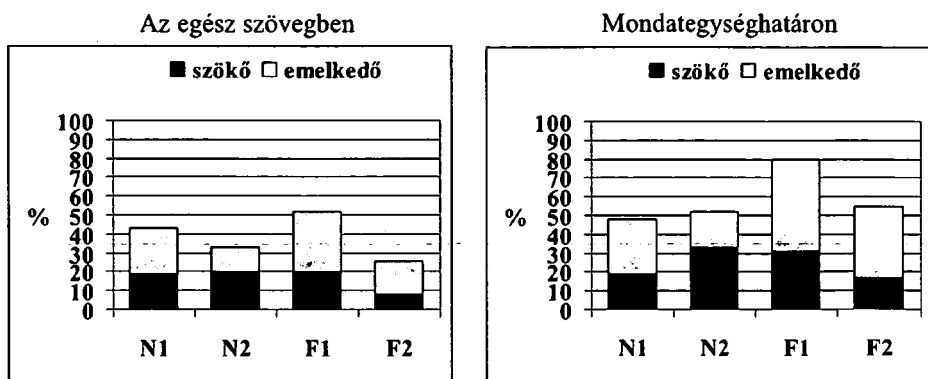
A „kontrollált” narratívákban (vizsgaszerű helyzet) ismét a fent látható tendenciák érvényesülnek a nemek tekintetében. Itt különösen N2 produkcióját jellemzik a szökőzárak mind az egész szöveget, mind pedig a mondatéghatárokat nézve; N1 esetében a szökő és az emelkedő szakaszvégek aránya kiegyenlítődik. A férfiaknál ugyanakkor a 2. ábrán is az emelkedő zárak dominanciája figyelhető meg.

2. ábra

Az emelkedő és szökő szakaszarálatok aránya a „kontrollált” narratívákban

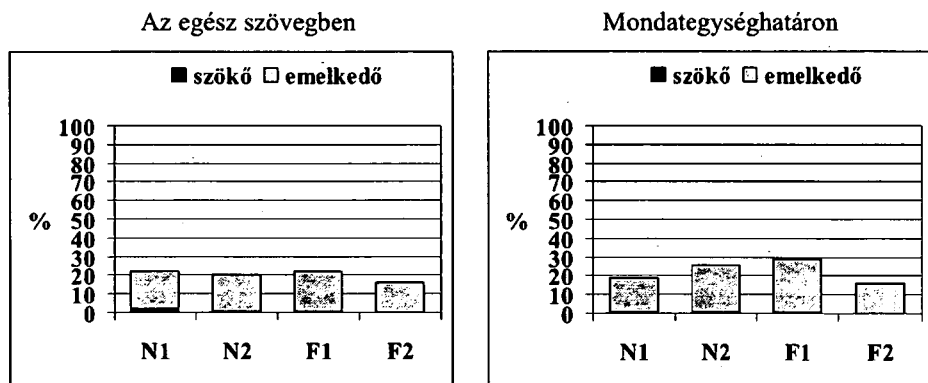
A képsorozatokban a nők és a férfiak adatai között csökken a különbség, sőt F1 esetében a szökőzárak aránya eléri a nőkre jellemző értéket, miközben az emelkedő zárak értéke is nála a legmagasabb. Ebben a szövegtípusban F2 produkciója is gyakran tartalmaz szökőzárakat, általában és mondatéghatáron is (3. ábra).

3. ábra

Az emelkedő és szökő szakaszarányok aránya a képsorozatszövegekben

A 4. ábra a társalgásban megjelenő, befejezetlenséget jelző szakaszarányok eloszlását mutatja, és jól látszik, hogy az eddig vizsgált monologikus szövegekhez képest itt mindenkinél igen ritkák a szökőzárak, illetve kevésbé jellemzőek az emelkedő szakaszvégek is. Mindemellett alig tapasztalunk különbséget a szakaszvégi frekvencianövekedést nézve a szöveg egésze és a mondatéghatárok között.

4. ábra

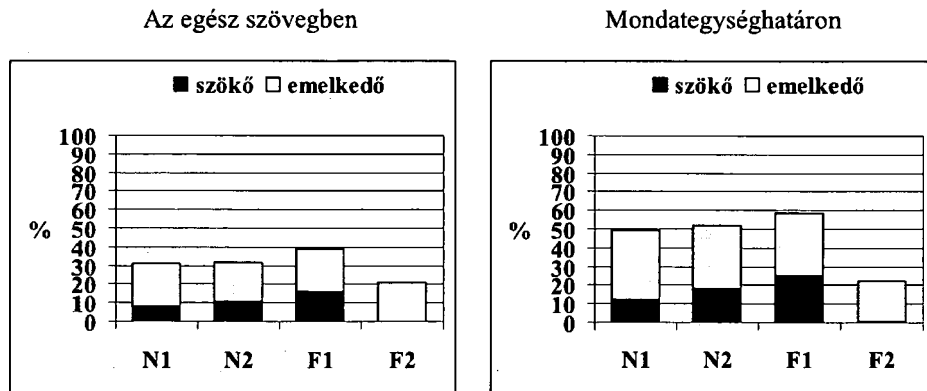
Az emelkedő és szökő szakaszarányok aránya a társalgásban

Az eddigiek arra a megállapításra jogosítanak, hogy – bár markáns egyéni jellegzetességeket és eltéréseket láttunk – az adatközlők neme, a szintaktikai szerkezet (mondatéghatár) és a szöveg (a szituáció, a beszédprodukciónak, beleértve a tervezési folyamatot) sajátosságai befolyásolják a szökőzárak előfordulási gyakoriságát. A nőknél ez a fajta dallamzár jóval gyakoribb, mint a férfiaknál – ez egybe is vág a közvélekedéssel, illetőleg néhány szakirodalmi megállapítással (pl. Fónagy – Magdics 1967; Gósy 2004a). Ugyanakkor a férfiak beszédére nem kevésbé jellemző az emelkedő szakaszvég. Hogy mégis a nők tartják ezt jellemzőbbnek, annak oka valószínűleg

abban rejlik, hogy a percepció számára sokkal kevésbé feltűnő az emelkedő dallamzárral járó kisebb hangköz, amely nem (feltétlenül) jár hangfekvésváltással (szemben a szökőzárral, amely általában igen). Felmerülhet, hogy a nemek közötti illetén különbség háttérben az a tény húzódik meg, hogy a nők hangköze/hangterjedelme (ugyanolyan típusú szövegek, azonos fokú érzelmi telítettség stb. esetén is) tágabb, mint a férfiaké. Feltételezhetjük ez alapján, hogy a forma és a funkció tekintetében nincs valódi különbség az emelkedő és a szökő szakaszzár között, a percepcióban lecsapódó (és ily módon a nemek között feltételezett) különbség a fiziológiai eltérésekre vezethető vissza.

A monológokban mondategységhatáron nagyobb arányban jeleznek befejezetlenséget a beszélők, amiből az következik, hogy másutt relatíve jellemzőbb a lezártság jelzése. Ez első megközelítésben meglepő eredmény, hiszen azt jelenti, hogy szerkezetben belül kevésbé gyakori a folytatás szándékának jelzése. Ugyanakkor a társalgásban szinte nem tapasztaltunk különbséget a mondategységek végén és az ezek belsejében realizálódó szakaszhatárok dallammenetében, ami miatt felmerül, hogy a monologikus és a dialogikus szövegtípusokban eltér a szakaszzár funkciója.

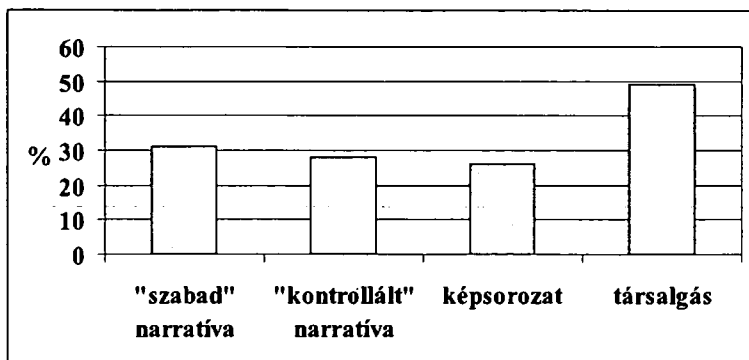
A különböző szövegtípusokra kapott eredményeket tekintve (5. ábra) a befejezetlenség jelzése emelkedő szakaszvégi dallammenettel és szökőzárral egyaránt a képsorozatban a leggyakoribb, a társalgásban pedig a legritkább (az utóbbiban szökőzárát szinte nem is találtunk). Mindez ugyancsak megerősíti azt a feltételezést, hogy a szakaszzáratok jellemzői összefüggenek a beszédssituációval.

5. ábra

Az emelkedő és szökő szakaszzáratok aránya a különböző szövegtípusokban

Ezek az eredmények felvetnek egy további kérdést, mégpedig azt, hogy milyen gyakran esik egybe a szakaszvég mondategységvéggel az egyes szövegtípusokban. Ezt megvizsgálva azt kapjuk, hogy a társalgásban másfél-kétszer annyi azoknak a szakaszzáratoknak az aránya, amelyek mondategységhatárra esnek, mint a monológokban (vö. 6. ábra). Azaz arányaiban jóval több lezárt szakasz fordul elő a társalgásban, mint a monologikus szövegekben, és ezzel párhuzamosan a monológokban feltűnően gyakoribbak a folytatási/befejezetlenséget jelző szakaszzárak.

6. ábra

A szakaszvég és a mondategységhatár egybeesésének aránya
a különböző szövegtípusokban

Mindez azt is jelenti, hogy a társalgásban relatíve gyakrabban fordul elő szünet mondategységhatáron, vagyis a szituációból fakadóan a beszélők tervezetebben valószínűsítik meg a szüneteket akkor, amikor a szünet potenciális beszélőváltási hely, mint a monológban. Ez arra is visszavezethető, hogy a beszélőknek a közlésen belül kevésbé van szükségük gondolkodási/szókeresési szünetre, hiszen a többiek beszédideje alatt van idejük megtervezni a mondanivalójukat, míg a monológokban ezt saját beszédükkel egy időben teszik. Meg kell még jegyeznünk, hogy a társalgásban – például a kérdés-válasz fordulók miatt – több társalgási egység mindössze egy mondategységből áll, így a dialogikus helyzet e tekintetben is befolyásoló.

Következtetések

Összegezve az eredményeket megállapíthatjuk, hogy a nők beszédére sokkal jellemzőbbek voltak a szökőzárás realizációk, mint a férfiakéra. Ezt arra a – fonetikában már közhelynek számító – tényre vezettük vissza, hogy a nők dallammodulációja tágabb frekvenciatartományban érvényesül, aminek részben fiziológiai okai vannak. Láttuk, hogy a befejezetlenség jelzése emelkedő vagy szökő dallamzárral egyaránt gyakori a két nem képviselőinél, a különböző szövegtípusokra azonban más-más módon reagálnak az egyes beszélők (a „kontrollált” narratívában N2, a képsorozatban F1 értékei voltak kiugróan magasak). A mondategységhatár minden monologikus szövegben stimulálóan hat a befejezetlenség jelölésére, ami valószínűleg arra vezethető vissza, hogy a grammatikai szerkezethatárok egy része szemantikai-pragmatikai megerősítést nyerve potenciális szövegvég, s hogy a hallgató mégse tekintse annak, a szupraszegmentális szerkezeten jelölni kell a folytatás szándékát. Megjegyezzük, hogy éppen emiatt igen nehéz egyértelmű mondathatárokat megállapítani a monologikus szövegekben.

A képsorozatszövegekben kb. 20%-kal gyakrabban tapasztaltunk emelkedő vagy szökő zárlatot, mint a többi monologikus szövegben. Magyarazatként szolgálhat

erre a nagyfokú bizonytalanság, ami abból adódik, hogy a beszélők nem ismerték előre az elmondandó történetet; illetőleg ezzel összefüggésben a kognitív erőfeszítés amiatt, hogy menet közben újra és újra kellett konstruálniuk a szöveget az újabb információk alapján.

A társalgás kétharmad annyi befejezetlenséget jelző szakaszszárat tartalmazott, mint a monológok, és szöközárat szinte egyáltalán nem fedezhettünk fel benne. A folytatás jelzése tehát valóban lényeges funkciója az emelkedő és a szökö zárlatnak, a társalgásban azonban jóval gyakrabban van szükség a lezárás jelzésére, mint a monológban, ahol a grammatikai szerkezet és a szituáció pragmatikai ismerete elég egyértelmű jelzés, mivel nincs aktív beszédpartner. Mindemellett a társalgásban mondategység-határon is ugyanolyan gyakori a lezáró hangmenet, mint másutt, ez viszont megerősíti a szakirodalom azon állításait (pl. Wacha 1988; Gósy 2003b), hogy a dallamzár önmagában nem elégséges jelzője a lezárásnak, más jegyekkel (a szünet hosszával, a grammatikai struktúra befejezettségével, új intonációs frázis indításával, a tekintettel stb.) kombinálva képes a kommunikatív kompetenciánk azonosítani a beszélő ez irányú szándékát. Ez nyilvánvalóan a szituációbeli különbségre vezethető vissza, arra, hogy míg az egyértelműen monologikus helyzetben a lezárás szándékának – aktív beszédpartnerek hiányában – nincs különösebb jelentősége, addig a társalgásban ennek jelzése az együttműködés elengedhetetlen feltétele. A vizsgálatunk alapján feltehető, hogy a lezárás jelzése a monológokban pragmatikailag nem funkciójuk a szakaszvégeknek, ezért nem kell rendelkezniük a funkció betöltéséhez szükséges formai jeggyel, a csökkenő frekvenciával. Akkor azonban, amikor a szakaszszár ereszkedő hangmenet valóban lényeges kommunikációs szerepet tölt be a társalgásban, az esetek túlnyomó többségében ez meg is valósul.

Bár a kísérlet jellege és a spontán beszéd gyűjtési módszertanának sajátosságai miatt eredményeink mindössze négy adatközlő adatain alapulnak, fontos kérdéseket tehetünk föl a spontán beszéd dallamszerkezetének jellegzetességeit objektív eszközökkel feltáró kutatások számára. Eredményeink alapján megfogalmazhatjuk, hogy az aktív beszélők száma, a beszédprodukciós folyamat jellegzetességei (a téma, a feladat jellege stb.) olyan változók, amelyekkel a további kísérletek tervezése és az eredmények értékelése kapcsán is számolni kell. A korábbi szakirodalom – bizonyára a többszereplős szituációk felvételi nehézségei miatt – általában csak monologikus szövegek elemzését tűzte ki célul, láttuk azonban, hogy a dialogikus helyzet jellegzetes eltéréseket idéz elő mind a produkciós folyamatban, mind pedig a felszíni szerkezet szupraszegmentális struktúrájában (a további eltéréseket lásd Markó 2005).

HIVATKOZÁSOK

Andó Éva 2002: *A történetmondás kommunikatív jellemzői*, PhD-értekezés, Budapest, ELTE.

Balázs Boglárka 1993: Az időskori hangképzés jellemzői, *Beszédkutatás* 1993, 156–65.

- Beke András 2008: A felolvasás és a spontán beszéd alaphangszerkezeteinek vizsgálata, *Beszéd kutatás 2008*, 93–107.
- Bóna Judit 2006: Tudunk-e változtatni spontán beszédünk tempóján? in Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann szerk.: *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*, Budapest, Argumentum, 560–6.
- Deme László 1961: A hangsúly és a hanglejtés, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere: Leíró nyelvtan I*, Budapest, Akadémiai, 115–9.
- Deme László 1971: *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata (Magyar szövegek alapján)*, Budapest, Akadémiai.
- Elekfi László–Wacha Imre é. n. [2003]: *Az értelmes beszéd hangzása: Mondatfonetika – kitekintéssel a szövegfonetikára*, Budapest, Szemimpex.
- Fónagy Iván – Magdics Klára 1967: *A magyar beszéd dallama*, Budapest, Akadémiai.
- Gocsál Ákos 2000: A beszéd időviszonyai különböző életkorú személyeknél, *Beszéd kutatás 2000*, 39–50.
- Gósy Mária 1999: *Pszicholingvisztika*, Budapest, Corvina.
- Gósy Mária 2000: A beszéd szünetek kettős funkciója, *Beszéd kutatás 2000*, 1–14.
- Gósy Mária 2003a: A spontán beszédben előforduló megakadási jelenségek gyakorisága és összefüggései, *Magyar Nyelvőr* 127, 257–77.
- Gósy Mária 2003b: Virtuális mondatok a spontán beszédben, *Beszéd kutatás 2003*, 19–43.
- Gósy Mária 2004a: *Fonetika, a beszéd tudománya*, Budapest, Osiris.
- Gósy Mária 2004b: A lexikális előhívás temporális szerveződése, *Magyar Nyelv* 100, 52–66.
- Hegedűs Lajos 1957: Beszédtímó-elemzések, *Magyar Nyelvőr* 81, 223–7.
- Hirst, Daniel – Albert di Cristo eds. 1998: *Intonation systems: A survey of twenty languages*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Kassai Ilona 1988: A szünet kérdésköre a szövegjegyzésben, in Kontra Miklós szerk.: *Beszélt nyelvi tanulmányok* (Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 1.), Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 22–43.
- Kassai Ilona 1993: Gyorsult-e a magyar beszéd tempója az elmúlt 100–120 évben? *Beszéd kutatás 1993*, 62–9.
- Kassai Ilona 1998: *Fonetika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kassai Ilona – Fagyal Zsuzsanna 1996: Hogyan észlelik a magyar beszéd szüneteit magyar és francia anyanyelvű hallgatók? *Magyar Nyelvőr* 120, 209–20.
- Laczkó Mária 1993: A tempó és a szünet viszonya a hangos olvasásban, *Beszéd kutatás 1993*, 185–93.
- Maddieson, Ian 1997: Phonetic universals, in Hardcastle, William J. – John Laver eds.: *The handbook of phonetic sciences*, Oxford, Blackwell, 619–39.
- Markó Alexandra 2005: *A spontán beszéd néhány szupraszegmentális jellegzetessége: Monologikus és dialogikus szövegek összevetése, valamint a hűmmögés vizsgálata*, PhD-értekezés, Budapest, ELTE.
- Markó Alexandra 2006: Nonverbális vokális jelek a társalgásban, *Beszéd kutatás 2006*, 57–68.

- Markó Alexandra 2007: Kérdő funkciójú hanglejtésformák a spontán beszédben, *Beszédkutatás* 2007, 59–74.
- Menyhárt Krisztina 1998: Nyelvi meghatározottság a beszédszünetek észlelésében, *Beszédkutatás* '98, 47–57.
- Menyhárt Krisztina 2000: A beszéd temporális sajátosságai kétnyelvűeknél (kisiskoláskortól időskorig), *Beszédkutatás* 2000, 51–62.
- Várad Viola 2008: A virtuális mondatok műfaji meghatározottsága, *Beszédkutatás* 2008, 134–47.
- Varga László 1993: *A magyar beszéddallamok fonológiai, szemantikai és szintaktikai vonatkozásai* = *Nyelvtudományi Értekezések* 135, Budapest, Akadémiai.
- Varga László 2002: Az egy szótagú magyar eldöntendő kérdések intonációja, in: Hunyadi László szerk.: *Kísérleti fonetika – laboratóriumi fonológia* 2002, Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, 127–40.
- Wacha Imre 1988: Élő nyelvi (spontán) szövegek megnyilatkozásainak (szintaktikai) vizsgálati szempontjaihoz (a gazdagréti kábeltelevízió élő nyelvi felvételei alapján), in Kontra Miklós szerk.: *Beszélt nyelvi tanulmányok* (Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes I.), Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 102–58.
- Wacha Imre 1999: *Szöveg és hangzása: Cikkek, tanulmányok a beszédről*, Magyar Rádió Rt., Budapest.

ALEXANDRA MARKÓ

FINAL RISE IN SPONTANEOUS SPEECH

Hearing-based researches consider the phenomenon known as final rise as a feature of spontaneous speech. In our research we compared the different speech production in young people with regard to the prevalence of final rise. The main findings are as follows. More final rises were realized by women than men. Final rise is more prevalent in monologic texts than in conversation. Final rise was most frequent in speech tasks which involved the greatest cognitive effort. In conversation, final rise is as frequent at clause boundaries as elsewhere. These verify the findings of the literature: low pitch in itself is not a suitable characteristic of close; its combination with other features (e.g. pause length, the completeness of the grammatical structure, the beginning of a new intonation phrase etc.) can indicate the speaker's such intent.

BEREGSZÁSZ 1570. ÉVI CSALÁDNEVEI

MIZSER LAJOS

Már több éve foglalkozom a történelmi Bereg megye magyarok által viselt családneveivel. A határ mindkét oldalán vizsgálódtam. Ebből adódott, hogy figyelembe vegyem a történelmi adatokat is. Így jutottam el az 1570. évi összeíráshoz, amelynek néhány részét már közzé tettem, most Beregszászon van sor.

Lehoczy Tivadar a következőket írja: „1566. évben nagy pusztítás érte a várost, mely régi fényéből a változott földes urak alatt már is sokat veszített. – Ekkor ugyanis a Szapolyai János [értsd: János Zsigmond – M. L.] tokaji táborából visszatért tatárok utjokat erre vevén, a várost felgyújtották s kirabolták...” (1881. III, 97). Ugyanerre a sorsra jutott pl. Bene, Kígyós, Kaszony. Az újjáépítés befejezésére 1570-ben került sor. Ekkor az egész megyét összeírták. Ezt lipóci Keczer Ferenc királyi megbízott végezte el. Munkáját nagy lelkiismeretességgel látta el. Lehoczky 199 üres házhelyről tud, a királyi megbízott 228 portát írt össze a városban. Ekkor már „csak” két földesura volt Beregszásznak: a nagyobbik részén maga a király, a kisebbiken Székely Antal.

Ekkor összességében 162 féle családnevet találtam. Ezeket az ejtés szerinti ABC-sorrendben teszem közzé: először a név az akkori helyesírással, majd []-ben megadom a mai olvasatot, és közlöm, hogy mi alapján történt a névadás, végül ()-ben az egynél több névvisezők számát. A jelentéseket csak akkor adom meg, ha az elengedhetetlenül szükséges. A mai Beregszászon nem élő neveket †-tel jelölöm. Érdekes, hogy a nevek nagyobb része (pontosabban: 108) ma is él. Elsősorban Kázmér Miklós kiváló családnévészótárára (rövidítve: K.) támaszkodtam, párszor korrigálva, kiegészítve azt. De voltak olyan nevek is, amelyek ott nem szerepelnek, ekkor saját megfigyelésem alapján írtam meg az olvasatot – átvéve a még kéziratban levő Bereg megyei családnévgyűjteményből.

A helyesírás meglehetősen modern. Eltérések természetesen vannak. Mivel leírtam az egész megyét, így pontosabban tudok nyilatkozni, mintha csak Beregszászra szorítkoznék. A dicator mellékjelet, ékezetet csak nagyon ritkán használ. Cz-vel jelöli a c és cs hangokat, az u, v, w betűket többször felcseréli. Sokszor jelöli a palatalizációt. Egy különlegesség azért van: ha a v mássalhangzó után következik, akkor h-t ír (pl. Hamhas). Modern is, de a hagyományt sem hagyja figyelmen kívül. Persze akadnak olvasati bizonytalanságok is.

A forrásban található nevek a következők:

Acz [Ács]: 'tetőkészítő iparos' (K. 24–5) (2). *Adam* [Ádám]: ószlovétségi eredetű személynév (K. 26). *Arj* [Ari]: 'Kis- vagy Magyar Szatmár megyei községből való' (K. 49). † *Arpas* [Árpás]: 'árpatermesztő', esetleg árpakereskedő' (K. 50). *Aztaj* [Asztai]: 'Asztély Bereg megyei községből való', az összeírásban a helység neve: *Aszte* (ejtve: Aszté), ennek melléknévi alakja: *Asztai* (az -é-re végződő helységnevek -a-val váltakoznak, pl. *Rábé* > *Rábai*, *Tápé* > *Tápai*), így a modern *Asztély* alak tehát mesterségesen jött létre (Mizser 2007: 78). *Aztalos* [Asztalos] (K. 53) (2), *Babich* [Babics]:

több nyelvből is levezethető: *bába* 1. horvát 'vénaasszony, bába; gyáva; lusta', 2. ruszin 'vénaasszony, bába; nagyanya', 3. szlovák 'vénaasszony, bába; pipogya férfi'. E szóhoz a leszármazást jelentő *-ics* képző járult; megközelítő jelentése: 'nagyanya által nevelt gyermek'. *Backo* [Backó]: a *Ba*-val kezdődő nevek (pl. *Balázs, Bálint* stb.) egyházi személynévek *-ckó* képzős alakja. *Badak* [Badak]: világi személynév az egyeleműség korából. † *Baiko* [Bajkó]: 'bolondos, bamba' (K. 63). *Bak* [Bak]: régi világi személynév (2). *Bako* [Bakó]: régi világi személynév, esetleg 'mészáros' is lehetett a jelentése (K. 68) (2). *Balassi* [Balassi, Balácsi]: azaz 'Balázs fia' (K. 72–3), a mai alak az egész megyében egyértelműen: Balácsi (2). *Balog* [Balog]: a névadásnak több indítéka lehet: 1. régi világi személynév, 2. 'balkezes', 3. 'hiányzik a jobb keze', 4. 'rossz, gonosz' (K. 79–80) (3). *Baniaj* [Bányai]: nem kötném konkrét helységhez (K. 85–6), hanem inkább '(kő-, homok-)bánya mellett lakó' lehetett inkább a jelentése. † *Barczia* [Barcsa]: a *Barabás, a Bartalan* 'Bertalan' egyházi személynévek rövidülése + *-csa* képző (K. 93). *Bari* [Bari vagy Bári]: a jelöletlenség miatt két indíték tételezhető fel: *Bari* 1. a Barabás vagy a Bartalan név rövidülése + *-i* képző, 2. *Bári* 'Kis- vagy Nagybári Zemplén megyei községbe való' (K. 94). *Baszo* [Baszó]: 'a nemi életet kedvelő', obszcenitása miatt Kázmér Miklós szótára nem hozza, pedig így szerepel ez a név a forrásként használt OklSz.-ban, inkább a latin Basileus rövidült és képzett alakjának tartja (K. 106–7), de ez a családnévben *zs*-vel (*Bazsó*), és nem *sz*-szel jelentkezik. † *Bencz* [Bencs]: a Benedek martirológiumi név rövidülése a ma már önállóan nem használatos *-cs* képzővel (K. 119). *Bereczki* [Berecki]: 1. A Bereck martirológiumi név patronimikum képzős alakja, 'Bereck fia', 2. 'Alsó- vagy Felsőberecki Zemplén megyei községből való' (K. 126–7). † *Berithias* [Beritvás]: 'borotvás' (K. 130), lehet, hogy éppenséggel a borbélyásra utal, de figyelembe veendő inkább az 'élező, köszőrűs' jelentés, mivel a Borbély név többször is előfordul Beregszászon. *Berki* [Berk]: 'a berekben lakó', Kázmér (131) helységhez köti. *Bernat* [Bernát]: martirológiumi eredetű személynév (K. 131–2). † *Bicze* [Bice]: 'bicegve járó, kissé sánta' (K. 139). *Biro* [Bíró]: 30-nál is több bírói tisztség volt (pl. városbíró, falusbíró, törvénybíró, udvarbíró, füstbíró, útbíró stb.), csak az vitatható, hogy ez a név melyikre is vonatkozik (K. 142–3) (3). † *Boisza* [Bojsza]: 'bajusz', azaz feltűnő bajuszú, Balazséron *Bajsza* formában említik (TESz. I, 220). *Barbel* [Barbély]: 'seborvos, felcser', esetleg 'hajnyíró, borotváló' (K. 165–6) (4). *Boldog* [Boldog]: 'gazdag, szerencsés, derűs lelkiállapotú' (K. 159). † *Brassaj* [Brassai]: 'Brassó városából való' (K. 188). *Bwsniak* [Busnyák]: 'boszniai' K. 177), mai alakja: *Bosnyák*. † *Czibere* [Cibere]: 'savanyúleves; félig főtt szilvalekvár' (K. 202). *Cziapo* [Csapó]: 'gyapjúműves, szűrposztócsináló, posztófestő' (K. 218–9). *Cziaszar* [Császárr]: 'a császár jobbágya vagy egyéb alkalmazottja' (K. 219–20) (2). *Czie* [Cseh]: 'cseh nemzetiségű, származású' (K. 225–6), esetleg: 'egykori huszita leszármazottja', *Czer* [Cser]: a cservágó, cserfőző rövidülése, tehát: 'cserzővarga, tímár' (K. 234), *Czergeo* [Csergő]: 'fecsegő, locsogó, kotnyeles' (K. 265). *Czisar* [Csiszár]: 'kardműves', a 'kupec' jelentés két évszázaddal későbbi (K. 249–50) (2). *Cziok* [Csok]: az egyeleműség korából hozott világi személynév (K. 253); ma is röviden használják megyeszerte, a *csók* főnév nyelvújítás korabeli elvonás a *csókol* igéből. † *Cziomla* [Csomlya]: ismeretlen eredetű. † *Czonka* [Csonka]: 'csonka kezű', esetleg

'lábú' (K. 259). *Czontos* [Csontos]: 'erős csontozatú' (K. 261) vagy 'kiálló csontú'. *Dank* [Dank]: az ószövetségi *Dániel*, a martirológiumi *Damokos*, *Damján* rövidülésének -k képzős alakja (K. 280) (3). *Daroczi* [Daróci]: 'Bereg megyei Daróc községből való' K. 283–4). *Deak* [Deák]: 'íródeák' (K. 285–6) (2). *Dekan* ~ *Dekaň* [Dékán ~ Dékány]: 'céhmester, határbíró, hegybíró' (K. 289) (2). *Dely* [Deli]: 'bátor, délceg; katona, testőr' (K. 289–90), *Dencz* [Dencs] a martirológiumi *Demeter* rövidülése + -cs képző (K. 292). *Dienes* [Dienes]: a martirológiumi *Dionysius* név magyarosodása, később *Dénes* formában állapodott meg (K. 292–3). *Doka* [Dóka]: lehet az ószövetségi eredetű *Dávid* név becézője (K. 307), illetve a 'rövid, dolmányyszerű meleg kabát' szó tulajdonnevesülése (TESz. I, 654). *Doma* [Doma]: a *Domokos* vagy a *Domján* martirológiumi nevek rövidülése -a képzővel (K 308). † *Dromo* [Dromó]: ördögnev, a boszorkányperekben gyakran szerepel (Bálint 1957. I, 298), így valamilyen negatív tulajdonság jelölője, † *Dul* [Dul]: régi világi személynév (K. 318). † *Erszin* [Erszin(y)]: az *Erszénygyártó* név rövidülése (K. 334). † *Erszingiartho* [Erszin(y)gyártó] 'erszénykészítő' (K. 335–6). *Farkas* [Farkas]: 1. régi világi személynév, 2. az állat valamely tulajdonsága, 3. 'farkasvadász; farkasbőr-kikészítő' (K. 346–7). *Fazokas* [Fazokas]: 'cserépedény-készítő' (K. 248–50); úgy látszik, hogy a XVI. századi Bereg megyében ez lehetett az általánosan használt forma, hiszen Homokon, Kaszonyban, Kismuszalyon, Mátyuson és Vásárosnaményben is így említik (egyedül Munkácson van Fazakas), ma Fazekas formában él (4). *Feier* [Fejér]: az arc, a bőr vagy a haj színére vonatkozik (K. 350–2), ma megvan mind *Fehér*, mind *Fejér* formában is. *Ferencz* [Ferenc]: martirológiumi eredetű személynév (K. 360–1). *Philep* [Filep]: az egyik apostol neve az Újszövetségben (K. 381–2), ma is élő változatai: *Filep*, *Filip*, *Fülep*, *Fülöp*. † *Filler* [Fillér]: 'kis értékű pénz' (K. 364–5), az első névviselő nyilván a szegényebbek közé tartozott. *Fodor* [Fodor]: 'göndör hajú vagy szakállú' (K. 367–8). *Gaidos* [Gajdos]: 'dudás', a 'kissé ittas' jelentés később tapadt hozzá (K. 388). *Galoczi* [Gálóczi]: 'az Ung megyei Gálocs községből való' (K. 392). *Gardon* [Gárdon(y)]: régi világi személynév (K. 395). *Gaspar* [Gáspár]: a „háromkirályok” egyikének neve (K. 395–6). *Gatthi* [Gáti]: 'a Bereg megyei Gát községből való' K. 396–7) (2). *Girso* [Gir(z)só], Kerecsenyben *Gerso*-nak írják, így az ószövetségi *Gerzson* név becéző formája. *Geoczi* [Göci]: 'a Doboka megyei Göc községből való' (K. 418–9) ekkor volt Beregben Doboka megyei birtokos. † *Geokeo* [Gyökő]: 'bólintó; bóbiskoló' (TESz. I, 1133). *Guthi* [Gúti]: 'a Bereg megyei Kis- vagy Nagyút községből való' (K. 427). *Haidu* [Hajdú]: ekkor a jelentése csakis 'marhapásztor; gyalogos katona' lehet (K. 447–8). † *Hamhas* [Hamvas]: 'hamuszürke (arcú); hamuzsírkészítő' (K. 453). *Hegyi* [Hegyi]: 1. 'Beregszász valamelyik szőlőhegye közelében lakó', 2. 'a Tarpa határába olvadt Hegy községből való' (K. 466–7 hasonló példákat hoz). *Janosi* [Jánosi]: 1. 'a Bereg megyei (Makkos-) Jánosiból való', 2. a *János* név patronimikum képzős alakja (K. 513–4). *Josa* [Jósa, Józsa]: két újszövetségi névből is levezethető: 1. *Johannes* 'János' rövidülése + -sa képző (K. 522), 2. *József* rövidülése + -a képző. † *Kalacz sewteo* [Kalácssütő] (K. 532): ma csak *Sütő* formában él. † *Kalmar* [Kalmár]: 'szatócs, kiskereskedő' (K. 536–7) (5). *Kamaczi* [Kamac(s)i]: Beregszász egyik bírja volt, Lehoczky (1881. III, 111) *Kamancsi* néven említi: 'a Szerém megyei Kamancról való'

(K. 539–40). *Kaskeoteo* [Kaskötő]: 'kosárfonó' K. 558) (2). *Kerekes* [Kerekes]: 'kerékgyártó' (K. 579–80). † *Kerewleo* [Kerölő]: 'kerülő, csősz, mezőőr' (K. 586). *Kigyosi* [Kígyósi]: 'a Bereg megyei Kígyósról való' (K. 591). *Kiral* [Király]: 'a király jobbágya vagy egyéb alkalmazottja' (K. 593–4). *Kis* [Kis]: 1. 'alacsony', 2. 'ifjabb' (K. 594–6), 3. 'valamely testrésze kisebb az átlagosnál'. + *Kis Szabo* [Kis-Szabó]: 'alacsonyabb vagy ifjabb Szabó' (K. 601), vö. Nagy Szabó. *Koczis* [Kocsis]: 'hajtó, szekeres, fuvarozó' (K. 605–6). *Koncz* [Konc]: régi világi személynév (K. 612–3). *Kondor* [Kondor]: 'göndör' (K. 614). *Kopasz* [Kopasz]: 'csak a tarkóján van haja' (K. 617–8). † *Korhan* [Korhán(y)]: 'sánc, erősség; kunhalom', a névadás indítéka kissé homályos (K. 720. *Korhányi* alatt hozza, de az adataiban nincs ott az -i képző). *Kouacz* ~ *Kovacz* [Kovács] (K. 629–30) (9). *Kozma* [Kozma]: martirológiumi eredetű személynév (K. 652–3). † *Kozmaj* [Kozmai]: 1. 'a Zemplén megyei Kozmáról való' (K. 633), 2. az előző név patronimikum képzővel, azaz 'Kozma fia'. *Kewmíues* [Kőműves] (K. 637). *Keotheori* [Kőtőri]: 'kőtőrő, kőfejtő' (az -i is lehetett ritkán a folyamatos melléknévi igenév képzője). *Christoph* [Kristóf]: martirológiumi eredetű személynév (K. 648). *Lakatos* [Lakatos]: 'zár, zablá, kengyel, sarkantyú, kopjvas stb. készítésével foglalkozó iparos' (K. 662–3) (3). *Laki* [Laki]: az -i-ben a folyamatos melléknévi igenév képzőjét vélelem felfedezni, ekkor a jelentése: 'zsellér, béreslakó' (Lak nevű helységek igen távoli megyékben fordulnak elő, K. 663). *Lesza* [Lesza]: a martirológiumi eredetű ruszin *Olekszej* 'Elek' becézett formája. † *Litteratus* [Literátus]: a magyar *Deák* név latin fordítása; ezt később visszafordították magyarra (3). *Menszaros* [Menszáros]: 'mészáros' (K. 727–8), így említik még Jándon, Nagymuzsalyon és Tákoson; ez a forma inkább Erdélyre, főként Udvarhelyszékre jellemző; ma csak Mészáros formában van meg (4). † *Mereo* [Mérő]: 'mérlegmester; határmérő' (K. 726). *Mezeo* [Mező]: a *mezőmunkás*, *mezőőr*, *mezőpásztor* stb. rövidüléséből keletkezett (K. 730). † *Mogioros* [Mogyorós]: mivel a megyében két Mogyorós is van – 1570-ben: *Mogioros* 'Nagymogyorós' és *Kys Mogioros* – fel kell tételeznünk, hogy pusztas helynév a névadás alapja. Másként K. 742, de a névadás indítékát nem adja meg. *Mohaczi* [Mohácsi]: 'Mohács, aranyosszéki vagy Baranya megyei helységből való' (K. 743). *Molnar* [Molnár] (K. 745–6). *Monoszljaj* [Monoszlai]: 'a Zala megyei Monoszló községből való' (K. 747). *Morda* [Morda]: a ruszin *morda* 'pofa (állat)' szó tulajdonnevesülése, nyilván a csúnya arcra vonatkozott. *Moricz* [Móric]: a martirológiumi latin *Mauritius* átvétele (K. 747–50) (2). *Morocz* [Móroc]: az előző név magyarosodottabb formája (K. 749–50) (2). *Nag* [Nagy]: 1. 'magas', 2. 'idősebb' K. 756–8), 3. 'valamelyik testrésze nagyobb a megszokottnál' (9). † *Nag Szabo* [Nagy-Szabó]: 'magasabb vagy idősebb Szabó' (K. 753), vö. *Kis-Szabó*. † *Nagradgy*: nagyon elírt alak; valószínűleg Nógrádi akarna lenni, s ha ez igaz, a név áttelepülésre utal: 'Nógrád megyéből való' (K. 772). *Nierges* [Nyereges]: 'nyeregyártó' (K. 775–6) (2). † *Nireo* [Nyíró]: 'juhnyíró, posztónyíró', a 'borbély' jelentés kevésbé valószínű K. 778–9). † *Orgonas* [Orgonás]: 'organista; kántor' (K. 790). *Orosz* [Orosz]: 'ruszin' (K. 792–3); 'a Verchovináról származó'. *Eordög* [Ördög]: valamely negatív külső vagy belső tulajdonság jelölője (K. 802–3). *Eotweos* [Ötvös]: 'arany-, ezüstműves' (K. 806–7). *Pap* [Pap]: ekkor még csakis a 'pap szolgálja, alkalmazottja, szomszédja stb.' lehet a jelentése (K. 821–2). *Petheo* [Pető]: az újszövet-

ségi Péter név egykori becézője (K. 850–1) (2). † *Prokator* [Prókátor]: 'szóvivő; ügyvéd' (K. 875). *Racz* [Rác]: 'szerb; délvidéki' (K. 879–80). † *Sarka* [Sarka]: szlovák eredetű: *šarha*: 'nyúzó, kutyapécér'. *Sarossi* [Sárosi]: 'Sáros megyei' (K. 917–8). *Sydo* [Sidó vagy Zsidó]: a martirológiumi *Sidonius* rövidülése, esetleg a *Zsidmond* 'Zsigmond' becézője, a népnévi eredetet ekkor bizonyossággal ki lehet zárni, bár Kázmér (1167–8) erre gondol. † *Siket* [Siket]: 'süket(néma), nagyothalló' (K. 930–1). *Sipos* [Sípos]: 'sípon játszó; sípkészítő' (K. 937–8). *Siro* ~ *Syro* [Síró]: 'síró hangon beszélő, kesergő, panaszkodó' (K. 938) (2). *Szoltesz* [Soltész]: a szó eleji Sz- nyilvánvaló íráshiba a S- helyett; jelentése: 'telepes községek előljárója' (K. 941). *Somogi* [Somogyi]: 'Somogy megyéből való' (K. 943–4). *Szabo* [Szabó] (K. 955–7) (4). *Szapanos* [Szapanos]: 'szappanfőző' (K. 970–1). † *Szarnias* [Szárnyas]: 'gyors, hamar járó' (K. 973) (2). † *Szekeresi* [Szekeresi]: 'a Szatmár megyei Kis- vagy Nagyszekeres községből való' (K. 984). *Szeles* [Szeles, illetve Széles]: 1. *Szeles* 'meggondolatlan, hebehurgya', 2. *Széles* 'széles vállú, homlokú, arcú stb.' (K. 988), ma Beregszászon mind a két ejtésű név megvan, de ha az egész megyét nézzük, akkor a *Szeles* a gyakoribb. † *Szepleos* [Szeplős]: 'szeplős arcú, foltos bőrű'. † *Szeres* [szeres]: két jelentését ismerjük: 1. 'heti szerjárást (robotot) végző jobbágys, napszámos', 2. 'szerszámkészítő' (K. 1006). *Szigiartio* [Szigyártó]: 'bőrből való eszközök, főként lószerszámok készítésével foglalkozó iparos' (K. 1008–9). *Szilagyi* [Szilágyi]: 'szilágysági' (K. 1010–1). † *Zolgaj* [Szolgai]: a *Szolga* név patronimikum képzős alakja: 'a Szolga nevű ember fia'. † *Szeocz* [Szöcs]: a *Szücs* alakváltozata (K. 1031–3) (3). *Szius* [Szücs]: tollhiba a *Sziucz* helyett: 'ruházkodásra alkalmas bőrök kikészítésével, szabásával, varrásával foglalkozó iparos' (K. 1031–3). † *Szwr Szabo* [Szürszabó]: a különírás ellenére is egy név: 'durva, kallott gyapjúposztóból kabátfele felsőruhát készítő iparos' (K. 1034). *Takacz* [Takács]: 'szövéssel foglalkozó iparos' (K. 1037–8). *Tapasztó* [Tapasztó]: 'házat, kemenécét, kályhát tapasztó mesterember' (K. 1045) (2). *Thik* [Tik]: a *tyúk* szó nyelvjárási alakja (K. 1098). *Torma* [Torma]: 'csipős gyökeréért termesztett élő konyhakerti növény' (K. 1077), a névadás indítéka nem egészen világos. *Toth* ~ *Tot* [Tót]: Beregben csakis 'szlovák' lehet a jelentése, esetleg 'felvidéki' (K. 1080–2) (8). *Tot Gál* [Tót-Gál]: a névadó ős teljes neve (K. 1082), saját keresztnéve *Stephanus* 'István'. *Teoreos* [Törös]: 'tört (fegyvert, csapdát) készítő mesterember' (K. 1088–9) (2). † *Trombitas* [Trombitás]: 'kürtös' (K. 1091–2). † *Twrczak* [Turcsák]: szlovák eredetű: a *tur* 'tulok, ökör' szó *-čák* képzős alakja, foglalkozásra, esetleg tulajdonságra utalhat. † *Vardaj* [Várdai]: 'a Szabolcs megyei (Kis)Várdára való' (K. 1120). *Varga* [Varga]: 'lábbelikészítő, -javító, -foldozó' (K. 1120–2) (9). † *Vasaras* [Vásáras]: 'vásároló' (K. 1127). † *Vas kardu* [Vaskardú]: a szót értjük ugyan, de a motiváció homályos (2). *Veg* [Vég]: 'a település szélén lakó' (K. 1131). *Veres* [Veres]: testi tulajdonság jelölője, ilyen színű az arca, a haja, a szakála, az orra stb. (K. 1136–8). † *Vethe* [Vető]: nyilván *Vetheo* akart volna lenni, jelentése: 'magvető' (K. 1141). † *Vitalius* [Vitálius vagy Vitályus]: a *Vitalis* martirológiumi név módosulata (K. 1149). † *Zaboras* [Zaborás]: szóhatár-eltolódás történt: *az aborás* > *a zaborás*; jelentése: 'aborával (takarmánytaratóval) rendelkező' vagy: 'aboracsináló'.

Végezetül hadd ejtsek néhány szót a keresztnevekről is! Ezt a terminológiát használok, mert ezeket a neveket latinul közlik, a latinnak megfelelő sorrendben, pl. *Gregorius Torma*. A leggyakoribb nevek a következők (tíznel több családfő viselte): *János* (28), *Pál* (19), *Gergely* (15), *István* (13), *Mihály* (11). A keresztnemek egy részéből és a rövidült képzett alakokból, továbbá a patronimikum képzős formákból is válhattak vezetéknemek a későbbiek során. A családnemek ugyan megszilárdultak, de még nem merevedtek meg minden esetben. Ez majd csak az 1895-ös polgári anyakönyvi törvény életbelépésével következik be. Mindössze két női név fordul elő: *Katalin* és *Orsolya*. A neveket magyarra fordítva alfabetikusan közlöm, és zárójelben (ha van rá adat) *dőlten* hozom a belőlük származó vezetéknemeket, amelyek napjainkban – legalábbis az én gyűjteményemben – Beregszászon előfordulnak. Ádám (*Ádám*), Ágoston, Albert (*Albert, Albók*), Ambrus (*Ambrus, Ambró*), András (*Ancsa, Andrási*), Antal (*Antal, Ancsa*), Bálint (*Bali, Bálintffy*), Balázs (*Balázs, Bali, Balázi*), Benedek (*Benedek, Bene, Benécs, Benke, Benkő*), Bertalan (*Barta, Bartók, Bartos < Bartalan; Berta < Bertalan; Birta < Birtalan*), Boldizsár (*Boldizsár*), Demeter (*Demeter, Deme, Dencs*), Dénes (*Dénes, Dénesi*), Egyed, Fábán (*Fábán*), Ferenc (*Ferenc, Ferke, Ferkó, Ferenci*), Gábor (*Gábor*), Gáspár (*Gáspár*), Gergely (*Gecse, Gera, Gerecs, Geri, Gerő, Gérus*), György (*György, Gyurkó, Gyüre, Györfi*), Illés (*Illés, Illyés*), Imre, István (*Istvánfi*), Jakab (*Jakab, Jakob, Jakócs*), János (*János, Janka, Jankó; Iván: nem szláv átvétel, hanem a latin Joanes-ből szabályos magyar hangfejlődéssel alakult (a szlávból való kölcsönzés évszázadokkal későbbi!)*), Katalin (*Kata, Kati, Katkó*), Kelemen (*Kelemen*), Kristóf (*Kristóf*), László (*László, Lacz, Laczi*), Lázár (*Lázár*), Lénárt (*Lénárt*), Lőrinc (*Lőrincz, Lőke*), Lukács (*Lukács*), Márton (*Marton, Márton, Márta*), Máté (*Máté*), Mátyás (*Mátyás*), Mihály (*Mihálka, Mihók*), Miklós (*Miklós, Miklósi*), Orbán (*Orbán, Urbán*), Pál (*Pál, Pálos, Palkó, Palóka, Pócs, Pók, Pósa, Pálfi*), Péter (*Péter, Pete, Pető, Petes, Péterfi*), Sebestyén (*Sebestény, Sebestyén, Sebi, Sebők*), Simon (*Simon, Simó, Sinka*), Tamás (*Tamás, Tamók*).

FORRÁS

Conscriptiones portarum Comitatus Bereghiensis. Registrum factum per me Franciscus Keczer de Lipocz dicatore sacrae Caesariae Regis Maiestatis de noua Connumeratione portarum in Comitatu Beregh in anno 1570 (Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, Nyíregyháza, Filmtár 73. doboz).

HIVATKOZÁSOK

Bálint Sándor 1957: *Szegedi szótár I*, Budapest, Akadémiai.

- Kázmér Miklós 1993: *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Lehoczky Tivadar 1881: *Beregvármegye monographiája III*, Ungvárott, Nyomatott Pollácsek Miksa Könyvnyomdájában
- Mizser Lajos 2007: Asztély, *Magyar Nyelv* 103, 78.
- Oklsz. = Szamota István – Zolnai Gyula 1902–1906: *Magyar oklevél-szótár*, Budapest, kiadja Hornyánszky Viktor könyvkereskedése
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I*, Budapest, Akadémiai.

LAJOS MIZSER

FAMILIENNAMEN AUS BEREKSZÁSZ IM JAHRE 1570

Im Jahre 1566. das unter der Burg Tokaj fortgelassene tatarische Heer machte große Zerstörung in südwestlichen Gebieten des Komitats Bereg. Der Wiederaufbau beendigte im Jahre 1570. Ich analysiere 162 Familiennamen aus Berekszász in alphabetischen Reihenfolge und ich gebe die Motive der Namengebung auch an. Die überwiegende Mehrheit der Namen entstand mit ungarischen Namengebung (über 90%). Diese Material war bis jetzt im Manuskript und es wurde zuerst publiziert.

A FORDULÓ (BESZÉDLÉPÉS) KITERJESZTÉSÉNEK GRAMMATIKÁJA A MAGYARBAN*

NÉMETH ZSUZSANNA

1. Bevezetés

1.1. A dolgozat célja és felépítése

Dolgozatomban kísérletet teszek annak feltárására, hogy a magyar anyanyelvű beszélők a konverzáció során milyen eszközökkel és hogyan valósítják meg fordulóik kiterjesztését. Ez alatt azt a folyamatot értem, amellyel meghaladják a forduló lehetséges szintaktikai lezárási pontját, vagyis azt a helyet, ahol a beszélőváltás relevanciát nyer. Mivel ennek a jelenségnek a vizsgálata jelenleg igen kurrens téma a konverzáció-elemzésben, a magyarban való vizsgálata is figyelemre tarthat számot.

A dolgozatban magyar anyanyelvű beszélők spontán konverzációinak szövegét vizsgálom. Miután az 1.2. részben definiálom a fordulót és a forduló-konstruációs egységet, a 2. részben bemutatom a szakirodalomnak a forduló-konstruációs egység (a továbbiakban FKE) kiterjesztésével kapcsolatos legfontosabb eredményeit. Korpuszomat a 3. pont alatt mutatom be; az adatbázis a Függelékben található. A 4. részben arra keresem a választ, hogy az egyes kiterjesztéstípusok hogyan jelennek meg a magyarban, és megjelenésük összefüggésben áll-e (és ha igen, milyen módon) a magyar szintaktikai szerkezettel. Az 5. részben bemutatom, hogy a kiterjesztések prozódiailag hogyan kapcsolódhatnak az FKE alapegységéhez, a 6. részben pedig a beszélőváltásban betöltött szerepük vizsgálatán keresztül megpróbálom megvilágítani, hogy ez a kapcsolódási mód hogyan függ össze interakciós funkciójukkal. A 7. részben megkísérlem a magyart a fordulókiterjesztés módjainak tekintetében elhelyezni a többi eddig vizsgált nyelv között. A 8. részben összegzem munkám eredményeit.

1.2. A forduló és a forduló-konstruációs egység

A forduló (beszédlépés, turn) a beszélgetés legkisebb egysége; egy fordulót alkot az, amit egy társalgásban részt vevő beszélő mond, amíg vagy átadja a szót a következő beszélőnek, vagy befejezi mondanivalóját szóátadás nélkül (Sacks et al. 1974).

A forduló-konstruációs egység (turn-constructive unit) az a minimális egység, amely egy fordulót alkothat. Sacks és szerzőtársai (Sacks et al. 1974) angol nyelvű korpuszban a szót, a frázist, a tagmondatot és a mondatot azonosították FKE-ként. Ugyanígy, az FKE-et a magyarban is alkothatja lexikális elem, frázis, de lehet tagmondat-egységnyi, illetve beágyazott mondat(ka)t tartalmazó egész mondatnyi is. A későbbi kutatások során kiderült, hogy az FKE nem pusztán szintaktikai kategória, hanem

* A dolgozat elkészítéséhez nyújtott segítségért Lerch Ágnesnek és Németh T. Enikőnek tartozom köszönettel.

prozódiai, szemantikai és pragmatikai szempontból is önálló egység (Ford et al. 1996; Ford és Thompson 1996). A forduló egy vagy több FKE-ből épül föl.

2. Szakirodalmi áttekintés

2.1. Az FKE kiterjesztésének módjai

A konverzációelemzés szakirodalmában számos kutató vizsgálta a forduló szerkezetét és a beszélőváltás lehetőségeit (Sacks, Schegloff és Jefferson 1974; McLaughlin 1984; Ford 1993; Selting 1995; Schegloff 1996; Auer 1996; Ford, Fox és Thompson 2002; Couper-Kuhlen és Ono 2007). Néhányan közülük (Auer 1996; Ford – Thompson 1996; Couper-Kuhlen és Ono 2007) a forduló kiterjesztésének problematikájára is kitértek.

Sacks, Schegloff és Jefferson (1974) rámutattak arra, hogy a konverzációkban a beszélőváltás gyakran szünet és átfedés nélkül zajlik le. Mindez csak a beszédpartnerek finom és nagyon pontos együttműködése révén lehetséges. Egy forduló előrehaladtával a beszélgetőpartner egyre több jelet észlel, amelyek a váltásreleváns hely (lehetséges lezárási pont) közeledtét jelzik. A fordulólezáras igen pontosan megjósolható a grammatikai, pragmatikai és intonációs jelek konstellációján keresztül. A megjósolhatóság mechanikájának működésében mind a beszélgetőpartner, mind az aktuális beszélő részt vesz (az aktuális beszélő sem folytatja a fordulót az általa előrevetített lezárási ponton túl). Persze van lehetősége a szó átvételének megakadályozására is, ilyenkor vagy elkerüli a lehetséges lezárási pontokat a nyelvtan és az intonáció segítségével, vagy kiterjeszti fordulóját a lehetséges lezárási ponton túlra. Az előrevetített helyek, ahol a beszélőváltás megtörténhet, a váltásreleváns helyek. Ezek a forduló-konstrukciók egy-egy végén helyezkednek el.

Iványi (2001) rámutat arra, hogy noha a beszédlépés lehetséges lezárási pontja és a potenciális szóátadásra alkalmas hely előre kiszámítható, a forduló szerkezete nyelvtanfüggetlen korlátozásoknak is alá van vetve. A beszélő például a beszédlépés lezárásával elveszítheti a beszédhez való jogát. Ennek elkerülése s a beszédlépés lehetséges végpontja kitolásának az érdekében a lépés mellékmondatok beépítése, hozzáillesztése, melléknévhalmozás stb. segítségével expandálható, kiterjeszthető (Iványi 2001: 80).

Couper-Kuhlen és Ono (2007) három lehetőséget határoz meg arra az esetre, ha az aktuális beszélő elérte az FKE lehetséges lezárási pontját, de még nem kívánja átadni a szót. Az első lehetőség egy új FKE nyitása. Az új FKE szintaktikailag, szemantikailag és pragmatikailag is független az előző egységtől, új aktust hajt végre. Arra is lehetősége van a beszélőnek, hogy egy szabad összetevőt (free constituent) csatoljon az FKE-hez, amely bár szintaktikailag független a megelőző egységtől, szemantikailag és pragmatikailag függ tőle (például ítéletet alkot az alapegység valamely referenséről, vagyis az előző aktust folytatja). A harmadik lehetőség az FKE kiterjesztése, vagyis egy olyan egység csatolása, amely a megelőző FKE-hez szintaktikailag, szemantikailag és pragmatikailag is kapcsolódik (Couper-Kuhlen – Ono 2007: 514–5). A továbbiakban mind a szakirodalom bemutatását, mind saját munkámat az FKE kiterjesztésének vizsgálatára korlátozom.

Auer (1996) az FKE kiterjesztésének szintaktikai és prozódiai eszközeit vizsgálja német korpuszon. Szerinte a szintaktikai struktúrák nem csupán egy absztrakt grammatikai rendszer kimeneteiként értelmezhetők, hanem kommunikatív és kognitív szempontból érzékelhető eseményekként is (Auer 1996: 59). Auer szintaktikai struktúrák helyett szintaktikai alakokról (Gestalt¹) beszél. A forduló lehetséges lezárási helye ebben az értelmezésben az a pont, ahol egy szintaktikai alak lezárul. Ez azonban nem jelenti azt, hogy itt a fordulónak is véget kell érnie. Egy kiterjesztő szerkezettel további elemeket építhetünk az első szintaktikai alakba, amely ezáltal újraszerveződik egy második alakká, amíg elér egy másik szintaktikai lezárási pontot.

Auer (1996) a szintaktikai kiterjesztések három fő típusát különíti el. A legnagyobb csoportot az ún. szintagmatikus kiterjesztések (syntagmatic expansions) alkotják. Itt az egyébként már lezárható szintaktikai alakhoz egy további alkotórész kapcsolódik. A szintagmatikus kiterjesztések lehetnek retrospektív és prospektív jellegűek. A paradigmikus kiterjesztés (paradigmatic expansion), mely retrospektív jellegű, egy, a lehetséges szintaktikai lezárási pont előtt elhangzott elemet javít. Az új elem ugyanazt a szintaktikai szerepet tölti be, mint a helyettesített. A prospektív szintagmatikus kiterjesztéstípust Auer folytatásnak (continuation) nevezi. A folytatás esetében vagy az alakot záró alkotóelem kiterjesztése történik (ami által az egész szintaktikai szerkezet kiterjesztődik), vagy egy közbevetés (parenthetical material) hozzáadása, amely szemantikailag módosít egy korábbi elemet, de a szintaktikai szerepe nem azonos vele.

A szintaktikai kiterjesztések prozódiailag integrálódhatnak az előző alakba, ebben az esetben nem jelöltek, az is megtörténhet azonban, hogy prozódiailag ki vannak emelve. Auer (1996: 85) bemutatja a szűrőmodellt, mely szerint a beszélgetőpartner a prozódiaát egyfajta szűrőként használja annak eldöntésére, hogy a szintaktikai lezárási pontok közül melyek a beszélőváltásra alkalmas helyek. Mivel a modellt saját adatai nem igazolták (Auer 1996: 86), Auer amellet foglalt állást, hogy a szintaxis és a prozódia nagyon kifinomult módon, mindkettő a maga szemiotikai lehetőségeinek megfelelően működik együtt a beszélőváltásra alkalmas hely kijelölésében.

Ford és Thompson (1996) angol korpuszon igazolja a szűrőmodellt, azaz azt, hogy az intonációnak döntő szerepe van az FKE-k határának kijelölésében. Vizsgálatuk fő célja annak megvilágítása, hogy az FKE szintaktikai, intonációs és pragmatikai lezárási pontja milyen szerepet játszik a váltásreleváns hely előrejelzésében.

Meghatározásuk szerint egy megnyilatkozás szintaktikailag lezárt, ha diskurzuskontextusában teljes mondatként értelmezhető, vagyis nyilvánvaló vagy közvetlenül visszakereshető predikátummal rendelkezik. A szintaktikailag lezárt megnyilatkozások lehetnek elliptikus mondatok is. Az intonációs lezárási pontot egy tiszta (ponttal vagy kérdőjellel jelölt) végintonáció jelzi. Ahhoz pedig, hogy pragmatikai lezárásról beszélhessünk, két feltételnek kell teljesülnie. A megnyilatkozásnak végintonációs kontúrral kell rendelkeznie, és szekvenciális kontextusában teljes nyelvi cselekvést kell végrehajtania. A pragmatikai lezárási pont definíciója tehát magában foglalja az intonációs lezárást. A pragmatikai lezárási pont lehet lokális és globális. A lokális pragmatikai lezárási

¹ A *Gestalt* terminus egy, a XX. század elejére datálható német pszichológiai iskola, az észleléssel foglalkozó Gestalt-elmélet (alaklélektan) műszava.

ponton az aktuális beszélő, noha további mondanivalóval rendelkezik (és ezt előre is vetíti), ideiglenesen megnyitja a lehetőséget a következő beszélő számára egy minimális forduló erejéig. Ebben a fordulóban a következő beszélő kifejezheti érdeklődését, vagy utalhat arra, hogy megértette az elmondottakat. Ezzel szemben egy megnyilatkozás globális pragmatikai lezárással rendelkezik, ha az aktuális beszélő semmilyen folytatási lehetőséget nem jelez.

A szintaktikai, intonációs és pragmatikai lezárás gyakran jelenik meg együtt, ilyenkor komplex váltásreleváns helyről beszélhetünk. A szerzők kimutatták, hogy az intonációs és pragmatikai lezárási pontok majdnem mindig szintaktikai lezárási pontok is. Ez azonban fordítva nem igaz. Éppen ezért a szintaktikai lezárás önmagában kevésbé megbízható indikátora az intonációs vagy pragmatikai lezárásnak, ill. a váltásreleváns helynek.

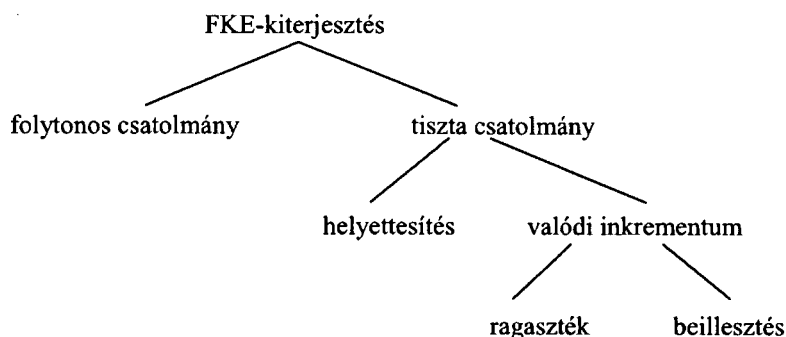
Érdekes módon, míg a beszélőváltások túlnyomó többsége komplex lezárási ponton következik be, a komplex lezárási pontoknak mindössze 50%-a kísért beszélőváltással. Vagyis a komplex lezárási pont nem feltétlenül idéz elő beszélőváltást. Ebben az esetben az, hogy a beszélő kiterjeszti fordulóját a komplex lezárási ponton túlra, korántsem hiba, hanem interakciós jelentéssel bír (például egy elvárt reakció kiváltására szolgál). Ahogyan az sem hiba a konverzációban, ha a beszélőváltás olyan helyen következik be, ahol nincs komplex lezárási pont. Ilyenkor csupán a szóátvételi rendszer „alternatív használatáról” (Ford – Thompson 1996: 159) van szó, amely szintén interakciós célokat szolgál (például egyetértés vagy nemtetszés kifejezése).

Az FKE megnövelésének lehetőségeit vizsgálja angol nyelvű korpuszban Ford, Fox és Thompson (2002) is. Írásukban kiemelt jelentőséget kap az inkrementum (increment), a fordulót szintaktikailag és prozódiailag is lezárt aktussá tevő pont után következő szakasz (Ford et al. 2002: 16), amely által az aktuális beszélő újabb lezárási pontot hoz létre. Az inkrementum előfordulásának oka lehet a szóátvétel hiánya, melynek következtében az aktuális beszélő egy újabb váltásreleváns helyet kínál föl a beszélgetőpartnernek.

A tanulmány két inkrementumfajtát különböztet meg. Az extenzió (extension) szintaktikailag és szemantikailag koherens folytatása, vagyis konstituense a közvetlenül előtte potenciálisan lezárt fordulóegységnek, s hozzáadott szegmentumként funkcionál. A csatolatlan NP (unattached NP) viszont nem tekinthető a potenciálisan lezárt FKE alkotórészének, szintaktikailag független konstituens. Bár nem alkot új FKE-t, eltérő aktust hajt végre (értékelés, kommentálás). A két inkrementumot tehát interakcionálisan is eltérően használják a beszélők.

Elizabeth Couper-Kuhlen és Tsuyoshi Ono (2007) az FKE-kiterjesztéseket két nagy csoportra osztja (1. ábra). Az elsőbe azok az inkrementumok tartoznak, amelyek szintaktikai lezárás után következnek, de nem mutatnak prozódiai törést. Az alapegység és a kiterjesztés tehát auditív szempontból egyetlen formát képez. Ezeket az FKE-kiterjesztéseket nevezhetjük folytonos csatolmánynak (non-add-on). A másik csoport tagjai, a tiszta csatolmányok (add-on) prozódiai töréssel tisztán elkülönülnek a megelőző FKE-től. Ez utóbbi osztály tovább bontható kisebb csoportokra. A helyettesítés (replacement) inkrementum az alapegység egy elemét helyettesíti, javítja. Azokat az

inkrementumokat pedig, amelyek nem helyettesítik az alapegység bizonyos elemeit, hanem teljesen újakat építenek hozzá, valódi inkrementumoknak (increment) nevezhetjük. E kategórián belül beszélhetünk az ún. ragasztékról (glue-on), amely grammatikailag az alapegység (befogadó egység, host) végéhez illeszthető, és a beillesztés (insertable) inkrementumról, amely az alap FKE belsejébe illik.

1. ábra

Az FKE-kiterjesztés típusai (Couper-Kuhlen – Ono 2007: 516)

Couper-Kuhlen és Ono (2007) megvizsgálta az egyes kategóriák realizálódását az angol, a német és a japán nyelvben. Azokban a nyelvekben, amelyekben a fej a bal oldalon található (angol), a ragasztékok nagyarányú használata jellemző, azokban pedig, ahol a fej jobb oldalon jelenik meg (japán), a beillesztések gyakoribbak (a nyelvek argumentum-konfigurációs mondat szerkezetéről bővebben l. 163. old.). Mindez további igazolása annak, hogy a grammatika és az interakció szorosan összefügg.

A dolgozat a magyar nyelvű korpusz vizsgálata során Couper-Kuhlen és Ono tipológiájára támaszkodik.

2.2. A kiterjesztések prozódiai integrálása és kiemelése

A prozódiai egységeket elsősorban az intonáció határozza meg (Selting 1995). Mindig van egy jellegzetes dallamvonal, amely az egész egységet meghatározza (globális intonáció). Nehéz megmondani, hogy az intonációs kontúr mennyiben teszi megjósolhatóvá a prozódiai egység lezárását. Selting szerint ez akkor lehetséges, ha az intonációs kontúr globálisan vagy legalább egy ponttól határozottan ereszkedő vagy emelkedő. A beszélgetőpartner észleli a globális ereszkedéseket és emelkedéseket, és így érzi, mikor éri el végpontját az intonációs kontúr. A szintaktikai alakhoz hasonlóan az intonációs forma is kiterjeszthető. Az alábbiakban azt fogom vizsgálni, hogy egy szintaktikai kiterjesztés hogyan emelhető ki az alapegységből, illetve hogyan integrálható abba a prozódia segítségével.

A prozódiai integráció és kiemelés többféle eszközzel valósulhat meg (Auer 1996: 70). Ilyen eszköz a hanglejtés, amellyel Auer szerint a beszélő úgy integrálhatja a kiterjesztést az alapegységbe, hogy az intonációs kontúr utolsó hangsúlyegységéhez

olyan további szótago(ka)t csatol, melyek hanglejtése az intonációs kontúr utolsó szótagjának szintjén kezdődik. A hanglejtés szolgálhat a prozódiai kiemelés eszközeként is, ilyenkor az alapegység intonációs kontúrjának utolsó hangsúlytalan szótagja és az új kontúr első szótagja között dallamugrás figyelhető meg.

Az integráció és kiemelés történhet tempóval, ill. hangerővel is. Ha gyorsul a tempó, ez jelölheti egy új kontúr kezdetét. A hangerő pedig növekedhet kiemelés esetén (vagy hirtelen csökkenést mutathat az új kontúr első szótagjainál), de nem változik akkor, ha a kiterjesztést integráljuk az alapegységbe (Auer 1996: 72). A szünet prozódiai kiemelést jelöl, hiánya pedig prozódiai integrációt. A ritmus szintén lehet a prozódiai integráció, illetve kiemelés jelölője. Ha integrálni akarjuk a kiterjesztést a megelőző egységbe a ritmus segítségével, akkor úgy csatolunk egy új hangsúlyegységet az alapegységhez, hogy az új hangsúlyos szótag izokrón² a megelőző hangsúlyos szótagokkal. Ezzel szemben a már meglévő izokrón mintázat megszakítása kiemelést jelöl. Fontos azonban megjegyezni, hogy a ritmus, a hangerő és a tempó nem egyértelmű jelzői a prozódiai határoknak. Értelmezésük kontextusfüggő, vagyis függ a lokális környezettől (Auer 1996: 73).

2.3. A hanglejtés leírása

Korpuszom prozódiai vizsgálata és átírása Varga László (1994) hanglejtésmoddijén alapul, aki a hanglejtést tágabb fogalomként értelmezi, mint Auer. Modellje egy kontúrelemző modell, ami azt jelenti, hogy a dallamokat kontúrok, és nem szintek formájában elemzi, nem ad fonológiai mélyreprezentációt, és a dallamokat a hangsúlyozással való összefüggésükben tárgyalja. A mondatfunkciós prozodikus eszközök közül csak azokat sorolja az intonációhoz, amelyek diszkrét. Egy prozodikus eszköz akkor diszkrét, ha kategorikusan („igen-nem” jelleggel) elkülönülő formában jelenik meg (Varga 1994: 472). Az intonáció körébe a mondatfunkciókat teljesítő és diszkrét prozodikus eszközök tartoznak, amelyek prozodémákat valósítanak meg. A prozodémák absztraktumok, melyek olyan kapcsolatban állnak fonetikai megvalósulásukkal, mint a típus a példánnyal. A beszéddallamok dallamprozodémákat, a hangerőbeli változások hangsúlyprozodémákat valósítanak meg, a szünet (a hangerő teljes hiányaként észlelt jelenség) – a szünet nélküli átmenettel együtt – szünetprozodémaként realizálódik, míg a dallam csúcának az előző dallam csúcsához viszonyított eltérése adja a gátprozodémát. Az intonáció tehát a dallam-, hangsúly-, szünet- és gátprozodémák rendszereinek rendszere (Varga 1994: 473). A magyar kiterjesztések prozódiai vizsgálatánál ezt a hanglejtésfelfogást tekintem mérvadónak. Varga megadja a magyar prozodémák rendszertani jegyzékét, és grafikai jeleket vezet be azok lejegyzésére. Dolgozatomban a 4. ponttól kezdve ezeket a grafikai jeleket használok a korpusz kiterjesztett FKE-einek bemutatásakor a konverzációelemzés átírási jeleivel kombinálva.

Ha a kiterjesztés az alapegységgel (az alapegység utolsó szótagjával) ugyanazon dallamprozodémába tartozik, ebből a szempontból integrálnak tekintjük. Ha azonban a

² Egy ritmikus mintázat izokrón, ha legalább három hangsúly (fonetikus kiemelkedés) követi egymást olyan tempóban, ami még szabályosnak tekinthető (Auer 1996: 73).

kiterjesztés önálló dallamot alkot, az új dallam kezdőpontját prozódiai törésnek, a kiterjesztést prozódiailag kiemeltnek tekintjük. A magyarban 11 karakterdallamot különböztethetünk meg. Karakterdallam minden olyan, jelentéssel bíró hanglejtésforma, amelyben a hangmagasság vagy sztereotip módon változik, vagy magas szinttartó, és amelynek indító szótagja hangerőtöbblettel rendelkezik. A karakterindító szótagok főhangsúlyosak. A karakterdallamok első csoportját az „eső jellegű” karakterek alkotják, melyek közé az eső, a félig eső és az eső-emelkedő karakterek tartoznak (Varga 1994: 476). A „lebegő jellegű” karakterdallamok csoportját az emelkedő, a magas szinttartó és az ereszkedő karakterek alkotják (Varga 1994: 478). A karakterdallamok harmadik csoportjába a „lebegő-eső jellegű” karakterdallamok, azaz az emelkedő-eső, a szinttartó-eső és az ereszkedő-eső karakterek tartoznak (Varga 1994: 480). Ezeken kívül beszélhetünk még a második típusú ereszkedő³ és a stilizált karakterről.⁴ A dallamprozodémák közé tartozik a karaktereken kívül az elődallam és a függelékdallam is. A függelékdallam az alapvonal táján húzódó szinttartó dallam, amely dallamilag elkülönül az előtte lévő karaktertől, annak nem része. Mindig valamilyen karakter után jelenik meg, viszont szemantikailag elkülönülő beszédrészt ível át (Varga 1994: 486). Az elődallam szintén elkülönül dallamilag az előtte lévő karaktertől. Önálló megnyilatkozás dallamául nem szolgál, de ha egy megnyilatkozás befejezetlen marad, megtörténhet, hogy csak elődallamot hordoz. Az elődallam kényszerű fonetikai kísérete azoknak a szótagoknak, amelyek sem karakterdallamot, sem függelékdallamot nem hordoznak (Varga 1994: 488). A függelékdallamra, az elődallamra és mindhárom jellegű karakterdallamra találhatók példák a korpuszban.⁵

A magyar hangsúlyprozodémák rendszerét a főhangsúly, a mellékhangsúly és a hangsúlytalanság alkotják. A fő- és mellékhangsúlyt kategorikusan az különíti el egymástól, hogy a főhangsúlyos szótag karakterdallamot indít, a mellékhangsúlyos szótag viszont nem indít karakterdallamot (Varga 1994: 492).

3. A korpusz bemutatása

A vizsgálataim alapját képező magyar nyelvű korpusz anyanyelvi beszélők spontán konverzációinak hangfelvételéből származik. A korpusz két ebéd közben folytatott családi beszélgetést tartalmaz, melyek közül az első három résztvevővel (egy 52 éves nő, egy 24 éves lány és egy 26 éves fiú), a második pedig négy résztvevővel (a család kiegészül az 53 éves apával) zajlik. A konverzáció végig kötetlen, a mindennapi élettel kapcsolatos témák merülnek föl. A korpusz hossza 85'11" (11 440 szó). A résztvevő személyek hozzájárultak a felvételek felhasználásához.

³ A második típusú ereszkedő karakter többek között abban különbözik az ereszkedő karaktertől, hogy míg az ereszkedő karakter előre mutató jellegű, addig a második típusú ereszkedő karakter önálló (Varga 1994: 484).

⁴ A stilizált karakter egy magas és egy azt követő alacsonyabb teraszból áll (Varga 1994: 485).

⁵ A Függelék tartalmazza a korpuszban található valamennyi kiterjesztést. A dallamprozodémákat jelöltem, a jelek magyarázata az Átírási konvenciók 2. alpontjában található.

Korpuszom 140 kiterjesztést tartalmaz, munkám 4-8. része ezek vizsgálatán alapul. A Függelékben megtalálhatóak a korpusz adatai, az általam is alkalmazott átírási konvenciók jelöléseinek feloldásai, valamint a 140 transzkribált forduló.

4. Az FKE kiterjesztése a magyarban

Az FKE szerkezeti vizsgálatokor láthattuk, hogy annak lehetséges szintaktikai lezárási pontján befejeződik egy szerkezet, amely grammatikailag önálló egységet alkot. Ha ehhez a szerkezethez egy olyan egységet csatolunk, amely szintaktikailag, szemantikailag és pragmatikailag is függ tőle, ezt a hozzácsatolt egységet a forduló-konstrukciós egység kiterjesztésének nevezzük. A kiterjesztés tehát egy már lezárt szintaktikai egység nem előrevetíthető folytatása, mely újabb szintaktikai lezárási pontot eredményez, vagyis megnöveli és újrastrukturálja a forduló-konstrukciós egységet. Ez a meghatározás a magyar nyelvű kiterjesztésekre is érvényes.

4.1. A kiterjesztéstípusok megjelenése a korpuszban

Nézzük meg, hogy Couper-Kuhlen és Ono kiterjesztéstípusai (1. ábra) hogyan jelennek meg a magyar nyelvű korpuszban! Először a folytonos csatolmányt, majd a tiszta csatolmányt és annak altípusait mutatom be.

4.1.1. Folytonos csatolmány

A folytonos csatolmány tehát az a kiterjesztéstípus, amely prozódiaileg integrálódik az alapegységbe.

(1) (TK10/231: Ap74)

Ap: 'Fölakasztotta a koma magát mikor a 'Szabó tizenegy hónapos volt.

Az (1) példában láthatjuk, hogy a kiterjesztés kezdete az alapegységgel azonos dallamkontúrba tartozik, és csak a kiterjesztés belsejében történik dallamváltás. A folytonos csatolmány tehát szintaktikai lezáras után következik, de az alapegység végpontjában nem mutat prozódiai törést.

4.1.2. Tiszta csatolmány

A tiszta csatolmányok prozódiai töréssel tisztán elkülönülnek a megelőző FKE-től. A korpuszban a tiszta csatolmány mindkét típusára (a helyettesítésre és a valódi inkrementumra is) találunk példákat.

4.1.2.1. Helyettesítés

(2) (TK10/238: Ap75)

Ap: 'Beíratva 1a 'lányokat az iskolába, 1meg '()ket vállalt 1meg '(). □
'Jószágot tartott 'mint Mama! □ 'Hízót,

A *hízót* kiterjesztés az alapegység *jószágot* NP-jét cseréli ki. Az új elem a régít szemantikailag módosítja, specifikálja annak jelentését úgy, hogy egy halmazt rész-halmazára szűkít. A két elem azonos szintaktikai szerepet tölt be, megegyező esetjelölést figyelhetünk meg. A kiterjesztés tehát az alapegység egy elemét helyettesíti.

(3) (TK3/3: A2)

A: ¹Számítógépes ilyen □ ¹ciradás meghívót kap ^VMind a ¹Klári néni csináltatta ^{vagy} csinálta.

S: [És kit búcsúztattok?

A fenti példában a kiterjesztés az alapegység *csináltatta* műveltető igéjét módosítja cselekvővé.

(4) (TK4/155: S60)

S: [^]Miért az nagyobb, [^]az a ház?

A (4) példában pedig a helyettesítés az alapegység mutató névmásának jelöltjét nevezi meg újra. Erre valószínűleg azért van szükség, mert az aktuális beszélőben a lehetséges lezárási pont után felmerül, hogy a névmás referenciája nem egyértelmű a beszélgetőpartner számára. A régi és az új elem minden esetben ugyanazt a szintaktikai szerepet tölti be.

A korpusz tehát megmutatta, hogy a helyettesítés inkrementum funkciója alapján differenciálható. Három funkciót különíthetünk el, ezek a specifikálás⁶ (2), a javítás (3) és a referenciális azonosítás (4).

4.1.2.2. Valódi inkrementum

A valódi inkrementumot a helyettesítéstől az különbözteti meg, hogy nem az alapegység valamely elemének „újjáépítését” hajtja végre, hanem egy teljesen új egységgel bővíti a szerkezetet. Vagyis „újjáépítés” helyett „hozzáépítésről” beszélhetünk. Nézzük, hogyan jelenik meg a magyar nyelvű korpuszban!

4.1.2.2.1. Ragaszték

A ragaszték szintaktikailag az alapegység végéhez csatlakozik, így terjeszti ki az FKE-et:

(5) (TK12/368: A138)

A: ^VCsak megmondja, ^Vnem?

Ha a fenti példában a prozódiai törést megszüntetnénk, akkor is jól formált szintaktikai formulát kapnánk. A ragaszték tehát grammatikailag kizárólag az alapegység végéhez illeszthető.

⁶ A specifikáló helyettesítés egy, az alapegységben megjelenő kategóriát szűkít.

4.1.2.2.2. Beillesztés

A beillesztés inkrementum a ragasztékkal ellentétben nem az alapegység végéhez illik, hanem annak belsejébe, vagyis egy olyan elemet csatolunk a lehetséges lezárási pont után az alapegységhez, amely ott „nincs a helyén.”

(6) (TK10/194: Ap65)

Ap: ¹Kó-csókolomot köszönt □ ²kettőt!

Ha a *kettőt* inkrementumot az alapegységbe illesztenénk, vagyis kiterjesztés nélkül próbálnánk újraserkeszteni az FKE-t, a forduló így hangzana: *Két csókolomot köszönt!* Ez azt jelenti, hogy a mennyiséget jelölő elem az alapegység fókuszban álló főnévi csoportjának kvantora lenne, és így számnévi bővítményként nem kapna esetjelölést. Ha azonban a példában látott módon kiterjesztés formájában illesztjük az alapegységhez, főnévvé válik, és jelöltnek kell lennie. A jelöltség pedig bizonyítja, hogy az inkrementumban szereplő lexéma „nincs a helyén”, szintaktikailag korábban kellene megjelenenie.

Az egyes kiterjesztéstípusok a korpuszban a következőképpen oszlanak meg:

Folytonos csatolmányok	Tiszta csatolmányok				
	Helyettesítés			Valódi inkrementumok	
	Specifikáló	Javító	Referenciális azonosító	Ragaszték	Beillesztés
52	6	8	10	12	52

1. táblázat

A kiterjesztéstípusok megoszlása a korpuszban

4.2. Ragaszték vagy beillesztés? A magyar szórend

A fenti táblázatban szembevetendő, hogy a korpusz valódi inkrementumain belül jóval kevesebb ragasztékkal találkozunk, mint beillesztéssel. Olyan valódi inkrementumok is előfordulnak a korpuszban, melyek megítélése problémát jelent:

(7) (TK1/47: A19)

A: ¹Majd te is repülsz! □ *Gondolatban!*

A fenti kiterjesztés első pillantásra ragasztéknak tűnik, hiszen szintaktikailag illeszkedik az alapegység végéhez. Ha azonban közelebbről megvizsgáljuk, be kell látnunk, hogy nemcsak az alapegység végéhez, hanem a belsejébe, de akár az elejéhez is csatolhatnánk, mivel a magyarban, szabad szórendű nyelv lévén, a szintaktikai szabályok ezt megengedik. A magyarban a beillesztés tehát lehet jelöletlen is, ezért a ragasz-

ték és a beillesztés elkülönítése nehézséget jelent. Ha a valódi inkrementum jelölt (l. (6) példa), akkor biztosan beillesztés, hiszen a jelöltség egyértelmű információt nyújt arról, hogy a kiterjesztés az alapegység mely frázisába illeszthető be.

A problémát a jelöletlen valódi inkrementumok jelentik. Esetükben a prozódia segíthet annak eldöntésében, hogy beillesztéssel vagy ragasztékkal van-e dolgunk. A beillesztés ugyanis, mivel potenciálisan az alapegységbe helyezhető, megjelenhetne annak topik-, kvantor- vagy fókuszpozíciójában.⁷ Ha potenciális kvantor vagy fókusz, akkor mondathangsúlyt kap:

(8) (TK10/229: Ap73)

Ap: 'Harmincöt évesen maradt özvegy. □ 'ÖT gyerekkel.

Ebben az esetben a valódi inkrementum egyértelműen beillesztés. Ha viszont hangsúlytalan, lehet egyrészt potenciális topik (vagyis beillesztés), de lehet ragaszték is.⁸ A (7) példa kiterjesztése hangsúlytalan, mert prozódiai kiemelése kizárólag szünettel történik. Akkor tekinthető tehát egy valódi inkrementum egyértelműen ragasztéknak, ha sem potenciális topikként, sem potenciális kvantorként, sem potenciális fókuszként nem értelmezhető.

A magyarban egyedül az utókérdések esetében nyilvánvaló, hogy amennyiben tiszta csatolmányként jelennek meg,⁹ kizárólag a ragaszték szerepét tölthetik be. Az utókérdés ugyanis inherens módon kizárólag az FKE végéhez csatlakozhat:

(9) (TK4/8: S4)

S: Igen! □ Volt, aki azt felvette. □ Elment az ilyen beruházásokra, sok vállalkozónak, mindenkinek. □ ⊥Az 'be feneketlen! ^Nem?

A:

[Azt hiszem.

A fenti példában az átfedés is bizonyítja, hogy ebben az esetben az utókérdés tiszta csatolmány. A beszélgetőpartner a prozódiai törés miatt váltásreleváns helyként észleli a szintaktikai lezárási pontot.

A magyarban tehát a ragaszték és a beillesztés elkülönítéséhez a prozódia nyújthat támpontot. Ez azért érdekes, mert Couper-Kuhlen – Ono (2007) a valódi inkrementum két típusát csupán szintaktikai kritérium (szórendi kötöttség) alapján differenciálta. Mivel azonban a magyarban a szórendet a diskurzus-konfiguráció irányítja, tehát létrejöttét kommunikációs szempontok határozzák meg (É. Kiss 1992), a ragaszték és a beillesztés megkülönböztetéséhez további eszközökre van szükség. Ilyen eszköz a prozódia.

⁷ A fókusz-, topik-, ill. kvantorpozícióról bővebben l. É. Kiss 1992: 101–4, 105–8, 151–3.

⁸ Az, hogy a potenciális topik szerepű beillesztés és a ragaszték hogyan különíthető el egymástól, további vizsgálatot igényel.

⁹ A korpusz folytonos csatolmányként megjelenő utókérdéseket is tartalmaz.

5. A prosódiai integráció és kiemelés eszközei

5.1. A prosódiai integráció eszközei (folytonos csatolmányok)

A korpusz 52 folytonos csatolmányt tartalmaz. A folytonos csatolmányok definíció szerint prosódiai törés nélkül illeszkednek az alapegységhez:

(10) (TK8/115: S41)

S: \uparrow Ez olyan, hogy \uparrow látod, ezért E-E- \uparrow Ettől akarlak megóvni, \uparrow jó kis Kati koma, hogy ilyen nagyravágyó legyél mert \downarrow sok ilyen van!

(11) (TK2/197: K73)

K: \uparrow Jó így ezzel a mártással.

Ezek a csatolmányok (és korpuszom minden folytonos csatolmánya) dallamukkal, tempójukkal, hangerejükkel és a szünet hiányával is integrálódnak az alapegységbe. Ez azt jelenti, hogy az alapegység intonációs kontúrja folytatódik, a kiterjesztések tempója és hangereje megegyezik az alapegység tempójával és hangerejével.

5.2. A prosódiai kiemelés eszközei (tisztá csatolmányok)

A korpusz tisztá csatolmányai prosódiai szempontból változatosabb képet mutatnak a folytonos csatolmányoknál. Az alapegységből való prosódiai kiemelésük a fent említett eszközök (szünet, dallam, hangerő, tempó) számos variációjával megvalósulhat.

5.2.1. Helyettesítés

A korpusz 24 helyettesítése között találunk olyanokat, amelyek a prosódiai kiemelés szinte minden eszközét tartalmazzák:

(12) (TK10/238: Ap75)

Ap: \uparrow Beíratta \downarrow a \uparrow lányokat az iskolába, \downarrow meg \uparrow ()ket vállalt \downarrow meg \uparrow (). □ \uparrow Jószágot tartott \downarrow mint Mama! □ \downarrow Hízót \downarrow ,

Itt a kiterjesztés előtti szünet után a beszédtempó növekedése, valamint az alapegység utolsó és az új kontúr első szótagja közötti dallamváltás (félis esőről emelkedőre) okozza a kiterjesztés prosódiai kiemelését. A kiterjesztés hangereje az alapegységéhez képest változatlan. A prosódiai kiemelés az eszközök más kombinációjával is megvalósulhat a helyettesítés létrejöttékor.

5.2.2. Valódi inkrementum

Korpuszomban a ragasztékok és a beillesztések prosódiai kiemelése szintén változatos képet mutat. A (13) példában egy olyan ragasztékot láthatunk, amelynél kizárólag a dallamváltás biztosítja a prosódiai törést az alapegység és a kiterjesztés között. Az

alapegység elődallammal indul, majd eső lesz. A kiterjesztés dallama lebegő-eső, hangereje és tempója megegyezik az alapegységével:

(13) (TK4/8: S4)

S: Igen! □ Volt, aki azt felvette. □ Elment az ilyen beruházásokra, sok vállalkozónak, mindenkinek. □ Az 'be feneketlen! ^Nem?

A 2. táblázatban összefoglalom a tiszta csatolmányok prozódiai jellemzőit korpuszomban. A számok a prozódiai kiemelés egyes eszközeinek megoszlását mutatják a tiszta csatolmányok típusai között.

		A tiszta csatolmány típusa		
		Helyettesítés	Beillesztés	Ragaszték
A prozódiai kiemelés eszközei	Szünet	8	22	4
	Dallam	23	42	12
	Hangerő	3	5	1
	Tempó	9	13	3

2. táblázat

A prozódiai kiemelés eszközeinek megoszlása a korpusz tiszta csatolmányai esetén
(Egy kiterjesztés során több eszközt is alkalmazhat a beszélő)

Az értékek jól mutatják, hogy a prozódiai kiemelés legnagyobb arányban használt eszköze a dallamváltás. Ez azt jelenti, hogy a beszélők leggyakrabban az intonációs kontúr megszakításával, az alapegység utolsó szótagja és a kiterjesztés 1-3. szótagja közötti dallamváltással hajtják végre a prozódiai kiemelést. Ez természetesen gyakran kombinálódik a többi eszközzel, melyek közül a szünet alkalmazása a leggyakoribb, ezt követi a tempó, majd a hangerő.

6. A kiterjesztések szerepe a beszélőváltásban

A kiterjesztések többféle interakciós funkcióval rendelkezhetnek. Létrejöhetnek azért, mert a beszélőváltás nem történik meg, és az aktuális beszélő egy újabb lezárási pont biztosításával kívánja megadni a lehetőséget a szóátvételre a beszélgetőpartner számára. Ez akkor gyakori, ha a beszélgetőpartner részéről egy elvárt nyelvi cselekvés nem érkezik meg idejében. Mivel ez arculatromboló hatású (Davidson 1984), az aktuális beszélő a csönd kitöltése érdekében dönthet a forduló kiterjesztése mellett. Az aktuális beszélő eredeti célja ilyenkor a szóátadás, ezért a kiterjesztés előtt komplex lezárást alkalmaz. A komplex lezárás prozódiai lezárást is jelent, ez az interakciós szándék tehát tiszta csatolmánnyal párosul. Ha az aktuális beszélő komplex lezárási pontot hoz létre, ám mégsem kívánja átadni a szót, a kiterjesztés nem a csönd kitöltését szolgálja, hanem az aktuális beszélő által lényegesnek ítélt információt tartalmaz, melyet például egy komplementumként megjelenő beillesztés formájában közöl. Ha az aktuális beszélő nem kívánja átadni a szót, és nem is kínál fel komplex lezárási pontot a beszélgetőpart-

ner számára, a szintaktikai lezárási pontot egy prozódiailag integrált kiterjesztés követi. A folytonos csatolmány alkalmazása ezt az interakciós szándékot implikálja.

Ha a korpusz összes beszélőváltással kísért kiterjesztését megvizsgáljuk, választ kaphatunk arra a kérdésre, hogy a fentebb felsorolt interakciós szándékok valóban differenciálhatók-e a kiterjesztések prozódiai integráltsága alapján.

Korpuszom 140 kiterjesztése közül 30 (21,4%) található forduló belsejében, 65 (46,4%) kísért átfedés nélküli beszélőváltással, és 45 (32,1%) fordul elő átfedéssel. Láthatjuk, hogy a legtöbb kiterjesztés átfedés nélküli beszélőváltással valósul meg. Ez a tény nem a kiterjesztés jelenségével függ össze, hanem a konverzációs partnerek együttműködéséből fakad (Sacks, Schegloff és Jefferson 1974). A legtöbb beszélőváltás ugyanis átfedés nélkül valósul meg. Ez azt jelenti, hogy amennyiben az átfedés nélküli beszélőváltást kiterjesztés előzi meg, a kiterjesztés lehet folytonos, ill. tiszta csatolmány is. Ezt bizonyítja, hogy korpuszomban a folytonos, ill. tiszta csatolmányok az egész korpuszban mért arányuknak megfelelően jelennek meg átfedés nélküli beszélőváltással (26 folytonos, 39 tiszta csatolmány).

6.1. Átfedéssel megjelenő kiterjesztések

Az átfedéssel megjelenő kiterjesztések esetében felvetődik a kérdés, hogy az átfedés összefügg-e a kiterjesztések prozódiai kapcsolódási módjával, és ha igen, hogyan. Nézzük, hogyan oszlanak meg az egyes kiterjesztéstípusok az átfedések megvalósulási módjaihoz viszonyítva!

		Folytonos csatolmány	Tiszta csatolmány		
			Hely.	Beill.	Rag.
Az átfedés kezdőpontja	Az alapegység lehetséges lezárási pontja előtt	3	0	6	1
	Az alapegység lehetséges lezárási pontján	1	2	5	3
	Az alapegység lehetséges lezárási pontján túl	12	4	6	2

3. táblázat

Átfedéssel megjelenő kiterjesztések a korpuszban

A korpusz 52 folytonos csatolmánya közül 16 (30,8%) jelenik meg átfedéssel, 88 tiszta csatolmánya közül pedig 29 (33%). Megfigyelhető, hogy míg a tiszta csatolmányok megközelítőleg egyenletes arányban oszlanak meg az átfedéstípusok között, az átfedéssel kísért folytonos csatolmányok többnyire olyan átfedéssel jelennek meg, melynek kezdőpontja az alapegység lehetséges lezárási pontján túl található. Hogy ennek okát feltárhassuk, azt is tisztáznunk kell, mit is jelent interakciós szempontból az átfedés indításának a kiterjesztés kezdőpontjához viszonyított helyzete.

6.1.1. Átfedés indítása a lehetséges lezárási pont előtt

Ha az átfedés kezdőpontja az alapegység lehetséges szintaktikai lezárási pontja előtt helyezkedik el, az azt jelenti, hogy az aktuális beszélő már úgy indítja el a kiterjesztést, hogy fordulója átfedésben van a következő beszélő fordulójával. Ilyenkor a forduló kiterjesztése azt a beszélői szándékot implikálja, hogy a beszéd jogáért való versengés során az aktuális beszélő a beszélgetőpartner próbálkozása ellenére magánál akarja tartani a szót.

A korpuszban mindössze 3 folytonos csatolmány fordul elő ebben a pozícióban, vagyis a kiterjesztések ritkán integráltak prozódiailag, ha egy már korábban elindított átfedéssel jelennek meg. A korpuszban található ilyen jellegű kiterjesztések többsége beillesztés, vagyis prozódiailag kiemelt:

(14) (TK11/70: Ap23)

Ap.: 'Nem. 'Szeretek örömet szerezni. 'MÁSOKNAK.

A: [Megint tankoltál?

A (14) példában az első beszélő úgy emeli ki kiterjesztését, hogy az alapegység első dallama után egy újabb eső dallamot csatol. A kiemeléshez a hangsúly is hozzájárul, mivel a kiterjesztés dallama karakterdallam, és a karakterdallamok indító szótagja főhangsúlyos.

A korpusz átfedéssel megjelenő kiterjesztéseinek mindössze 22,2%-a tartozik ebbe a csoportba. Ez azzal magyarázható, hogy az első beszélő a kiterjesztés elindításának pillanatában már tudatában van annak, hogy a kiterjesztésben közlésre szánt információ az átfedés miatt esetleg nem jut el a beszélgetőpartnerhez.

6.1.2. Átfedés indítása a lehetséges lezárási ponton

Ha az átfedés kezdete egybeesik az FKE lehetséges szintaktikai lezárási pontjával, az azt jelenti, hogy a beszélgetőpartner kihasználja az aktuális beszélő által sugallt lehetőséget, és a megjósolt lezárási pillanatában elkezdheti saját fordulóját. Előfordulhat azonban, hogy az aktuális beszélő mégsem zárja le fordulóját, hanem kiterjesztéssel bővíti azt. Ekkor jön létre átfedés.

Ilyen jellegű átfedéssel a korpusz kiterjesztéstípusai közül főleg tiszta csatolmányok jelennek meg (az átfedéssel megjelenő kiterjesztések 24,4%-a). A (15) példában egy helyettesítés illusztrálja a jelenséget:

(15) (TK4/145: A46)

A: 'A papa. 'Ő akarta, 'AZ ÉN APÁM.

S: [Ja:, igen? Akkor bocsánat.

Az, hogy az ilyen átfedés főként tiszta csatolmányok esetén jön létre, azzal magyarázható, hogy a folytonos csatolmányok nem mutatnak prozódiai törést a lehetséges szintaktikai lezárási ponton, vagyis egy intonációs kontúrt alkotnak az alapegységgel. Ez azt jelenti, hogy az aktuális beszélő prozódiailag nem jelzi, hogy fordulója szintak-

tikai lezárási ponthoz közeledik, ezért a beszélgetőpartner nem indít saját fordulót a potenciális lezárási ponton. A tiszta csatolmányok ellenben prozódiaileg kiemelkednek az alapegységből, esetükben a szintaktikai lezárási pont prozódiai töréssel együtt jelenik meg, a beszélgetőpartner ezért ilyenkor nagyobb valószínűséggel veszi át a szót, ha ez a lehetséges lezárási pont elérkezik.

6.1.3. Átfedés indítása a lehetséges lezárási ponton túl

Végül vizsgáljuk meg azokat az átfedéseket, amelyek kezdőpontja a kiterjesztés belsejére esik! A korpusz átfedéssel megvalósuló kiterjesztései közül 24 (53,3%) tartozik ebbe a csoportba. Ebből 12 folytonos csatolmány (az átfedéssel megjelenő folytonos csatolmányok 75%-a), és 12 tiszta csatolmány (az átfedéssel megjelenő tiszta csatolmányok 41%-a). A (16) példa folytonos csatolmányt tartalmaz:

(16) (TK10/18: A7)

A: 'NINCS OTT 'HÁT gyere most 'egyél mert 'melegítem!

Ap:

[Figyelj, fogadjunk, meg-

találom! Most figyelj!

Megfigyelhetjük, hogy míg a korpusz átfedéssel megjelenő folytonos csatolmányainak többsége ide tartozik, az átfedéssel megjelenő tiszta csatolmányoknak 41%-a jelenik meg ezzel az átfedéstípussal. Vagyis ha egy folytonos csatolmány átfedéssel jelenik meg, az általában olyan átfedés, amely a lehetséges szintaktikai lezárási ponton túl, tehát a kiterjesztés belsejében kezdődik. Mi lehet ennek az oka? Mivel a folytonos és a tiszta csatolmányok közötti különbség prozódiai, a választ a prozódia adja meg. A folytonos csatolmányok ugyanis prozódiaileg integrálódnak az alapegységbe, tehát az aktuális beszélő prozódiaileg nem jelzi az alapegység szintaktikai lezárási pontjának közeledtét a beszélgetőpartner számára. A beszélgetőpartner ezért csak a kiterjesztés végén elhelyezkedő szintaktikai lezárási ponthoz igazodik, amikor átveszi a szót (vagyis ugyanaz a mechanizmus működik, amely a (14) példában, csak egy szintaktikai lezárási ponttal eltolódva).

6.2. Szintaxis vagy prozódia?

Láthattuk tehát, hogy a korpuszban az átfedéssel kísért folytonos csatolmányok esetén általában az alapegység lehetséges szintaktikai lezárási pontján túl, tehát a kiterjesztés belsejében indul az átfedés. Ha tehát az aktuális beszélő prozódiaileg integrálja a kiterjesztést az alapegységbe, a beszélgetőpartner az alapegység és a kiterjesztés közötti szintaktikai lezárási pontot általában nem tekinti elegendőnek a szóátvételhez. Erről tanúskodnak az átfedés nélküli beszélőváltások is.

Ez azt jelenti, hogy az integrált kiterjesztések előtt, kezdőpontján, ill. alatt a lehetséges beszélőváltás kisebb eséllyel, ill. később valósul meg, mint a kiemelték esetében, tehát a prozódia a váltásreleváns pontok meghatározása során felülírja a szintaktikai határokat. Mindez a szűrőmodell (Auer 1996: 85; Ford – Thompson 1996) érvényességét látszik bizonyítani, mely szerint a prozódia egyfajta szűrőként működik

a szintaxis és a szóátvétel között. A szűrőt a beszélgetőpartner annak eldöntésére használja, hogy a lehetséges szintaktikai lezárási helyek közül melyek a lehetséges forduló-lezárások. Az aktuális beszélő pedig szintén a prozódia segítségével jósolja meg a beszélgetőpartner számára, hogy lehetséges-e a beszélőváltás. Ez a magyarázata annak, hogy a korpusz prozódiailag integrált folytonos csatolmányai esetében csupán egyszer történik átfedés az alapegység és a kiterjesztés közötti szintaktikai lezárási ponton. A prozódia tehát fontos szerepet játszik a váltásreleváns hely előrejelzésében, illetve felismerésében mind az átfedéssel, mind az anélkül történő szóátvételek esetén.

7. A fordulókiterjesztés a magyarban más nyelvekkel összevetve

Végül nézzük meg, hogy néhány más, a szakirodalomban ebből a szempontból eddig vizsgált nyelv viszonylatában hogyan jellemezhető a magyar a fordulókiterjesztés jelenségét tekintve!

7.1. A kiterjesztéstípusok eloszlása különböző nyelvekben

Couper-Kuhlen és Ono (2007) angol, német és japán nyelvű korpuszban végzett összehasonlító vizsgálatokat az FKE kiterjesztésének tárgykörében. Eredményeik lehetővé teszik, hogy a magyar nyelv vizsgálata során tett megállapításainkat összevegyessük velük.

Couper-Kuhlen és Ono a következő táblázatban összegzik vizsgálatuk eredményeit:

Az FKE kiterjesztésének típusai	Angol	Német	Japán
Folytonos csat.	nem gyakori	gyakori	gyakori
Helyettesítés	gyakori	gyakori	gyakori
Ragaszték	leggyakoribb	nem tagmondatnyi: nem gyakori, tagmondatnyi: gyakori	kizárólag tagmondatnyi (nem gyakori)
Beillesztés	nem gyakori	leggyakoribb	nagyon gyakori

4. táblázat

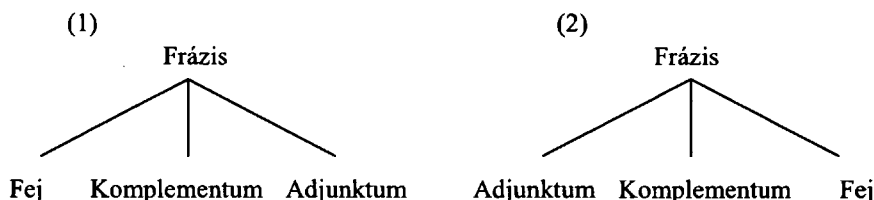
Az FKE-folytatás preferenciáinak összefoglalása (Couper-Kuhlen – Ono 2007: 546)

A táblázatból kitűnik, hogy a beillesztések és a ragasztékok gyakoriságát tekintve az angol és a japán két szélsőséget képvisel. Míg az angolban a leggyakoribb kiterjesztéstípus a ragaszték, a beillesztés pedig nem gyakori, a japánban az utóbbi inkrementum fordul elő nagy számban, és a ragaszték ritka. Couper-Kuhlen – Ono (2007: 546) rámutat, hogy a különbség nemcsak a kiterjesztések gyakoriságában, hanem szintaktikai megjelenési formájában is megnyilvánul. Az angolban a ragaszték sokféle formában előfordulhat, a japánban viszont kizárólag tagmondatként. A japán

beillesztésekre ezzel szemben jellemző a szintaktikai forma változatossága, akár a mondat potenciális központi elemei (core element) is lehetnek.

A német a fenti szempontok alapján az angollal és a japánnal összehasonlítva köztes pozíciót foglal el; amikor az alapegységben jelen van a mondatkeret (Satzklammer), akkor a japánhoz áll közelebb, amikor viszont az alapegységben nincs jelen a mondatkeret, akkor inkább az angolhoz hasonlóan viselkedik.¹⁰

A fenti különbségeket Couper-Kuhlen és Ono (2007: 547) a nyelvek argumentum-konfigurációs mondatstruktúrájával, vagyis a frázison belüli bal-, ill. jobbfejűséggel magyarázza. Az első esetben (1) a frázisfejek a bal oldalon helyezkednek el, őket követik a komplementumok, az opcionális elemek (adjunktumok) pedig csak a komplementumok után tehetők ki. A második esetben (2) mindennek a tükörképe figyelhető meg. Az (1) szerkezet az angol, a (2) a japán szintaktikai szerkezetére jellemző.

2. ábra

Bal-, ill. jobbfejű szintaxis (Couper-Kuhlen – Ono 2007: 547)

Az angolban a ragasztékok nagy száma az argumentum-konfigurációs mondatstruktúrával magyarázható. Mivel az adjunktum az angol szintaktikai szerkezet (1) miatt az alapegység végén helyezkedik el, akkor is „természetes helyén” fog állni, ha ragasztékként, vagyis kiterjesztés formájában csatlakozik az alapegységhez. Az angol morfológiai szegénysége játszik szerepet viszont abban, hogy beillesztések ritkán fordulnak elő a nyelvben. Morfológiai jelöltség nélkül ugyanis nem dönthető el, hogy a beillesztés az alapegységen belül hová illik.

A japánban ezzel szemben a ragaszték ritka, a gyakori kiterjesztéstípus a beillesztés. A ragasztékok kis számának itt is a kötött szórendű (igevégű) mondatstruktúra az oka. A beillesztések gyakorisága is magyarázható a nyelv szintaktikai szerkezetével, hiszen a fej után kitett inkrementum (annak jobb oldali elhelyezkedése miatt) már biztosan nem lesz a „helyén”. Az esetjelölés megléte miatt azonban eldönthető, hogy az alapegységen belül hová illeszthető be, tehát a nyelv morfológiai gazdagsága is segíti a beillesztések alkalmazhatóságát.

¹⁰ A mondatkeret (Satzklammer) független mondatban bal oldalt egy finit, jobb oldalt egy nem finit igei részből vagy ige kötőből áll, alárendelt mondatban pedig bal oldalt egy mondatbevezetőből, jobb oldalt pedig a finit igealakból tevődik össze. Ha a mondatban nincs jelen a mondatkeret, akkor az ige az igei csoportnak a bal periferiáján áll.

Vizsgálataim során kiderült, hogy a magyarban a leggyakrabban használt inkrementumok a folytonos csatolmány és a beillesztés. A helyettesítések száma már kisebb, a ragaszték pedig a legritkább inkrementum (l. 1. táblázat).

Korpuszom beillesztései között mind frázisbeli bővítmények, mind frázisok előfordulnak. A frázisbeli bővítmények beillesztésként való gyakori alkalmazásának oka egyrészt a magyar morfológiai gazdagsága, másrészt a frázisok többségének kötött szőrendje (a frázisok többségében a fej a jobb oldalon helyezkedik el). A frázisok beillesztésként való alkalmazásának esetében viszont a diskurzus-konfigurációs mondat-szerkezet (É. Kiss 1995) prozódijával magyarázható az, hogy következtethetünk a frázis potenciális alapegységbeli pozíciójára. A főhangsúly hiánya, ill. megléte alapján ugyanis eldönthető, hogy topik-, ill. kvantor- vagy fókuszbeillesztéssel állunk-e szemben,¹¹ azaz a beillesztés potenciálisan az alapegység topik-, ill. kvantor- vagy fókuszpozíciójába illeszthető-e.

A magyar vizsgálata megerősítette Couper-Kuhlen – Ono (2007) azon felismerését, hogy az egyes nyelvek szintaktikai szerkezete tükröződik a kiterjesztéstípusok eloszlásában; a kiterjesztéstípusok eloszlásának tipológiáját pedig gazdagította egy olyan nyelvvel, amelyben a beillesztés alapegységbeli helyének felismerésében szerepet játszik a prozódia is.

7.2. A szintaxis és a prozódia szerepe különböző nyelvekben

A prozódia és a szintaxis szerepe, egymáshoz való viszonyuk az FKE lehetséges lezárási pontjának meghatározásában szintén nyelvenként eltérő. Az angolban Ford és Thompson (1996) komplex váltásreleváns helyekről beszél, amelyek szintaktikai, intonációs és pragmatikai lezárással egyaránt rendelkeznek. A szintaxis mellett tehát a prozódia is fontos szerepet játszik az FKE lehetséges lezárási pontjának meghatározásában. Couper-Kuhlen és Ono erre reflektálva megjegyzi, hogy bár nem teljesen irreleváns az intonáció szerepe a váltásreleváns hely meghatározásában az angolban, az intonációs lezárás pontos definíciója még nem tisztázott (Couper-Kuhlen – Ono 2007: 517).

Auer német korpuszon végzett vizsgálatai alapján a szintaxis és a prozódia főnem együttműködéséről beszél, mégis a szintaxisnak fontosabb szerepet tulajdonít. Hangsúlyozza, hogy bár a prozódia megvan az a képessége, hogy beszéd közben felülírja a szintaktikai határokat, a szintaxis prioritást élvez (Auer 1996: 75). Couper-Kuhlen és Ono német nyelven végzett vizsgálatai ezt megerősítették (Couper-Kuhlen – Ono 2007: 527). Kimutatták, hogy a németben az FKE végén a mondatkeret miatt erősebb a szintaktikai zárlat, mint a prozódiai, vagyis az aktuális beszélő és a beszélgetőpartner főként a szintaxisra támaszkodik a váltásreleváns helyek jóslása, illetve észlelése során.

A japánban a szintaktikai lezárási pontok nem mindig párosulnak prozódiai lezárással (Couper-Kuhlen – Ono 2007: 537). Az FKE lehetséges lezárási pontjának

¹¹ A kvantált kifejezésként megjelenő beillesztés felismeréséhez természetesen hozzájárul a kvantor típusa is.

meghatározásához tehát a szintaktikai lezárás mellett valószínűleg a prozódia is szükség van. Az azonban, hogy a japánban a prozódia és a szintaxis hogyan működik együtt a beszélőváltás során, további vizsgálatokat igényel.

A magyarban a prozódia fontos szerepet játszik a váltásreleváns helyek előrejelzésében, illetve felismerésében mind az átfedéssel, mind az anélkül történő szóátvételek esetén. Az integrált kiterjesztések előtt, kezdőpontján, ill. alatt a lehetséges beszélőváltás kisebb eséllyel, ill. később valósul meg, mint a kiemelték esetében, tehát a prozódia a váltásreleváns pontok meghatározása során felülírja a szintaxist. Mindez arra mutat, hogy a magyarban az aktuális beszélő és a beszélgetőpartner interakciójában érvényesül a szűrőmodell.

8. Összegzés

Dolgozatomban bemutattam a fordulókiterjesztés néhány aspektusát a magyarban. Arra kerestem a választ, hogy a magyarban milyen kiterjesztéstípusok fordulnak elő, prozódiailag hogyan kapcsolódnak az FKE alapegységéhez, és ez összefügg-e (és ha igen, hogyan) a beszélőváltással. A kiterjesztéstípusok vizsgálata megmutatta, hogy a magyarban a diskurzus-konfigurációs mondatstruktúrával összhangban a beillesztés a leggyakoribb tiszta csatolmány, és e mondatstruktúra prozódiaja segíthet a ragaszték és a beillesztés elkülönítésében is. A kiterjesztések alapegységhez való prozódiai kapcsolódásának vizsgálata azt az eredményt hozta, hogy a magyarban a kiterjesztés prozódiai kiemelésének leggyakoribb eszköze a dallamváltás, és a prozódiai kapcsolódás összefügg a beszélőváltással. Az aktuális beszélő akkor kerül el leghatékonyabban az átfedéssel kezdődő szóátvételt, ha kiterjesztését prozódiailag integrálja az alapegységbe. A prozódia és a szintaxis beszélőváltásban betöltött szerepével kapcsolatban vizsgálatom a szűrőmodellt igazolta, vagyis azt, hogy az aktuális beszélő és a beszélgetőpartner interakciójában a prozódia felülírja a szintaxist. Végül a magyart megkísértem elhelyezni a többi vizsgált nyelv között az FKE-kiterjesztések eloszlását tekintve. A magyarban a beillesztés gyakoriságát a frázisbeli bővítmények esetében a morfológiai jelöltséggel és a kötött szórenddel magyaráztam, a frázisok esetében pedig a diskurzus-konfigurációs mondatstruktúra prozódijával.

A magyaron végzett vizsgálat további bizonyítékot szolgáltatott grammatika és interakció együttműködésére. A dolgozat további vizsgálatok kiindulópontjául szolgálhat, fontos feltárandó kérdés például, hogy a magyarban a potenciális topik szerepű beillesztés és a ragaszték hogyan különíthető el egymástól.

HIVATKOZÁSOK

- Auer, Peter 1996: On the prosody and syntax of turn-continuations, in Elizabeth Couper-Kuhlen – Margret Selting eds.: *Prosody in conversation: interactional studies*, Cambridge, Cambridge University Press, 57–100.

- Couper-Kuhlen, Elizabeth – Tsuyoshi Ono 2007: 'Incrementing' in conversation. A comparison of practices in English, German and Japanese, *Pragmatics* 17: 513–52.
- Davidson, Judy 1984: Subsequent versions of invitations, offers, requests and proposals dealing with potential or actual rejection, in J. Maxwell Atkinson – John Heritage eds.: *Structures of social action. Studies in conversation analysis*, Cambridge, Cambridge University Press, 102–29.
- É. Kiss Katalin 1992: Az egyszerű mondat szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 79–177.
- É. Kiss Katalin 1995: NP Movement, operator movement, and scrambling in Hungarian, in É. Kiss Katalin ed.: *Discourse configurational languages*, New York – Oxford, Oxford University Press, 207–43.
- Ford, Cecilia E. 1993: *Grammar and interaction*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Ford, Cecilia E. – Barbara A. Fox – Sandra A. Thompson 1996: Practices in the construction of turns. The TCU revisited, *Pragmatics* 6: 427–54.
- Ford, Cecilia E. – Sandra A. Thompson 1996: Interactional units in conversation. Syntactic, intonational and pragmatic resources for the management of turns, in Elinor Ochs – Emanuel A. Schegloff – Sandra A. Thompson eds.: *Interaction and grammar*, Cambridge, Cambridge University Press, 134–84.
- Ford, Cecilia E. – Barbara A. Fox – Sandra A. Thompson 2002: Constituency and the grammar of turn increments, in Cecilia E. Ford – Barbara A. Fox – Sandra A. Thompson eds.: *The language of turn and sequence*, Oxford, Oxford University Press, 14–38.
- Iványi Zsuzsanna 2001: A nyelvészeti konverzációelemzés, *Magyar Nyelvőr* 97: 74–93.
- McLaughlin, Margaret L. 1984: *Conversation: how talk is organized*, Beverly Hills – London – New Delhi, Sage Publications.
- Sacks, Harvey – Emanuel A. Schegloff – Gail Jefferson 1974: A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation, *Language* 50: 696–735.
- Schegloff, Emanuel A. 1996: Turn organization: one intersection of grammar and interaction, in Elinor Ochs – Emanuel A. Schegloff – Sandra A. Thompson eds.: *Interaction and grammar*, Cambridge, Cambridge University Press, 52–133.
- Schegloff, Emanuel A. – Harvey Sacks 1973: Opening up closings, *Semiotica* 7: 289–327.
- Selting, Margret 1995: *Prosodie im Gespräch. Aspekte einer interaktionalen Phonologie der Konversation*, Tübingen, Niemeyer.
- Varga László 1994: A hanglejtés, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan II: Fonológia*, Budapest, Akadémiai, 468–549.

FÜGGELÉK

1. A korpusz adatai

Diktafonnal rögzített természetes konverzációk (85'11" 11440 szó)

TK1: 5'52" 767 szó

TK2: 7'33" 1372 szó

TK3: 43" 139 szó

TK4: 9'10" 1605 szó

TK5: 1' 171 szó

TK6: 19" 41 szó

TK7: 31" 105 szó

TK8: 5'04" 1140 szó

TK9: 15" 43 szó

TK10: 10'57" 1766 szó

TK11: 5'06" 826 szó

TK12: 38'41" 3465 szó

2. Átírási konvenciók

2.1. Konverzációelemzési átírási konvenciók

(.)	mikropauza; nagyon rövid szünet, körülbelül egy szótagnyi hosszúságú
(2.0)	megmért szünet (másodperc.tizedmásodperc)
nem	a bal oldali zárójel az átfedés kezdetét jelzi
[persze	
nem	a jobb oldali zárójel az átfedés végét jelzi
persze]	
=	egyenlőségjel kapcsolja össze ugyanazon beszélő folyamatos megnyilatkozásának részeit, ha azokat a másik beszélő közbeszólása miatt az átírásban el kell szakítani egymástól; egyenlőségjel jelöli azt is, ha két megnyilatkozás között nincsen intervallum, de átfedés sincs
.h	lélegzetvétel
.hh	hangosabb, hosszabb lélegzetvétel
()	érthetetlen közlést jelöl
aha,	a vessző a szó végén emelkedő intonációt jelez
aha.	a pont a szó végén eső intonációt jelez, amely nem minden esetben esik egybe a megnyilatkozás végével
AHA	a nagybetűvel való kiemelés a hangerő növekedését jelzi
a:ha	a kettőspont a magánhangzó megnyúlását jelzi
–	a kötőjel a megszakítás jele
((torokköszörülés))	a kettős zárójel a nemnyelvi hangjelenségeket jelzi
> <	a jel két eleme közé eső beszédszakasz tempója gyorsabb

2.2. Dallam- és hangsúlyprozodémák (Varga 1994: 496)

$\backslash x, \text{ }^{\vee}x$	az „eső jellegű” (eső, félig eső, illetve eső-emelkedő) karakterdallamok és az őket indító főhangsúlyos szótagok egyesített jelei
$/x, \text{ }^>x$	a „lebegő jellegű” (emelkedő, magas szinttartó) karakterdallamok és az őket indító főhangsúlyos szótagok egyesített jelei
$\wedge x$	a „lebegő-eső jellegű” karakterdallamok és az őket indító főhangsúlyos szótagok egyesített jelei
$\rightarrow x$	a függelékdallam kezdete
$\perp x$	az elődallam kezdete
x	mellékhangsúlyos szótag
NINCS JEL	hangsúlytalan szótag
(x előtt)	

2.3. Szünetprozodémák (Varga 1994: 497)

\square	szünet
NINCS JEL	nincs szünet
(két x között)	

3. A korpusz kiterjesztései

3.1. Folytonos csatolmányok

(TK1/11: A5)

A: \wedge Neked tetszik kisfiam?

(TK1/25: A20)

A: \vee Te is vedd ki őket ide!

(TK1/41: S14)

S: \vee Már hármát megettem ma!

(TK2/85: A22)

A: \perp Ja \vee igen, \vee találkoztunk mert a \square \vee vécén voltam.

(TK2/123: S49)

S: \vee Attól hizunk évek óta.

(TK2/126: K44)

K: \vee Igen, \vee attól vagyunk \wedge ilyen \vee egészségesek nem?

(TK2/197: K73)

K: \vee Jó így ezzel a mártással.

(TK2/204: K74)

K: 'A mártást ^elkérhetem **megint**?

(TK2/230: A61)

A: 'Azt mondja a Tóth Lali, ő nem tud □ 'rajzolni is meg énekelni is **együtt**. ((nevetés))

(TK3/20: K6)

K: ^Nem is fog tanítani? 'De azért ^itt marad **nem**?

(TK4/125: K35)

K: ^Lezárták **nem**?

(TK4/141: S55)

S: 'Akarták a mi házunkat is ^parókiának is elcserélni **nem**?

(TK4/132: A44)

A: 'De annak három telke van **már**!

(TK4/169: A55)

A: 'Mm, ^akkor mindig volt valami, 'csak hogy a mamával ellenkezzem **szerintem**.

(TK4/179: S66)

S: 'Hát aztán. 'Röhögjél ki, 'mindennap járok **aztán egy szót nem szólok**.

(TK4/183: K42)

K: ^De akkor már beteg volt **nem**?

(TK8/115: S41)

S: 'Ez olyan, hogy ^látod, ezért E- E- 'Ettől akarlak megóvni, 'jó kis Kati koma, hogy ilyen nagyravágó legyél **mert sok ilyen van!**

K: [De én nem vagyok nagyravágó, fejezd már ezt be!

(TK10/8: K2)

K: 'Én akkor ^ide ülök **melléd!**

A: [A gyerekek szívatnak itt engem!

(TK10/9: Ap4)

Ap: 'Hát a gyerek ^pot pattog itt a faggyúért **meg mindenki itt**

A: [Én pattogok, nem a gyerek!

(TK10/18: A7)

A: ^vNINCS OTT 'HÁT gyere most 'egyél mert melegítem!

Ap: [Figyelj, fogadjunk, megtalálom! Most figyelj!

(TK10/81: A29)

A: 'Engedj már mert megég a 'pü ebéded!

Ap: [() titkot a Kata árulta el.

(TK10/83: A30)

A: 'Há 'kár volt elmondanod mert 'száznegyven forintot ráfizettél!

(TK10/100: Ap38)

Ap: 'De viszont 'Katika 'kint volt az előbb 'szólt nekem hogy jöjjen ebédelni.

K: [((nevetés))

(TK10/152: Ap57)

Ap: 'Most 'vittem a temetőbe nagyon sokat me:rt 'lehet hogy addigra elnyílik.

(TK10/231: Ap74)

Ap: 'Fölakasztotta a koma magát mikor a 'Szabó tizenegy hónapos volt.

K: [Hűűű!

(TK10/234: K74)

K: 'Biztos azért akasztotta fel magát, 'mert 'nem tudta a családját eltartani nem?

(TK10/249: A90)

A: ^vTanyán laktak ^kinn valahol nem?

(TK11/34: K8)

K: 'Fúúú! □ 'De mért pont 'hetet kértél mikor 'négyen vagyunk?

(TK11/69: A27)

A: ^vMáma pénzt váltottál azért ő 'vásárolsz ennyire!

(TK11/83: Ap27)

Ap: ^vDe hogy ez finom volt asszony!

(TK11/118: A43)

A: 'Az 'biztos! □ 'Mi van 'mért kell verni az asztalt ehhez?

(TK11/130: A49)

A: ^vNem kapcsolta be szerintem.

(TK12/2: K1)

K: 'Ide kirakom ide!

(TK12/10: Ap1)

Ap: 'Szia **Kati koma!**

(TK12/12: Ap2)

Ap: 'Szia **Kati koma!**

(TK12/29: Ap10)

Ap: 'Neem, ezt én vettem magamnak **Valentin napra.**

K: [S az anyunak?

(TK12/43: Ap15)

Ap: ^Szia **kis majonézem!**

A: [Ezt el kell tenni akkor a hogyhívják

(TK12/45: Ap16)

Ap: ^Na mi van **kis Mucikám?**

A: [Azt mondta, hogy az nagyon jó

(TK12/110: A48)

A: 'Nincs is benne a száma **neki!**

(TK12/115: A50)

A: 'Legalább szárazzal 't töröld már át szárazzal **legalább**

(TK12/166: K43)

K: 'De fiatalabb **anyuci.**

Ap: [Fiatalabb sokkal.

(TK12/167: Ap55)

Ap: 'Fiatalabb **sokkal.**

(TK12/184: K49)

K: ^De apuci, ne haragudj, utoljára mikor jött be ez az **anyunál?**

A: [Tokaji a legfontosabb neked?

(TK12/189: A78)

A: 'Még ott majd a végén lemosom a: hogyhívjákot is egy **másik ruhával.**

K: [Felmossam az
előszobarészt is?

(TK12/199: A82)

A: 'Szárazzal át kell törölni **nem**?

(TK12/199: A82)

A: 'Mennyire meg van kopva már **ott**!

(TK12/205: A85)

A: 'Kapcsold már a villanyt le t-a **gyerekszobában**!

(TK12/210: K57)

K: ^Milyen eseményeknek **apuci**?

(TK12/222: K63)

K: 'Utálják a Jani bácsit **nagyon**

(TK12/239: K71)

K: 'Más is jó **szerintem**.

Ap: [Azért, mert tartós, gyönyörű fát kell ültetni, nem ilyen mezei nyárfát!

(TK12/279: K87)

K: 'Most meg 'megy jó megint **szóval**.

Ap: [Tudom, hát

(TK12/374: A153)

A: ^De ki kell csavarni a ruhát először **belőle**.

K: [Jól.]

3.2. Tiszta csatolmányok

3.2.1. Helyettesítések

(TK3/3: A2)

A: 'Számítógépes ilyen □ 'círadás meghívót kap ^Mind a 'Klári néni csináltatta >**vagy csinálta**<

S: [És kit búcsúztattok?

(TK4/145: A46)

A: 'A papa. ^Ő akarta, ^**AZ ÉN APÁM**.

S: [Ja:, igen? Akkor bocsánat.

(TK4/155: S60)

S: ^Miért az nagyobb, ^**az a ház**?

(TK4/199: A55)

A: 'Nem is találkoztam volna, 'így van. □ ⊥Ott lennék 'vénlány. 'Vagy tanító.

(TK4/243: A69)

A: ⊥Olyanokat 'nyelsz! 'AkkoráKAT!

(TK8/86: S29)

S: 'Nem lesznek ezek sokáig együtt, ez 'kizsarolja a Zolit, □ 'ez a nő,

A: [Mind a kettő ilyen
akkor, ezek szerint.

(TK10/145: K39)

K: 'Oldalt □ ^ugyanolyan orgonabokrok vannak, mint régen? □ ^Végig az út mentén?

(TK10/178: A64)

A: 'Az a 'barátnője a 'Zolinak. 'Nem a Zolinak, ⊥a 'Nándinak. □ A Hajas Nándinak.

K: [Miért?]

(TK10/211: A78)

A: 'Közgazdasági ilyen nem t'om mit végzett >'főiskolát.<

K: [Főiskolát.

(TK10/225: A82)

A: ⊥Máma 'hétfélé 'hétfélét főztem. 'HETET!

(TK10/238: Ap75)

Ap: 'Beíratva ⊥a 'ányokat az iskolába, ⊥meg '()ket vállalt ⊥meg '(). □ 'Jószágot
tartott 'mint Mama! □ >'Hízót,<

(TK10/239: A87)

A: 'Darálóba járt a Jani 'olyan volt mint én, 'olyan idős. □ 'Fiatal.

(TK10/259: Ap82)

Ap: 'Ez az uborka 'ez igazi. 'Hazai.

(TK12/46: A20)

A: 'Azt mondta, 'hogy az 'nagyon jó a □ >'ultra ha hasi ultrahang<

(TK12/50: A22)

A: 'Azt mondja, szedjem még a gyógyszert, 'úgy ahogy eddig, 'az egy-egy szemet

(TK12/64: A29)

A: 'Megyek a hogyhívjákba porszívózni >⊥a 'másik a mi szobánkba<

(TK12/115: A50)

A: 'Ide, ^Vinnen nézd a fényben, ^Vinnen!

(TK12/149: A62)

A: 'Annyira e reumás betegsége van a Kovácsné az Evelinnek, >⊥a 'Robinak az anyjának<

(TK12/173: Ap56)

Ap: ^VDe a bódoccságot kell nézni! \A bódottágot.

K: [Bódoccság? Bódott

(TK12/222: K63)

K: 'Merthogy a szomszéd szokta gondozni a kertet, □ ⊥a 'Julis néni

(TK12/248: Ap83)

Ap: 'Jaj, elfelejtettem mondani, 'hogy mondtam a Lászlónénak, 'annak a Gabi néninek

(TK12/336: A123)

A: ^Az Opel cégnél beszámítják, >⊥az ^Opelnál? <

(TK12/350: A129)

A: 'Jó, 'de a kopás mennyi, 'az nem annyi volt, >⊥a 'kopás!<

(TK12/370: A139)

A: 'Megvetted, akkor volt het- hatéves. □ >'Kilencvennyolcban.<

Ap: [Ühüm.]

3.2.2. Valódi inkrementumok

3.2.2.1. Beillesztések

(TK1/17: A7)

A: 'Egy kicsit keveset tettem bele 'lehet.

(TK1/47: A19)

A: ^VMajd te is repülsz! □ Gondolatban!

(TK1/33: A7)

A: 'Ma tízen voltak ma □ ^Vöten voltak ti- >'a tizenegyből.<

(TK2/63: S26)

S: 'Ezért még 'számolunk. 'Most nem akarom itt □ 'mindenki előtt, | ((nevetés)) |

A: [Én mondtam neki, hogy ma egye meg!]

(TK2/36: S56)

S: 'Viccelek, → 'Bogyóvirág! | ((nevetés)) |

A: [Villa, ki evett vele? Tiéd volt, mi?]

(TK1/21: S5)

S: 'Figyelj ide 'jó kis Kata koma!

A: [Segítek én neked!]

(TK2/147: K50)

K: 'Adjál már egy .hh 'kiskanalat □ 'nekem is!

(TK2/182: K65)

K: 'Tudod, mikor volt a □ Balaton 'vagy a Balaton! .hh 'Dunán. □ 'Stand up!

□

S: Na, ezt még nem mondtad!

K: ['Augusztus huszadikán.

S: [Igen?]

(TK4/7: A4)

A: 'De azt a pénzt befizettük ám □ >^a HÁNY év alatt!<

(TK4/23: A9)

A: 'Egyél, □ 'édes galambom!

(TK4/86: S34)

S: 'Anyukámtól tanultam ezt a szót. □ 'Ő a 'fasírozottat szokta felújítani, ((nevetés))

A: >'Meg a rántott húst.<

(TK4/109: A37)

A: 'Nem sémMI! □ 'Mint a □ 'plébánián is, 'most 'gondolhatod, a 'hogyhívják □ >'ő teremben!<

(TK4/126: A43)

A: 'De ott van a 'Gizi néni. □ 'Ügyeletben.

S: [Óóóóóóó.]

(TK4/178: A46)

A: 'Ült ő is mindennap a buszon □ mint a 'Bátya csinálja.

(TK4/181: K41)

K: ^Vonattal járt □ ő is?

(TK4/205: S73)

S: ˘Hanem 'igazgató lettél volna 'valahol. ((nevetés))

K: [((nevetés))]

(TK4/242: S84)

S: ^Mi van, ˘, **JÓ** kis anyu koma?

(TK8/87: A20)

A: ˇMind a kettő ilyen akkor, >ezek szerint.<

(TK10/38: Ap13)

Ap: 'Tessék ˘a 'másik Galgamenti Kéthetessel volt összefogva 'tessék □ a 'széken!

(TK10/41: A18)

A: 'Azt te raktad oda >'biztos!<

Ap: [Falufelújítási díjat kapott (). Tessék. Ezt keresed?

(TK10/194: Ap65)

Ap: 'Kó-csokolomot köszönt □ 'kettőt!

(TK10/221: K70)

K: 'Na, ^ilyen figyelmesek? □ (torokköszörülés) □ 'De azért 'nem semmi hogy nyolcvanhét évesen még teljesen ép! □ 'Szellemileg.

Ap: [Bizony!]

(TK10/229: Ap73)

Ap: 'Harmincöt évesen maradt özvegy. □ 'ÖT gyerekekkel.

(TK10/238: Ap75)

Ap: 'Beíratta ˘a 'lányokat az iskolába, ˘meg '()ket vállalt ˘meg '(). □ 'Jószágot tartott □ mint Mama!

(TK10/238: Ap75)

Ap: 'Beíratta ˘a 'lányokat az iskolába, ˘meg '()ket vállalt ˘meg '(). □ 'Jószágot tartott 'mint Mama! □ 'Hízót,

A: 'Darálóba járt a Jani 'olyan volt mint én, 'olyan idős. □ 'Fiatal.

Ap: [>Kapálást, <]

(TK10/245: Ap78)

Ap: 'Jólelkű a Jani □ **különben!**

(TK11/29: Ap10)

Ap: 'Ez az egyik 'kedvencem asszony 'bakonyi szűzermék. **¡Ahogy 'TE csinálod.**

A: [Örülök neki.]

(TK11/65: Ap22)

Ap: 'Ilonka azt mondta hogy **¡ő a 'karamell a kedvence. ¡Én a 'mindig hozok neki karamellt, 'még csak élek. >'Addig hozok. <**

K: | ((nevetés)) |

(TK11/70: Ap23)

Ap: 'Nem. 'Szeretek örömet szerezni. 'MÁSOKNAK.

A: [Megint tankoltál?

(TK12/24: Ap8)

Ap: ^Szia, → **Valentinkám!**

(TK12/43: Ap14)

Ap: 'Lehet enni mézzel □ >'majonézzel<

(TK12/45: Ap15)

Ap: ^Szia, → **kis majonézem!**

(TK12/45: Ap16)

Ap: ^Na mi van, → **kis mucikám?**

(TK12/52: A23)

A: 'Mint a Vészhelyzetben, 'mennek ott a betegek hallod.□ >**Futószalagon.<**

(TK12/56: A25)

A: 'Sanyi már ott volt tíz dél tíz órakor, 'képzeld, 'dél helyett.

(TK12/87: Ap30)

Ap: 'Fogadd el 'Valentin napra

(TK12/115: A50)

A: 'Nézd meg, hogy mennyi hogyhívj ^nézzed, ^**ott a fényben!**

(TK12/115: A50)

A: 'Legalább szárazzal 't töröld már át szárazzal legalább, **¡a 'kesztyűddel**

(TK12/149: A62)

A: 'Mikor voltunk a 'hogyhívják 'Kovácsnéval! □ >Ősszel.<

(TK12/154: A64)

A: 'Hogy ő 'hogya le van százalékolva 'a reumára.

K: [Mikor találkozta vele?]

(TK12/169: K44)

K: 'De, mert a 'Zoli egyidős a Sanyikával, 'és 'előbb szült, mint te □ jóval.

(TK12/195: A80)

A: 'Itt a legkoszosabb! 'Erre!

K: [Igen!] [Nézd meg!]

(TK12/256: K77)

K: 'De, 'a 'Magdikát □ 'a 'templomból.

Ap: [Most melyik a Magdika?]

(TK12/279: K87)

K: 'Most meg 'megy jó megint szóval. □ >Bot nélkül.<

Ap: [Tudom, hát ()]

(TK12/285: K89)

K: 'De most 'kikapart az arcán valami sebet. 'Mint a 'Mamika.

A: [Álmában?]

(TK12/288: A105)

A: 'És utána mehetsz ki kor-'oda

(TK12/288: A105)

A: 'És utána mehetsz ki kor-'oda 'még egyszer.

Ap: [Mikor anyád □ köpenyben van]

(TK12/298: A108)

A: 'Nem, 'a nyakam fáj >'akkor is.<

(TK12/321: Ap101)

Ap: 'Begyömbölünk, 'veszünk egy másikat, 'asszony.

(TK12/361: Ap117)

Ap: 'Befizetjük az 'ötven százalékot, 'másfél év törlesztés. 'Abból a pénzből.

(TK12/369: Ap121)

Ap: Tizenhét éves kocsi. □ 'Vagy több.

(TK12/374: Ap124)

Ap: 'Én ezt nem mondtam, 'anyám.

3.2.2.2. Ragasztékok

(TK1/75: S26)

S: 'Onnan lehet □ megismerni, hogy 'kábé ilyen hosszúak, □ >'mint minden<

A: [Jó étvágyat!]

(TK2/233: A62)

A: 'Mondom, 'énekeljük, amit ismertek, 'közben, 'hő teljen az idő.

S: [Hm.]

(TK3/12: S4)

S: 'Ez a:z 'utolsó búcsúkoncert, 'amikor összeállunk. | ((nevetés)) |

A: [Nem, ()] [Elküldték nekik.]

(TK4/6: S3)

S: >Most ha sokáig élnének az emberek, 'akkor 'mi a francot csinálnának? □ ^NEM?

(TK4/7: S4)

S: 'Az 'be feneketlen! ^Nem?

A: [Azt hiszem.]

(TK4/192: K44)

K: 'Ja, a 'falusi ember nem is □ 'ment a városba, >'mert nem nem kapott úgy munkát.<

(TK10/98: A35)

A: 'Alig várja, hogy mehessen a 'buszra! □ 'Levegőzni.

(TK12/15: A7)

A: 'És te meg elfelejtetted □ >'beletenni.<

Ap: [Hát erre volt énekem, asszed eszem?]

(TK12/91: A39)

A: >Olyan, >ugye?

(TK12/143: A59)

A: 'Csak most be bejött 'szabadnapján bejött, ^nem?

(TK12/369: K115)

K: ^Apuci, nem akard őö kiönteni, ^mert nagyon nehéz

Ap:

[De]

[Majd én kiöntöm.]

(TK12/368: A138)

A: ^vCsak megmondja, ^vnem?

ZSUZSANNA NÉMETH

THE GRAMMATICS OF TURN-EXPANSION IN HUNGARIAN

The aim of this paper is to describe the ways Hungarian speakers extend turn-constructional units (TCU) in their conversations. It attempts to clarify the different types of TCU expansion appearing in Hungarian and exam whether this appearance is related (and if it is, in what way) to the syntactic structure of Hungarian. It analyzes the prosodic connection of expansions to the basic units of TCUs, and tries to illuminate the way this prosodic connection correlates with the role TCU expansions have in the turn-taking system. The last part makes a comparison between the appearance of TCU expansion in Hungarian and other languages that have been examined in this respect so far (English, German and Japanese).

A HÁT DISKURZUSJELÖLŐ TÖRTÉNETE

SCHIRM ANITA

1. Bevezetés

Dolgozatomban a diskurzusjelölők közül a *hát* partikulával foglalkozom, a partikula történetét és a hozzá kötődő nyelvhasználati stratégiát mutatom be nyelvtörténeti példák segítségével. A *hát* partikula a grammatikalizáció tipikus fázisain (vö. Abraham 1991: 373) ment keresztül, mire a mai diskurzusjelölői használata kialakult. Először helyviszonyt, majd időviszonyt fejezett ki, aztán következtető logikai viszonyt jelölt, végül a diskurzusjelölői funkciója alakult ki. A partikula diskurzusjelölővé válásának a folyamata azonban nincs kellőképpen tisztázva, a nyelvtörténeti szakirodalomban (Klemm 1925–1942) csupán utalás történik a diskurzusjelölői használatra. Célom a dolgozattal annak bemutatása, hogy a XVII. századból már biztosan adathozható a partikula diskurzusjelölő funkciója, de korábbi is kimutathatók e használati mód nyomai. Ennek az állításnak a bizonyításához eszközként a történeti pragmatikát, korpuszként pedig az Erdélyi magyar szótörténeti tár (<http://www.iif.hu/db/emsz/index.html>), a Magyar történeti korpusz (<http://www.nytud.hu/hhc>) és a Magyar nemzeti szövegtár (<http://corpus.nytud.hu/mnsz>) anyagát, valamint az 1660-as sárospataki hitvitát használok fel.

Tanulmányomban a diskurzusjelölők fogalmának a definiálása és tulajdonságainak az összefoglalása (2. pont) után megmutatom, hogy a történeti pragmatika szemszögéből miért érdekes ez a a szóosztály. A 3. pontban a *hát* partikula történetét írom le a kezdetektől a XVII. századig, míg a 4. fejezetben a korpuszból származó példák elemzésével a diskurzusjelölői funkciók megjelenését és a *hát* diskurzusjelölővé válását mutatom be. Az 5. részben pedig a XVIII. századtól kezdve napjainkig hozok példákat a *hát* diskurzusjelölői szerepére.

2. A diskurzusjelölők jellegzetességei

A diskurzusjelölők a nyelvi elemeknek egy olyan sajátos csoportját alkotják, amelyek a diskurzus szervezésében vesznek részt: diskurzussegmenteket kötnek össze és pragmatikai viszonyokat jelölnek. Fraser szerint (1999: 938) a fő funkciójuk az általuk bevezetett S2 szegmens és az azt megelőző S1 szegmens közti viszony jelzése. A diskurzusjelölők (DJ) egy olyan két helyiértékű viszony <S1. DJ+ S2> jelölőjének tekinthetők, amelyben az egyik argumentum (S2) az általuk bevezetett részben található, míg a másik (S1) a diskurzus korábbi részében, s a viszonyt a diskurzusjelölő (DJ) teszi explicitté (Fraser 1999: 938). Például: *Későn indultunk* (=S1). *Mégis* (=DJ) *időben érkezünk* (=S2).

A diskurzusjelölő által összekötött diskurzussegmenteknek nem szükséges szomszédosaknak lenniük, és a diskurzusjelölő helye sem korlátozódik kizárólag az S2-

es szegmens elé, ugyanis követheti azt és közbeékelődve is állhat, ahogy azt az alábbi példa mutatja: *Kint fagy. Én – ennek ellenére – nem fogok kabátot felvenni.*

A diskurzusjelölők általában nincsenek hatással a megnyilatkozás igazságfeltételeire, nem befolyásolják a megnyilatkozás propozicionális tartalmát, azonban emocionális és expresszív funkcióval bírnak (Jucker 1993). Jelentésük procedurális és nem konceptuális (Fraser 1999: 944), valamint szintaktikailag és prozódiailag elkülönülnek a mondat többi részétől.

A diskurzusjelölő elemek szófajtanilag különfélék lehetnek, ugyanis eltérő szó-fajú szavakból alakulnak ki. Főként kötőszók, határozószók, partikulák és módosítószók tartoznak a diskurzusjelölők közé, de ide sorolható néhány prepozíciós frázis és idiomatikus szókapcsolat is. Foolen (1996: 2) a diskurzusjelölőkkel kapcsolatban megjegyzi, hogy nem arról van szó, hogy egy adott elem mindig diskurzusjelölő egy nyelvben, hanem arról, hogy ez az elem diskurzusjelölőként funkcionálhat, azaz képes diskurzusjelölőként viselkedni bizonyos feltételek mellett. Vagyis a diskurzusjelölőség nem szófaji, nem is formális, hanem funkcionális kategória (részletesen lásd Schirm 2009). A diskurzusjelölői és a nem diskurzusjelölői használat különbségét az alábbi példapárral szemléltetem:

- (a) Pontosabban fogalmazz a dolgozatodban!
- (b) Megérkeztek a szüleim, **pontosabban** az édesanyám.

A *pontosabban* jelentése az (a)-ban konceptuális: a *jobban*, *ügyesebben* szavakkal egyenértékű; míg a (b)-ben nem a fogalmi, hanem a procedurális jelentésében szerepel a szó, s két megnyilatkozást köt össze. Az (a) példabeli *pontosabban* szó nem diskurzusjelölő, csupán határozói funkciójában szerepel, míg a (b) példában ugyanez az elem már diskurzusjelölőként funkcionál: használatával a beszélő tartalmi önjavítást végez, azaz újrafogalmazza, értelmezi a jelölő előtt elhangzottakat.

A diskurzusjelölők azonosítására Knott (1996) kidolgozott egy tesztet, amelynek a lényege (1996: 64) a következő. Vegyünk egy szöveget, majd válasszunk ki a szövegből egy kifejezést és különítsük el a szövegtől azzal a diskurzusszegmentummal együtt, amelyben áll. Ha ez az elszigetelt diskurzusszegmentum nem értelmezhető a kontextus nélkül, de értelmezhetővé válik amint a kiválasztott kifejezést töröljük belőle, diskurzusjelölővel van dolgunk. Knott példáját (1996: 64) követve legyen a szövegünk a következő:

- (c) ... János és Pál civakodtak: János mérges volt, **mert** Pál tartozott neki pénzzel. Minden így kezdődött

Ha a *mert* státuszára vagyunk kíváncsiak, az elkülönítendő diskurzusrész a (d) alatti:

- (d) **mert** Pál tartozott neki pénzzel.

Meg kell vizsgálnunk az izolált diskurzusdarabot és ha tartalmaz anaforikus, kataforikus vagy deiktikus utalóelemet, azt be kell helyettesíteni az antecedensével. Így kapjuk az (e)-t:

- (e) **mert** Pál tartozott Jánosnak pénzzel.

Kontextus nélkül értelmezhetetlen a kijelentés, ám ha eltávolítjuk a vizsgált kifejezést a kijelentésből, máris értelmezhetővé válik, ahogy az (f) mutatja:

- (f) Pál tartozott Jánosnak pénzzel.

Vagyis a teszt alapján a *mert* diskurzusjelölő.

A szintaktikai elhagyhatóságot azonban nem mindenki fogadja el a diskurzusjelölők lényegi ismérveként. Dér (2005: 250) szerint mivel a diskurzusjelölők a diskurzus szintjén, nem pedig mondat szinten működnek, így az elhagyhatóság szintaktikai kritériuma nem releváns rájuk nézve. Továbbá nem minden diskurzusjelölő elhagyása eredményez agrammatikus mondatot.

A diskurzusjelölők diskurzussegmentumokat kötnek össze, így nagymértékben hozzájárulnak a szöveg koherenciájának a fenntartásához (Lenk 1998). Az általuk jelölt koherenciaviszonyok kognitív primitívumok segítségével is megadhatók, vagyis kétértékű jegyek segítségével jellemezhető az a viszony, amelyet a jelölők a különálló diskurzussegmentumokhoz adnak hozzá. Kott és Sanders (1998) négy kategória segítségével írta le a koherenciajelölőket, vizsgálva a művelet fajtáját, a koherencia forrását, a segmentumok sorrendjét és a polaritást. Mivel az elemzés során én is felhasználtam ezeket a csoportosítási szempontokat a *hát* diskurzusjelölői szerepének a leírásához, ezért röviden bemutatom az egyes primitívumokat.

A diskurzusjelölők a diskurzussegmentumokat összekötő művelet alapján jelölhetnek kauzális vagy additív viszonyt. Kauzális a művelet, ha logikai implikáció van a diskurzussegmentumok között (pl. *Lekéstük a buszt, így várnunk kellett egy órát*), egyéb esetben (pl. *Lekéstük a buszt, de nem bántódtunk miatta*) a viszony additívnak számít. A kauzális viszonynál fontos a segmentumok sorrendje is, ez alapján megkülönböztethetünk alapsorrendet és fordított sorrendet. Alapsorrend esetén az előzmény a diskurzusjelölő bal oldalán áll (pl. *Lekéstük a buszt, így várnunk kellett egy órát*), vagyis ok-okozat sorrend áll fenn, míg fordított sorrend esetén (pl. *Várnunk kellett egy órát, mivel lekéstük a buszt*) a diskurzusjelölő jobb oldalán található az előzmény, ugyanis okozat-ok sorrendű a mondat. A koherencia forrása alapján szemantikai a viszony, ha a segmentumok a proposíciós tartalmuk alapján kapcsolódnak egymáshoz (pl. *János kimerült, mert futnia kellett a busz után*), ha pedig az illokúciós erő köti össze a részeket (pl. *János biztosan szereti a süteményt. A konyhában lévő süteményes doboz már majdnem üres*), akkor pragmatikainak tekinthető a viszony. A polaritás alapján megkülönböztethetünk pozitív és negatív viszonyt. Pozitív a polaritás, ha a műveletben a segmentumok közvetlenül funkcionálnak (pl. *János reggelre nagyon elfáradt, mert egész éjjel dolgo-*

zott), míg ha a szegmentum tagadása szerepel a műveletben (pl. *Bár János nem dolgozott egész éjjel, mégis nagyon elfáradt reggelre*), akkor a polaritás negatív.

A diskurzusjelölők alapvetően az élőszó jellegzetességei, de különböző funkciókban az írott nyelvben, újabban pedig az írott beszélt nyelviség szövegtípusaiban, például a blogokban és a fórumhozzászólásokban is megjelennek (Dér 2008).

A történeti pragmatika szemszögéből a diskurzusjelölők azért különösen érdekesek, mert létrejöttüket néhányan (pl. Traugott 1999) grammatikalizációs folyamatnak tartják, amelynek során implikaturák konvencionalizálódása történik, s ezek az implikaturák beszélői attitűdöket kódolnak. A grammatikalizáció olyan nyelvi változás, amely során lexikális egységekből és szerkezetekből nyelvtani funkciójú morféimák alakulnak ki, illetve ezek elvontabb grammatikai funkciójú morféimákká válnak (Traugott 1995; Hopper–Traugott 2003). Bár a diskurzusjelölők jelentéséről, arról, hogy van-e egyáltalán jelentésük, és ha igen, az milyen jelentés, a mai napig eltérő nézetek olvashatók, a legelfogadottabb mégis az a vélemény, hogy ezek propozíciósan üres nyelvi jelek (Fraser 1999). Vagyis elvont grammatikai jelentésük nincsen ugyan, a kontextusban azonban képesek elvont viszonyok kifejezésére, ezért a keletkezésük tekinthető grammatikalizációnak.

Traugott szerint (1999) a diskurzusjelölők lényegi grammatikalizációs tulajdonságai közé tartozik a fonológiai redukció, a dekatégorizáció, a pragmatikai erősödés és a szubjektifikáció. A *hát* partikula magán viseli e lényegi grammatikalizációs ismérvek többségét. A fonológiai redukció, azaz a rövidülés főként a beszélt nyelvben figyelhető meg, például: *há' nem tom*. Az eredeti szófaj elvesztése, azaz a dekatégorizáció már tisztán tetten érhető, ugyanis a *hát* helyviszonyt és időviszonyt kifejező határozószóból vált logikai viszonyt kifejező következtető kötőszóvá, majd a *hát*-nak kifejlődött a partikulai használata is. A pragmatikai erősödés a pragmatikai, azaz a szubjektív és a modális funkció megjelenésével következik be. A szubjektifikáció pedig a beszélő különféle attitűdjeinek a grammatikalizálódó elem jelentésébe való beépülését jelenti.

Egy 2007-es felmérés (Dér–Markó 2007: 63) szerint a magyarban az egyik leggyakrabban előforduló diskurzusjelölő a *hát* elem. A *hát* partikulának a szakirodalom (Kiefer 1988; Németh T. 1998) négy fő használati körét említi: 1) használatos általános válaszelölőként; 2) bevezethet kérdést; 3) a magyarázkodás eszköze is lehet; és 4) önjavító szerepben is állhat. Ezeknek a funkcióknak a kialakulása és a története azonban nincs tisztázva. Klemm Antal (1925–1942) szerint a *hát* időbeli rákövetkezést kifejező szerepéből fejlődött ki a diskurzusjelölő funkció. Ennek a funkciónak a kialakulásával és a leírásával azonban a magyar nyelvtörténeti szakirodalomban nem foglalkoztak behatóbban, csupán megemlézték a *hát*-nak a diskurzusjelölői szerepét. Ezt a szerepet azonban eltérő terminológiával illették, alkalmazták rá a toldalékszó, töltelék-szó, beszéd-töltelék elnevezéseket, valamint a partikula, pragmatikai jelölő és diskurzus-jelölő kifejezéseket is. A beszéd-töltelék szerep azonban nem azonos a diskurzusjelölői használattal, a két fogalom eltérő jelenséget takar. Dolgozatomban a szakirodalom terminológiáját meghagyva a történeti áttekintésnél én is használom az eltérő megnevezéseket, ahol szükséges magyarázattal kiegészítve őket.

A továbbiakban a *hát* partikula történetét mutatom be különös tekintettel a grammatikalizáció fázisaira, ugyanis ez a partikula a grammatikalizáció tipikus szakaszain ment keresztül, mire a mai diskurzusjelölői használata kialakult.

3. A *hát* partikula története

A *hát* legkorábbi jelentése 'akkor' volt, s a TESz. (II: 72) szerint 1474-re tehető a szó első előfordulása: *ha kedig ég honapif nē valaſtandnak, hat meſter vağ p[ro]juicialis zerezzē [con]juētnēk p[ri]oriffat* (BirkK. 6). A toldalékszói használatra 1476 körüli az első ismert adat: *Mert Ez...lwn nalok hat twkelletes* (SzabV.), 1519-ből pedig már a kötőszói jelentés adatolható: *hat az ſetſeſeegh mynemw leezen?* (JordK. 371).

A *hát* Klemm Antal (1923: 117) szerint a *hát* 'pars postica' főnév -t helyhatározóragos alakja. E szófejtés igazolására Kálmán Béla (idézi Balázs 1963: 48) párhuzamként említi a 'hát, dorsum' jelentésű vogul *sis* főnevet, mely időhatározó névutóként 'után' jelentésben volt használatos. Ezzel a szószármaztatással azonban nem mindenki ért egyet. Balázs János (1963: 48), a TESz. (II: 72) és az EWUng (I: 537) szerint a *hát* megszilárdult ragos alakulat, amely az ősmagyar korban a *ha-*, *ho-* névmástöbblől alakult ki az -i lativusi és a -t locativusi raggal. A *ha-* névmástö és a *hát* kapcsolatát kódexekből származó olyan adatok is alátámasztják, amelyekben az egymásra utaló *ha ... hát* névmási szerkezet szerepel (Balázs 1963: 49): *ha iſten volt haat embery teſte nem lehetot* (ÉrdyK. 519b), *ha iſten ez: ġermec, hat mie fel herodeſtol* (DebrK. 341).

A mutató névmási eredetet az is erősíti, hogy a *hát*-nak lehetett mutató névmási jelentése (Balázs 1963: 49), amit az alábbi példa is igazol: *Jutánk egy szép mezőre, hát a mezon vannak igen magas fák* (Evang. I. 274).

Ahogy az idézett példák is mutatják, a *hát* szó eredetileg 'oda, arra a helyre', 'ott, azon a helyen' jelentésű helyhatározószó volt, majd 'akkor' jelentésű időhatározószó volt, s időhatározói mondatokban jelent meg: *nem Twdgva az halálnak neheſegeth: ha nem chak hath Mikor az ketel mykor torkath zorytya* (MűnchK. 159). Ez az időhatározói jelentés aztán elhomályosult, helyét a rámutató használat váltotta fel, ám a múlt század elején a moldvai csángóknál Rubinyi Mózes (1901: 116) még adatolta a *hát*-nak az időhatározói jelentését. Az általa gyűjtött példa a következő volt: *Szolomon felfogotta, ad, hát há megtuggyák tartani* (azaz Salamon felfogadta, hogy ad, akkor, ha ...).

A *hát* az időbeli rákövetkezést jelölő időhatározószóból következtető kötőszóvá vált, ugyanis az időhatározószói használat megteremtette az előzmény és a következő viszonyának a kifejezését (Klemm 1925–1942). Például: *mikepen az ekös ruha: megh ekösöt embört: ezönkepen az zereteth az lelki Jozagokat: hat az tõbinel Nòmòsb es dragab* (TihK.5). Következtető kötőszóként a *hát* mindig kauzális viszonyt jelöl, s az általa összekötött diskurzussegmensek alapsorrendűek.

A *hát* az időhatározói jelentés elvesztésével nem csupán következtető kötőszóként lett általános, hanem kifejlődött a mondanivaló továbbfűzésére használt jelentésköre is. Ezt a szerepet Klemm Antal (1925–1942) beszéd-toldó szerepnek nevezte, amely a meséknek és a népies elbeszéléseknek a jellegzetes formulája lett. A történet-

mondás során a *hát* szót 'és, és akkor, és aztán' jelentéssel használják, például: *Mentek-mendégéltek, hát elértek egy tisztásra*. Ennél a jelentéskörnél tetten érhető a következő kötőszói eredet, ahogy azt a kognitív primitívumok is mutatják, ugyanis a történetmesélő példában a *hát* diskurzusjelölő ugyanúgy kauzális viszonyt jelöl, mint a következő kötőszók. A példában a szegmentumok alapsorrendűek, a koherencia forrása szemantikai, a polaritás pedig pozitív.

A mondanivaló továbbvitelét segítő használata mellett a *hát* elkezdett tartalmatlan elemként, töltelékszóként is viselkedni. (D. Mátai 1991: 417). A különböző funkciók kialakulásának a pontos ideje nehezen határozható meg, ugyanis ugyanabban a nyelvművekben is előfordul a *hát* többféle használati körben. Például a Szabács Viadala a *hát*-nak egyszerre kétfajta szerepét mutatja: a „*Halalt es vallottak hat nemellyek*” mondatban a *hát* még az eredeti 'akkor' jelentésében szerepel, míg a „*Mert Ez...Iwn nalok hat twkelletes*” példánál már nem ez az időhatározói szerep dominál. Ezt a másfajta szerepet a nyelvtörténeti szakirodalomban D. Mátai (1991: 417) töltelékszószerreprenek nevezi, ám nem definiálja pontosan, mit ért „tartalmatlan töltelékszószerű elemen”. Ugyanezt a nyelvi adatot a TESz.-ben (II: 72) „tárgyi jelentés nélküli toldalékszó”-ként írja le. Pedig nem beszéd-töltelékként van jelen a példában a *hát*, hanem nyomatékösítő funkciót tölt be.

A XVI. század második évtizedétől már adatolható a *hát* a latin *ergo, igitur* szavak megfelelőjeként is, ám csak a Jordánszky-kódexből (1516–1519), és csak kérdésekben (Juhász 1992: 776). Például: *hat az fetetfeegh mynemw leezen?* (JordkK. 371); *ky vagy hath?* (uo. 624); *haat my oka hogy nagyobban nem enghedwnk?* (uo. 825) A nyelvtörténeti adatok szerint a *hát* partikula kezdettől fogva gyakran szerepelt kérdő mondatokban, s ez a használati köre a mai napig is megfigyelhető. Ha elfogadjuk a partikulának a TESz.-ben és az EWUng-ban szereplő származtatását, azt, hogy a szóban a *ho-*, *ha-* névmási tö van, akkor máris érthetővé válik a kérdésekben való gyakori megjelenése. Ugyanis a *ho-*, *ha-* névmási tö kérdő névmási funkcióban közkeletű volt, ahogy azt a *hol*, *hová* kérdőszók is mutatják (Balázs 1963: 50). Ebből a kérdőszóként használt *hát*-ból Klemm Antal (1923: 117) szerint mondattani tapadással jött létre az eldöntendő kérdésre felelő *hát*.

A Jordánszky-kódex fentebb már idézett részlete (*hat az fetetfeegh mynemw leezen?*) a *hát* szónak nem csupán a kérdő mondatbeli megjelenését példázza, hanem a következő kötőszói jelentését is, amely az időhatározószói használatból alakult ki. A XVII. századtól a *hát* a *tehát*-tal együtt a következő mondatok kötőszavává vált (Klemm 1925–1942; Berrár 1957). Kérdés, hogy az eddig bemutatott grammatikalizációs folyamatban hogyan és melyik állomásnál jelent meg a *hát* diskurzusjelölőként s mikor állandósult ez a funkciója.

Az Erdélyi magyar szótörténeti tár legkorábbi példái már a *hát* partikula széles használati körét mutatják, s azt igazolják, hogy a határozószói használat teremtette meg a diskurzusra vonatkozó információk jelzésének a lehetőségét. A *hát* az alábbi jelentéskörökben volt használatos (SzT. *hát* címszó):

- (i) 'akkor' jelentésben:
1556 wyzonthak az fizethesnek az felyrol meg Jrth napon Elegeth glesan Janos vram Nem thenne **hat** heya legyen ffyzethes kyth fyzeteth En az Jozag Nalam Maragyon

- (ii) az 'akkor' jelentés mellett az elbeszélésben az élenkítő funkció is megfigyelhető:
1568 Eyl Nykorgast hallek, Tolway Jwoltest, ky Menek **hat** az szoch kyalt tolvayt

- (iii) állítás nyomósítására:
1570 Margith Makay Balintne ... vallya, hogy ... Botha Casparne az vton haza Jéwet Mongia volt neky hogi Nági palne egy korsotis lopot volt az fazekastulMeggiesen És hogy ez vallo zemere vetette volna, negh azt monthak neky Loptam **hath** ha Banod tegy rola

- (iv) kérdést bevezető szóként:
1570 Mond neky az Anna, **hat** myert eskwek ream az Te vrad
1755 Kérdem **hat** Aszszonjom mi lélt
1812 én akkor látván a Tolvajkiáltásra fel lázzadt embereket kérdém töllők: **Hát** mi dolog?

- (v) megengedés, beleegyezés kifejezésére:
1653 mond a gubernátor: Jól vagyon **hát**

- (vi) szitkozódásban nyomatékosításként:
1585 Megh lata ezt Kelemen Takach monda Ah essez **hatt** Az en felesegemet Akarod meg Mordallany

- (vii) felszólítás, biztatás, kérés nyomósítására:
1606 Ambrus Gergely mo(n)da hogj ted le **hat** te Antal Vram, s eo le teúe

Pótkompetencia (Forgács 1993–1994) problémák miatt nehéz eldönteni, hogy az idézett példákban mikor szerepel csupán határozószói jelentésében a *hát*, és mikor válik diskurzusjelölővé, ugyanis az átmeneti állapotban egyszerre mindkét jelentés megfigyelhető. Például az egyik 1570-ből származó példa (*Mond neky az Anna, hat myert eskwek ream az Te vrad*) *hát* elemébe is behelyettesíthető még az eredeti 'akkor' jelentés, amellettt hogy a *hát* értelmezhető kérdést bevezető szóként, diskurzusjelölőként is.

A fenti példákból látható, hogy a *hát* diskurzusjelölővé válását az is segíthette, hogy gyakran fordult elő mondással, illetve kérdéssel kapcsolatos szerkezetekben (*mond neky, azt monthak neky, monda; kérdem, kérdém töllők*), így könnyebben hozzátapadhatott a beszélői attitűd kifejezése, majd ezek implikaturaként a szó jelentésévé váltak. Ezáltal a *hát* a nyomatékosítást, a megengedést és a beleegyezést is képes volt jelölni.

A *hát* partikula diskurzusjelölői funkcióját és retorikusságát az irodalomban is kihasználták már a XVI. századtól kezdve. A reformáció korában például Méliusz Juhász Péter alkalmazta előszeretettel a *hát* partikulát: „Mit árt hát neked az ördög, az halál, az bűn, az fegyver? Semmit nem!” (idézi Horváth 1952: 7). Méliusz stilisztikai célból használta a *hát*-ot, ugyanis az élőszo imitációját keltette vele írásaiban.

4. A *hát* diskurzusjelölővé válása

A *hát* diskurzusjelölővé válásának a tanulmányozásához a vizsgált korszakok jellegzetességéből adódóan csupán írott források álltak a rendelkezésemre. Azonban a diskurzusjelölők használata az élőszo jellegzetességének tekinthető, még akkor is, ha írott formában jelennek meg, így a *hát* diskurzusjelölővé válásának a bemutatásához olyan történeti korpuszra volt szükség, amely írott volta ellenére is tükrözi a beszéd jellegzetességeit, ezáltal képes a beszélő attitűdjét jelezni, valamint amelyben viszonylag sokszor előfordul a *hát* elem. Bővebb kontextus híján a nyelvtörténeti szótárak és a szótörténeti tár példái alapján nem könnyű egyértelműen eldönteni, hogy a határozószói jelentés vagy a diskurzusjelölői funkció dominál-e bennük, így olyan összefüggő szöveget választottam, amely a szöveg létrejöttének körülményeit, magát a kontextust és a beszélgetést is hűen és részletesen tartalmazza. Ez a szöveg az 1660-ból származó sárospataki hitvita jegyzőkönyve volt.¹

A szóbeli hitviták közül a számításba vehető korpusz behatárolt voltán túl azért esett a választásom erre a vitára, mert országosan ismert személyek vettek részt benne, s megnyilatkozásaikat a jegyzőkönyv szó szerint rögzítette, így a hitvita egészét „csaknem filmszerűen” lehet rekonstruálni (Kulcsár 1999). A hitvita a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattárában található Miss 689-es jelzettel. Az eredeti szövegnek a Kulcsár Árpád-féle lejegyzését (1999) használtam fel.

4. 1. A sárospataki hitvita bemutatása

A sárospataki hitvita célja Báthori Zsófiának és fiának, I. Rákóczi Ferencnek a rekatolizálása volt. A vitát az országbíró, Nádasdy Ferenc kezdeményezte, s a hitvita asztali beszélgetés formájában zajlott le a Rákóczi-palotában 1660. szeptember 30-án és október 1-jén. A beszélgetés során a pápisták és a reformátusok vitatkoztak egymással. A vita tartalmilag kitért a Szentírás hitelességére, a vallási szakadások okaira, a pápa csalhatatlanságának a kérdésére, valamint a megigazulásra, az előkerülő témáknak és a szöveg felépítésének a funkciója pedig a rekatolizációs szándék közvélemény elé tárása volt (Heltai 2005: 270–1).

A sárospataki hitvita fontos műfaji sajátossága a vita többszólamúsága. A szöveg elsődlegesen a vitapartnerhez szól, másodlagosan pedig egy szélesebb közönséghez: a vita helyén jelenlévő hallgatósághoz vagy az olvasóközönséghez. Ez a sajátos kommunikációs helyzet a kommunikatív szándék nélküli verbális információközlést (Németh T. 2006) teszi lehetővé a kommunikátor és a másodlagos közönsége közt. Bár a vitázó felek a megnyilatkozásaikat egymásnak címezték, az elhangzottak az asztali

¹ A hitvita részletes elemzése Schirm 2008-ban olvasható.

beszélgetésnél jelen lévő passzív résztvevők számára is verbális információként szolgáltak.

A hitvita másik műfaji jellegzetessége, hogy a szövegépítkezésben és a meggyőzésben is kiemelt szerepük van benne a kérdéseknek: funkciójuk az információkérvéstől kezdve a kételkedésen és a vitatkozáson át egészen a meggyőzésig terjed.

A választott szöveg elemzése közben több – a történeti szövegek vizsgálatakor természetes – probléma is felmerült: hogyan olvasták és értelmezték a hitvitákat a XVII. században, szöveg vagy látványosság vagy mindkettő volt-e egyszerre, vajon olvasták, hallgatták vagy nézték őket (Tóth 2005: 180). Tovább nehezítette az elemzést, hogy csupán a leírt kontextusra és a lejegyzett szövegre támaszkodhattam a vizsgálatnál, a központozásban nem tükröződő szupraszegmentális tényezőket azonban nem tudtam figyelembe venni. A *hát* funkcióinak azonosításában azonban sokat segített a történelmi viszonyoknak és a szereplők vallási háttérének az ismerete, továbbá a vitáról és az argumentációról való pragmatikai tudásanyag is.

4.2. A hát diskurzusjelölő partikula a sárospataki hitvita kérdéseiben

A *hát* többféle szófaji szerepben állhatott már ekkor: lehetett időhatározószó és következtető kötőszó is. A sárospataki hitvitában a *hát* csupán kérdésekben fordult elő. Juhász Dezső szerint (1992: 776) a kérdésben szereplő *hát* legtöbbször a latin *ergo*, *igitur* szavak fordításaként szerepel. Az elemzésemmel azt szeretném bebizonyítani, hogy a hitvitában nem ilyen latinizmusról van szó, hanem arról, hogy a *hát* olyan kapcsoló elem, amelybe még az eredeti 'akkor' jelentés is behelyettesíthető (Juhász 1992: 781). Emellett azonban nyomatékositást, illetve tétovázást is kifejezhet, s ezáltal képes a diskurzusszegmensek közti viszonyt és a beszélő attitűdjét is jelölni, vagyis pontosan úgy viselkedik, mint egy diskurzusjelölő elem.

Ennek az állításnak az igazolására következzen néhány részlet a hitvitából:

- Papista. Honnan kell az írás értelmét venni, de hiszen azt tartja kegték, hogy nem szükség az írást magyarázni olly világossan.
Refor'. Nem mondgyuk mi azt ugy eggy átallyában.
Papista. Kitsoda és miképpen magyarázhattya *hát* az írást?
Reform'. Minden igaz keresztyen emberek, kik az ő hivatallyok szerént különböző mértékkel vötték a' Szent Lélek ajándékát.

Ebben a példában a pápista ellenfél kérdése (*Kitsoda és miképpen magyarázhattya hát az írást?*) a tisztázó és a vitázó kérdés jegyeit egyszerre viseli magán, s ezt az értelmezést a kérdésben szereplő *hát* szócska erősíti. Nem egyszerű információt kér a pápista kérdező, hanem szembefordul vitapartnere korábbi állításával. Itt a *hát* diskurzusjelölő nem tétovázást jelöl, hanem nyomatékosit, felerősíti a kérdés támadó jellegét.

Hasonlóan viselkedik a *hát* partikula a következő példában is:

Papista. Hát honnan tudod a' töb könyvek adattak az Eccl'anak, nem ezek?
 Refor.' Tudhatni először az Experienciaból, mert azok a' Bibliába' vagynak, és nem ezek, meg tartottak volna pedig ezekis, mint azok, ha adták volna az Eccl'anak.

A kérdés tágabb szöveggörnyezete megmutatja, hogy itt nem csupán az eredeti 'akkor' jelentésében kell a *hát*-ot értelmezni, sőt, nem is egyszerűen az és szinonimájaként áll ebben a kérdésben, hanem diskurzusjelölőként viselkedik: egyszerre fejez ki beszédoldást, illetve ellentétezt. A beszéd tárgyának a tovább folytatását jelzi a *hát*, ám benne van a kétkedve kérdezt is.

A sárospataki hitvitából nyolc adat van a *hát* partikulára, s mind a nyolcszor kérdésben jelenik meg ez a diskurzusjelölő. Működésének a megértéséhez segítséget jelent a kérdések kontextusának és a hitvitának mint műfajnak a vizsgálata. A határozószói 'akkor' és a kötőszói 'tehát' jelentések mellett a hitvita kérdéseiben megfigyelhető a *hát*-nak egy újabb használati módja: felerősíti a kérdés retorikusságát, vagyis képes a kérdezt attitűdjét jelölni. Ha a sárospataki hitvita kérdéseiből kimaradna a *hát* partikula, a kérdések a hangsúly és a szöveggörnyezet függvényében tisztázást kérő kérdések vagy vitatkozó kérdések lennének.

Pragmatikai aspektusból nézve a *hát* diskurzusjelölő grammatikalizálódását, megállapítható, hogy a *hát*-nak az időbeli jelentése mellett megjelent az oksági következtetés jelentése is és egy nyomósító jelentésköre is, amely kezdetben csak mint pragmatikai következtetés volt jelen egyes kontextusokban, később azonban a *hát* szemantikai jelentésének a részévé vált. Már az Erdélyi magyar szótörténeti tár példái (1568–1606) is mutatták a *hát*-nak az átmeneti jellegét, a sárospataki hitvita (1660) kérdései pedig már egyértelműen a nyomatékosító funkciót példázzák.

A *hát* partikulának a sárospataki hitvitában való használata az udvariassággal, illetve az arcunkával is kapcsolatba hozható, vagyis érdemes nyelvhasználati tényezőt is figyelembe venni e történeti korpusz elemzésénél. Az arc (*face*) nyelvészeti terminusként Goffmantól származik, s egy tulajdonságeggyűttest jelöl, amellyel minden ember rendelkezik. „Olyan én-kép, amelyet a társadalmilag megerősített tulajdonságok körvonalaznak” (Goffman 1995: 3). A beszélgetésben a résztvevők általában törekednek az arcfenyegetés minimalizálására és saját arcuk rendbehozására, s legtöbbször olyan stratégiát alkalmaznak, amellyel el tudják kerülni az arcfenyegető aktusokat, ideális esetben pedig arra is ügyelnek, hogy beszélgetőpartnerük arca se sérüljön az interakció során. Ezzel szemben a hitvita tipikusan arcfenyegető aktusokat tartalmazó beszédtevékenység.

A térítő pápisták kérdései már a vita legelejétől kezdve erősen arcrombolóak. Ezt az erős arcrombolást enyhítik valamelyest a *hát* partikula használatával. A hitvita elemzése során ugyanis kiderült, hogy a *hát*-os kérdések eloszlása a szerepekhez igazodott. Csúpan a térítő pápisták használták kérdéseikben ezt a partikulát, a térítendők nem, pedig ők is sokat kérdezt a hitvita során. Ám az is kiderül a szöveg elemzésekor, hogy a térítők egyrészt a vitapartnerük arcát próbálták óvni a *hát*-os kérdésekkel, hiszen kevésbé arcromboló valamit kérdezt, mint ugyanazt állítani, ugyanakkor a *hát*

nyomatékosító szerepéből adódóan képes az ellentét jelzésére, s a kérdés támadó jellegének a felerősítésére is; másrészt saját arculatuk fenyegetettségét is próbálják enyhíteni a kérdésekben használt diskurzusjelölőkkel. A *hát* funkciója a diskurzuszegmens és a beszélő közti viszony jelölése, vagyis a beszélő attitűdjének a jelzése volt. A térítő pápisták az egész vita során nyíltan kifejezték a reformátusokkal szembeni ellentétes érületüket és ezt az attitűdöt, illetve saját arcuk fenyegetését próbálták a diskurzusjelölő elemekkel mérsékelni. Hogy tudatos retorikai fogás volt-e ez a pápisták részéről vagy csupán ösztönösen alkalmaztak egy bevett kérdésfordulatot, az a rendelkezésre álló források alapján nem dönthető el.

5. A *hát* diskurzusjelölő a XVIII. századtól napjainkig

A XVIII. századból származó példák a *hát* partikulának már a nyomósító és retorikus használatát mutatják. Az eddig vizsgált források (az Erdélyi magyar szótörténeti tár valamint a sárospataki hitvita) alapján úgy tűnhet, hogy a *hát* főként mondással és kérdezőszóval kapcsolatos szerkezetekben tűnt fel, azonban ez abból fakad, hogy a források példáinak zöme, a szöveg jellegéből adódóan mondások és kérdések sorozata. Ám természetesen más szerkezetekben is megjelenik a *hát* diskurzusjelölőként. Gyakorivá válik például a felszólító módú igealak melletti használata is, ahogy azt a Magyar történeti korpusz (<http://www.nytud.hu/hhc>) példái is alátámasztják:

1772: Sijessünk **hát** Vitéz el-érni tzelunkat, Hordozzuk vígyázva, el-kezdett dolgunkatt

1774: Térjetek **hát** vígan felső hazátokba, Éljetek tsendesen pompás házatokba.

A *hát* határozószói kiüresedését, azaz az 'akkor' jelentés eltűnését pedig azok a szerkezetek mutatják, amelyekben együtt szerepel a *hát* és az *akkor*:

1777: Mért nem vólt **hát akkor** jobb a' tzipra püstöly a' rosdásnál? – úgy már hadra kell menni.

1905: Kávéház? No **hát akkor** adjon nekem kávét.

A fordított sorrendű szerkezetekben még erősebben tetten érhető a nyomatékosító funkció:

1856: S **akkor hát** mit haragszik reád? **Hát** nem elég férfinak bolondítja el a fejét?

1875: **Akkor hát** mégis nekem van igazam – mondá Don Quijote

Ráadásul az *akkor* szó a *hát*-hoz hasonlóan önmagában is képes diskurzusjelölőként funkcionálni. Az imént idézett négy példa a *hát* és az *akkor* bizonyos kontextusban való felcserélhetőségét is mutatja. Ha ugyanis a két diskurzusjelölő közül valamelyiket elhagyjuk, a módosított diskurzusrész az eredetivel csaknem megegyező jelentésű lesz. Ugyanúgy nyomósítást fejez ki a 'No akkor adjon nekem kávét' szerke-

zet, mint a *'No hát adjon nekem kávét'* formula, a kettős diskurzusjelölő pedig még erősebb nyomatékosítást fejez ki.

Továbbra is gyakori a *hát* a kérdésekben: értékelő és érzelmi többlettartalom jelölőjeként a beszélő attitűdjét jelöli, ahogy azt az alábbi példák is mutatják:

1802: **Hát** nem elég ok testverednek olly jeles meg-ditsőítettese?

1901: Mihaly: Ha nem haragszik, mér nem gyön az asszonyér?

Baracs: Én? Az asszonyér? **Hát** tudom én, hol az asszony?

1904: **Hát** van nekem hazám? Mért hazám Bizánc? Mert adószedőt s hóhért tart nekem?

A kérdésekben megjelenő *hát* partikula képes a kérdést állítássá átalakítani, így jelezve a beszélőnek a mondandóhoz való viszonyulását. A *hát* az idézett példákban – a diskurzusjelölők általános tulajdonságaitól (vö. Jucker 1993) eltérően – módosítja a kérdés propozicionális tartalmát. A hozott példák *hát*-os kérdései valójában nem is kérdésnek, hanem állításnak tekinthetők, mégpedig ellentétes értelmű állításnak. A kérdések állításként való értelmezésére van egy szabály, az ún. mindenkori állítássá való átértelmezést megköti konvenció (Kocsány 2001). Ennek megfelelően negatív kérdést pozitív állításként értelmezünk, pozitív kérdést pedig negatív állításként. A kérdés az arcrombolást tekintve kevésbé arcfenyegető, mint a kijelentés, így a *hát* diskurzusjelölőnek a használata egy udvariassági stratégiának fogható fel, használatával ugyanis kevésbé lesz agresszív a megnyilatkozás.

A kérdésekben megjelenő *hát*-nak napjainkban háromféle használatát lehet megfigyelni (Kiefer 1988: 112–116), amelyeket a Magyar nemzeti szövegtár (<http://corpus.nyud.hu/mnsz>) adatai segítségével mutatok be. Az első használati mód azonos a meséknél, és a történetmondásnál általános fordulattal: *A lány mégiscsak benézett a hetedik szobába. Hát mit látott? Olyat, amin nagyon elcsodálkozott.; – Hát hová ment? – Lement anyukánkhöz. Ilyenkor a hát 'és' jelentésben áll, s azt jelöli, hogy a kérdés a megelőző diskurzus folytatása. A másik esetben a hát partikula retorikai kérdésben jelenik meg, olyanban, amelyre a kérdező nem vár választ. Például: Ez lenne hát a siker titka?; De hát a törvénnyel mi lesz?; Miért kellett hát fölháborodni? Ezek a kérdések nem a hát szócska miatt retorikaiak, anélkül is azok volnának, vagyis nem lesz agrammatikus a kérdés a partikula elhagyásával sem. A hát megjelenésének ilyenkor érzelmi oka van (Kiefer 1988: 114), nyomatékosítást fejez ki. A kérdésbeli harmadik használati kör a hát modális funkcióját mutatja: Hát megölte?; Hát megcsinálta a középső hurkot? Ebben az esetben a hát a beszélő attitűdjét jelöli, s magát a propozíciós tartalmat is módosítja. Ha *p*-vel jelöljük a propozíciót, akkor a beszélő vélekedése az volt, hogy nem-*p*, ám olyan evidenciák jutottak tudomására, amely szerint *p* áll fenn, vagyis a diskurzusjelölő a beszélő vélekedésének a változását jelzi.*

A grammatikalizáción végigment *hát*-ot tartalmazó adatok sorát egészen napjainkig lehetne folytatni. Befejezésül 1996-ból, a Parlamenti Napló jegyzőkönyvéből (Arcanum DVD könyvtár V.) hozok egy olyan részletet, amely egyetlen szövegen belül mutatja a *hát* történeti fejlődését és kiterjedt jelentéshálózatát:

Dr. Isépy Tamás (KDNP): Két percre sem lesz szükségem, mert sajnos nem az ellenzék nem következetes, a kormány nem következetes. Miért nem kérte a magyar-román alapszerződéshez a parlament hozzájárulását? Egy szándék megvalósításához miért kéri? Egy szándék megvalósításához! **Hát** ez nem következetesség. Mi éppen azt mondjuk - most ebben a felszólalásban is, a három ellenzéki párt álláspontját -, hogy mi szükségesnek tartjuk a probléma megoldását, de ez nem a probléma megoldása. **Hát** hol van az alapító okirat tartalma? **Hát** azt kell megmondani! **Hát** ahhoz milyen szándékok? És tessék mondani, 28 százalék meg tudja akadályozni egy szándék megvalósítását?

A *hát* ebben a példában egyrészt kötőszói értelmében szerepel (*Hát ez nem következetesség*), konklúziószóként (vö. Ladányi 1961) viselkedik, azaz a mondanivaló részösszefoglalását végzi el. Másrészt kommunikációs-szervező funkciója van: összeköti a megnyilatkozásokat (*Hát azt kell megmondani!*). A két kérdésben (*Hát hol van az alapító okirat tartalma? Hát ahhoz milyen szándékok?*) pedig a szubjektív és az érzelmi többlettartalom miatt a partikula a kérdések retorikusságát erősíti.

S bár a *hát* használatához egyes regiszterekben az általános és középiskolai magyartanári intelmek és babonák (*hát*-tal nem kezdünk mondatot) miatt manapság nyelvi megbélyegzés is kapcsolódik, a nyelvhasználat azt mutatja, hogy a beszélők a tiltás ellenére is használják e diskurzusjelölőt, önkéntelenül is ráérezve a *hát* olyan jelentésárnyalataira, amelyek a grammatikalizációs folyamat révén váltak a partikula jelentésének a részévé.

6. Összegzés

Dolgozatomban nyelvhasználati tényezők figyelembe vételével mutattam be a *hát* diskurzusjelölő partikula történetét és grammatikalizálódását. A legkorábbi adatoktól kezdve végigkövettem a partikula különféle használati módjait: a határozószói, a kötőszói végül a diskurzusjelölői használatot. A diskurzusra vonatkozó információknak a jelzésére először a mondással és kérdezőssel kapcsolatos *hát*-os kifejezések adtak lehetőséget. Majd elszakadva ettől a kontextustól, a *hát* később már önállóan is képes volt jelölni a beszélőnek az attitűdjét. Az 1660-as sárospataki hitvita kérdései a *hát*-nak már egyértelműen a diskurzusjelölői használatát mutatták: a vitatkozó felek saját arcukat fenyegetettségét enyhítették a kérdésekben használt *hát* partikulával. A későbbi évszázadok adatai is az értékelő és az érzelmi többlettartalmat, valamint a nyomatékosító funkciót mutatták.

Napjainkra a *hát*-nak a helyhatározói használata már kikopott a nyelvből, az időhatározói funkció és a logikai viszony még használatos, legelterjedtebb azonban a diskurzusjelölői szerep. Az általam vizsgált korpusz elemzése pedig azt mutatta, hogy a *hát* partikula a kérdések közül többnyire a retorikai és a vitázó kérdésekben jelenik meg, s az interpretációs mechanizmust segíti: nyomósító és kiemelő szerepe van valamint felerősíti a kérdések retorikusságát.

FORRÁSOK

- Erdélyi magyar szótörténeti tár:* <http://www.iif.hu/db/emsz/index.html>
Magyar nemzeti szövegtár: http://corpus.nytud.hu/mnsz/secret/szovegtar_hun.html
Magyar történeti korpusz (a Magyar irodalmi és köznyelv nagyszótárának korpusza):
<http://www.nytud.hu/hhc>
Parlamenti Napló 1990–2004 (Arcanum DVD könyvtár V.), Budapest, Arcanum.

HIVATKOZÁSOK

- Abraham, Werner 1991: The grammaticalization of the German modal particles, in Heine, B. – Traugott, E.C. eds.: *Approaches to grammaticalization, Vol. 2*, Amsterdam – Philadelphia, Benjamins, 331–80.
- Balázs János 1963: Névmás-tanulmányok, in Pais Dezső – Benkő Loránd szerk.: *Szótörténeti és szófejtő tanulmányok = Nyelvtudományi Értekezések 38*, Budapest, Akadémiai, 48–50.
- Berrár Jolán 1957: *Magyar történeti mondattan*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Dér Csilla Ilona 2005: Diskurzus-szerveződés és grammatikalizáció – néhány magyar diskurzusjelölő kialakulásáról, *Nyelvtudományi Közlemények 102*, 247–64.
- Dér Csilla Ilona – Markó Alexandra 2007: A magyar diskurzusjelölők szupraszegmentális jelölétsége, in Geckső Tamás – Sárdi Csilla szerk.: *Nyelvelmélet – nyelvhasználat*, Székesfehérvár – Budapest, Kodolányi János Főiskola – Tinta Könyvkiadó, 61–7.
- Dér Csilla Ilona 2008: Diskurzusjelölők az internetes nyelvhasználatban, in Sárdi Csilla szerk.: *MANYE XVII. Kommunikáció az információs technológia korszakában*, Pécs – Székesfehérvár, MANYE – Kodolányi János Főiskola, 444–50.
- EWUng. = Benkő Loránd főszerk. 1992: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band I*, Budapest, Akadémiai.
- Foolen, Ad 1996: Pragmatic particles, in Jef Verschueren et al. eds.: *Handbooks of Pragmatics*, Amsterdam/Philadelphia, 1–24.
- Forgács Tamás 1993–1994: Zárt korpuszok és pótkompetencia, *Néprajz és Nyelvtudomány 35*, 17–23.
- Fraser, Bruce 1999: What are discourse markers? *Journal of Pragmatics 31*, 931–52.
- Goffman, Erving 1995: A homlokzatról: A rituális elemek analízise a társas interakcióban, in Siklaki István szerk.: *A szóbeli befolyásolás alapjai II*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 3–31.
- Heltai János 2005: A 16–17. századi magyarországi hitviták adattárának tervezete, in Heltai János – Tasi Réka szerk.: *„Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vita-*

- tásának eláradott özöne...*" *Tanulmányok a XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 251–99.
- Hopper, Paul J. – Elizabeth C. Traugott 2003: *Grammaticalization* (Cambridge Textbooks in Linguistics), Cambridge, Cambridge University Press, second edition.
- Horváth János 1952: Néhány XVI. századi irónk nyelvéről, *Magyar Nyelv* 48, 7–8.
- Jucker, Andreas H. 1993: The discourse marker *well*: A relevance-theoretical account, *Journal of Pragmatics* 19, 435–52.
- Juhász Dezső 1992: A kötőszók, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*, Budapest, Akadémiai, 776–81.
- Kiefer Ferenc 1988: Modal particles as discourse markers in questions, *Acta Linguistica Hungarica* 38, 107–25.
- Klemm Antal 1923: A lélektani magyarázatnak a mondatban való szerepe, *Magyar Nyelv* 19, 111–7.
- Klemm Antal 1925–1942: *Magyar történeti mondat*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Knott, Alistair 1996: *A data-driven methodology for motivating set of coherencerelations*. Unpublished doctoral dissertation, University of Edinburgh.
[<http://www.era.lib.ed.ac.uk/bitstream/1842/583/3/1996-alik.pdf> – 2009. április 6.]
- Knott, Alistair – Ted Sanders 1998: The classification of coherence relations and their linguistic markers: An exploration of two languages, *Journal of Pragmatics* 30, 135–75.
- Kocsány Piroska 2001: A retorikai kérdések egy lehetséges tipológiája, in Szathmári István sorozatszerk.: *Az alakatok világa* 2, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 7–21.
- Kulcsár Árpád 1999: A sárospataki hitvita 1660. szeptember 30. – október 1. (Forrásközlés), in Fazekas Csaba szerk.: *Fiatál egyháztörténészek írásai*, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék, 21–46.
- Ladányi Péter 1961: Még egyszer a beszédtilételekről, *Magyar Nyelvőr* 85, 299–302.
- Lenk, Uta 1998: Discourse markers and global coherence in conversation, *Journal of Pragmatics* 30, 245–57.
- D. Máta Mária 1991: A határozószók, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 401–432.
- Németh T. Enikő 1998: A hát, így, tehát, mert kötőszók pragmatikai funkciójának vizsgálata, *Magyar Nyelv* 94, 324–31.
- Németh T. Enikő 2006: Verbális információközlés kommunikatív szándék nélkül, in Kálmán László szerk.: *KB 120. A titkos kötet*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, Tinta Könyvkiadó, 365–77.
- Rubinyi Mózes 1901: Adalékok a moldvai csángók nyelvjárásához, *Magyar Nyelvőr* 30, 57–65, 109–16, 170–82, 227–35.
- Schirm Anita 2008: A sárospataki hitvita diskurzusjelölőiről, in Forgács Tamás – Büky László szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem BTK – Magyar Nyelvészeti Tanszék, 161–7.

- Schirm Anita 2009: Partikula és/vagy diskurzusjelölő?, in Keszler Borbála – Tátrai Szilárd szerk.: *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 304–11.
- SzT. = Szabó T. Attila 1975–2005: *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–XII*, Budapest – Kolozsvár, Akadémiai – Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1970: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II*, Budapest, Akadémiai.
- Tóth Zsombor 2005: Hitvita és marginália. Megjegyzések a „(hit)vita antropológiájához”, in Heltai János – Tasi Réka szerk.: *„Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...” Tanulmányok a XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 175–97.
- Traugott, Elizabeth C. 1995: The role of the development of discourse markers in a theory of grammaticalization. Elérhető:
[<http://www.stanford.edu/~traugott/papers/discourse.pdf> – 2009. április 6.]
- Traugott, Elizabeth C. 1999: From Subjectification to Intersubjectification. Elérhető:
[<http://www.stanford.edu/traugott/papers/subject2intersubject.pdf> – 2009. április 6.]

ANITA SCHIRM

THE HISTORY OF THE DISCOURSE MARKER *HÁT*

This paper provides a summary of the history and the grammaticalization of the discourse marker *hát*. Based on the first group of data I demonstrate the various uses of this particle: adverbial, conjunctive and discourse marker usage. Information pertaining to discourse at first indicated that expressions with *hát* were related to stating and questioning. Later, independently of this context, *hát* started to indicate the attitude of the speaker. The questions used in the Sárospatak religious debate (1660) give evidence of this: debaters mitigated the face threatening acts using *hát* in questions. Today the use of *hát* as an adverb of place no longer exist, but it is still used to mark an adverb of time and the logical relation, while its most frequent use is as a discourse marker. An analysis of my corpus has shown that *hát* appears in rhetorical and debating questions, and helps interpretation: its function is to emphasize and intensify the rhetorical force of questions.

A VÉGETT NÉVUTÓ TÖRTÉNETE

SINKOVICS BALÁZS

1. A *végett* és a *miatt* fölcserélése azok közé a nyelvi jelenségek közé tartozik, amelyeket a nyelvhelyességi kézikönyvek erősen elítélnek, és amelyeket az internetes fórumok hozzászólói is javítanak egymás szövegeiben. A Magyar értelmező kéziszótár a következőket írja a *végett*-ről: 1. 'vmilyen céllal, vminek az ügyében'; *nép* 'vmely személlyel kapcsolatos cél érdekében'; 2. <pongyola haszn:> 'miatt' (ÉKsz.² 1439).

A Magyar nyelvtörténet egyetemi tankönyv szerint lassan rögzült célhatározói funkciója. Ennek bizonyítására viszont csupán a 19. század közepéről idéz egyetlen okhatározói adatot (D. Mátai 2003: 748). A kérdés vizsgálatához gyűjtött adataim alapján azonban az rajzolódott ki, hogy a *végett* a régi nyelvm emlékekben is főképpen célhatározó, és csak ritkán használatos okhatározói funkcióban.

Dolgozatomban a *végett* névutó történetét mutatom be a források alapján, arra keresek választ, hogy használata hogyan alakul, mikortól használatos cél-, majd okhatározóként, végül azt is megvizsgálom, a magyar nyelvművelés hogyan viszonyult a *végett* jelentéseihez, tudta-e befolyásolni használatát. A *végett* névutótól nem választható el a *miatt* célhatározói használata sem, így e szempontból röviden érintem ezt is. Nagy mértékben támaszkodtam az írói szótárakra, de minden esetben ellenőriztem kritikai vagy más megbízható szövegkiadásokban, hogy az eredeti szövegben valóban a megadott jelentésben szerepel-e a *végett* névutó.

2. A *végett* névutóval eddig részletesebben Simonyi Zsigmond és Sebestyén Árpád foglalkozott. Simonyi Zsigmond (1895: 274) a magyar határozókról szóló munkájában részletesen és rengeteg példával mutatja be a *végett* történetét, több adata azonban pontatlan, különösen a *végett* okhatározói használatára idézett példái azok. Mint arra ő maga is utal, a Magyar nyelvtörténeti szótárból ez a címszó sajnálatosan kimaradt. Sebestyén Árpád (1965: 91–2) A magyar nyelv névutórendszere című monográfiájában a névutó 20. századi használatát tárgyalja.

A *végett* a *vég* főnévből alakult *-tt* lokatívuszraggal (EWUng. II: 1614; Simonyi 1895: 272). Simonyi (1895: 272) úgy vélte, hogy nem logikus alakulás, „mert a cselekvés a cél r a irányul, a célra törekszik a cselekvő.” Szerinte ezért a *végre* forma volna logikus, és talán ez is lehetett eredetileg, csak később váltotta föl a *végett*: a lokatívuszragot a *miatt*, *érett* névutók analógiás hatása magyarázhatja. Hozzáteszi azonban, hogy más nyelvekben is előfordul, hogy 'vég' jelentésű szóból lesz a célhatározó kifejezőeszköze, példái: francia *afin*, német *des endes*, mordvin *iksa*.

Sebestyén Árpád (1965: 91) helyesbíti és kiegészíti Simonyi megállapításait. Szerinte az analógia több irányból is hathatott: 1) a 'vég' jelentésű szó más nyelvekben is kifejezhet célviszonyítást; 2) a cél és ok nem különül el élesen, a cél a cselekvés indító oka lehet. Azt azonban vitatja Sebestyén, hogy 3) a *végre* alakból származtatható

a *végett* névutó, mivel a *vége* jelzős kapcsolatban áll a megelőző szóval, a *végett* viszont birtokos szerkezetű előzményre mutat; 4) a *végett* csak elvont határozóként fordul elő a régi szövegekben, és az irányok nem is különülnek el egyértelműen: aki a dolog elvégzésén fáradozik, az munkája célját keresi, így lokatívusragos főnévként is lehetett célhatározó. Hozzátehetjük ehhez azt is, hogy a *vége* előfordul a 16–17. századi szövegekben, de túlnyomórészt a következő szerkezetekben: *evégre*, *avégre*, *azon végre*, *egyéb végre*, *jó végre* (NySz. III: 1034–5; vö. Simonyi 1895: 273). Főnévvel együtt való használatára Simonyinak (1895: 272) csupán egyetlen adata van: „*ütközet okáért, ütközet végre*”. Az idézet eredeti helyeül Thaly kuruc forráskiadását jelöli meg, ám ott csupán lábjegyzetben, az *ütközetből* szó magyarázataként szerepel az hogy *ütközet végett* (Thaly 1872: 90), így ez legfeljebb az 1870-es évekbeli használatára lehet adat. Mindezt sem valószínű, hogy a *vége* névutóból származtatható a *végett*.

A *végett* már a 16. századtól adatolható. Két legkorábbi előfordulását a történeti grammatika még kérdőjelesen idézi: 1531: *En Ferdina(n)d(us) k̄ravall sim̄y vegedtt Nem erhettem az en dollgomba*; 1532: *Immar had zolyak czery Barat Thewrvnyben hozyam alamifnara az vigit, k kewzel lakyk nimet orzaghoz az̄y(r)t k kire hogh ...* (LevK. 1: 134, 138 – idézi Zsilinszky 1992: 700; mindkét előfordulás missilisben). Első biztos adata 1563-ból való: *zabadsfaga Vagon ere hog zabadon mehet az yozag Veget* (TESz. III, *végett* alatt; EWUng. II, *végett* alatt). Az adatok a 16. század második felében is csak szórványosan jelentkeznek, a 17. századtól valamelyest megszaporodnak.

A célhatározó kifejezőeszközei az ómagyar korban legfőképpen *-ra/-re* és *-ért* ragos főnevek, illetve a főnévi igenév (R. Hutás 1995: 258), és a középmagyar korban is ezek maradnak jellemzők. Ezekhez társul a 16. század közepétől a *végett* névutó, bár a későbbiekben sem túl gyakori, adataim szerint elsősorban levelezésekben fordul elő.

Simonyi (1895: 273) három csoportot különít el aszerint, hogy a *végett* névutó mivel szokott állni: a) kérdő és mutató névmás mellett, b) konkrét főnevekkel, c) elvont főnevekkel. A három csoport azonban nem azonos gyakoriságú.

Az a) esetre Simonyi adatai a 19. századból valók: *mi végett, e végett, a végett, azon végett* szerkezetekre korábbról nem idéz adatokat. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy azt megelőzően ne lennének rá példák: 1570: *az karos vrain Minden gywleolseget per pathwart haborwsagot Az Mellyet es az kyk ellen Az wegeth Inditottak volt tellessege leg tegiek* (SzT. I, *avégett* alatt); 1589: *Az biro vgy zolla az keossegek io Vrain, lam mentem vala enis, e vegett keonyeorgeny a' feiede(m)hez* (SzT. III, *evégett* alatt); 1657/58: *Ez végett sokáig az pompa csak helyben állott mindenek felől* (KeményÖnélet. 62); 1662–64: *De midőn semmi könyörgések, avégett való esedezések semmit nem használhatnának* (SzalárdiKrón. 190); 1698: *mikor a tipográfiaházat építettem ... és egyéb költséget töttem avégett* (Ments. 453). (A források rövidítései a tanulmány végén találhatók.) Ebben a funkcióban azonban az *evégre*, *avégre*, *mi végre* gyakoribb. Misztótfalusi Kis Miklós Maga mentsége című munkájában egyszer fordul elő (az idézett helyen) az *avégett*, míg az *evégre*, *avégre* tizenhat-szor. Néhány példa: *sőt fájlalván azoknak incuriosítások vagy inscitiájok miatt is esett sok vétkeket a könyvekben, énnékem praecise avégre javallották ezt a hivatali* (430);

En, hogy avégre, hogy másokat excitálhatnék a magam példámmal, el nem titkoltam (448); E végre indítám – mondok – meg tavalý ezt az igyekezetet, amelyet mihelyt jelenték a consistoriumban, mindjárt ökegyelmek jóváhagyván (454); Amely matrixokat Amsterdamban hagytam volt is, avégre hagytam volt ott, hogy...(413).

Ha viszont a *végett* konkrét főnevekkel áll, akkor – amint arra Sebestyén Árpád (1965: 91) rámutatott – oda lehet érteni mellé egy cselekvésnévet. Erre (főnév + cselekvésnév + *végett*) vannak is példák régi és mai szövegekből egyaránt: 1775: *a' Nyelvnek meg-bővítése végett*; 1794: *s nemes közönségnek mulatása végett* (MTSz.); *a forgalom növelése végett, a kiskapuk bezárása végett, az elzárás letöltése végett* (MNSz.). Konkrét főnévvel álló *végett* névutóra Simonyi (1895: 273) is mutatott adatokat: *Jánost az kocsik végett az nazul békhez kültük; palánk karó végett Budára küldöttünk*. A *végett* nem cserélhető fel e példákban az *-ért* raggal, ha megnézzük ugyanis a szöveggörnyezetet, illetőleg a forrás más adatait, azt láthatjuk, hogy a *végett* jelentéssűrítő szerkezetben szerepel: *Pintér Jánost, hogy az heti soros kocsik végett az Nazul békhez kültük, attunk oda költséget 16 d* (TME I: 46). A *kocsik végett* olyasféle jelentést hordoz itt, hogy a 'kocsikkal, a kocsikkal való szolgálat céljából'. Hasonlóképpen Simonyi másik példájában is: *Fekete András uramat, hogy felküldöttük volt Fülekben az palánkkaró és járomfa végett* (TME I. 115, nem szó szerint idézi Simonyi 1895: 273). Nem derül ki pontosan, hogy a palánkkaró elvitele vagy elkészítése céljából ment-e Fekete András uram Fülekre, és a szöveggörnyezet sem igazít el bennünket, mivel a nagykörösi regisztrumokban csupán egymondatos bejegyzések szerepelnek a költségek feljegyzésére. A város palánkkaró beszolgáltatására is kötelezve volt, előfordult viszont az is, hogy csak szállítani kellett valahonnan Fülekre, Budára, Pestre, sőt az is, hogy a vár megerősítésére, építkezésre rendelték embereket: *Hogy Szabó Istvánt és Varga Istvánt az Váli palánk karó végett Budára küldöttük az kajmekámhoz költségük volt 49 d. Hogy Patics Jánost és Mojzes Istvánt ugyan ezen váli palánk felől föl-küldöttük költségük volt 1 ft. Ugyanezen Patics Jánost és Mojzes Istvánt, hogy az váli palánk épületi végett föl-kültük [...] Buda Lőrinczöt és Ország Andrást, hogy Budára kültük az vár fala épületire való fák végett attunk költségire 1 ft* (TME I: 82). Ezek az adatok Nagykörös város 1630-as évekből való regisztrumaiból származnak. E forráscsoport egyik-másik részében igen gyakori, hogy a *végett* azért áll pusztán főnévvel, mert elmarad a cselekvésnév. Az idézett szövegrész egyik szerkezetében a *végett* névutó helyett *felől* áll, és ez is azt mutatja, hogy nem minden esetben helyettesíthető az *-ért* raggal. Ugyanitt találunk azért főnévvel álló *végett* névutót is: *ugyanezen szög végett az csausznak fizettenek 1t* (TME I: 82). Simonyi ezeket a *végett* okhatározói használatához sorolja, de ezek nem egyértelmű példák a *végett* okhatározói használatára, úgy vélem, hogy a *végett* itt inkább vonzat: *a fizet vkinek vmiért/vmi végett*. (Erről alább részletesebben szöölök.)

Az adatok között feltűnően nagy számban találjuk a *dolog végett* szerkezetet. Néhány példa: 1644: *hogy az minemü dologhrul izent kgd nekem Hagimasy Janos Uram által, azon dologh veget chak ma volt audientiam* Groff Sliknell (PálffyLev. 47); 1648: *hogy Sibrik Ura(m) dolga vegett eő Feölseghe irnia fog Kgk* (uo. 79); 1649: *ennek előtis requiraltuk volt mar kgdet ugian ezen dologh vegett* (uo. 89); 1669: *az*

hodoltsagon lakozo nemes embereket Eger waraba se törvényre, se mas **dologh vegett** be ne hivassa (VégyLev. 73, e forráscsoportban összesen hatszor); 1710 e.: *mikor a százhatvanezer forint dolga végett a fejünk felett forgó pallost említettem volt, megvitték néki* (BethlÖn. 851).

Simonyi harmadik csoportja szerint a **vegett** elvont főnevekkel áll: *Az oroszán prédakeresés végett futkos* (Simonyi 1895: 273). Gyűjtésemben erre is több példa található: 1653: *annak a fölkérésnek megtudakozása végett ment volt föl* (ZrínyiLev. 171); 1646: *kerven kgdet szeretettel megh talalvan kgdet az Annia szabadulassa veget valo dolgaban* (PálffyLev. 59); 1698: *de én az ország szolgálatja végett készítvén az épületet* (Ments. 358); 1698: *addig senki nem keresi meg orvoslás végett* (uo. 362); 1698: *egy perfect typographia készítése végett kezembe adják mind a két típust* (uo. 372).

Ha alaposabban megvizsgáljuk a példákat, azt láthatjuk, hogy a célhatározói **vegett** előtt álló összes elvont főnév cselekvésnév. Azokban az esetekben, amelyben a **vegett** konkrét főnévvel áll, akkor – amint Sebestyén Árpád rámutatott – oda lehet érteni mellé egy cselekvésnevet. Kiindulhatunk azonban a cselekvésnevet tartalmazó példából is, ebben az esetben azt mondhatjuk, hogy ezek a cselekvésnevek, ha tudnak, elliptálódnak, azaz a konkrét főneves példák magyarázhatók a cselekvésnév kiesésével. Éppen ezért ezek nagy részéről nem tudjuk eldönteni, hogy ok- vagy célhatározó-e (lásd fentebb: *palánk karó végett*), mert a szöveggörnyezet nem ad elegendő támpontot arra, milyen szó eshetett ki a szerkezetből.

A Simonyi által alkotott három csoport (kérdő és mutató névmás mellett; konkrét, illetőleg elvont főnév mellett) módosításra, pontosításra szorul. Lényegében nem három, hanem csak két fő típus van, és nem az a lényeges, hogy konkrét vagy elvont főnévvel áll-e. A **vegett** névutó előtt vagy kérdő, illetőleg mutató névmás áll, vagy cselekvésnév, de ez utóbbi el is maradhat, kieshet.

A *dolga végett* pedig véleményem szerint átmeneti kategória, ha e szerkezetekből kihagyjuk a *dolog* ~ *dolga* szót, valamelyik másik típust kapjuk eredményül, vagy az *e végett*, a *véget* vagy a konkrét főnév + **vegett** szerkezetet (lásd a fentebbi példákat: *azon dolog végett* > *a végett*; *a százhatvanezer forint dolga végett* > *a százhatvanezer forint végett*).

A **vegett** névutónak felvehető olyan jelentése is, hogy 'a névszóval jelölt dolog ügyében, azzal kapcsolatosan'. A **vegett** névutónak ez a használata az ÉKsz.²-ben *nép* minősítést kapott, vagyis ebben az értelemben „országszerte ismert, népnyelvi, népies (stílusban)” (ÉKsz.² XXII. lap) használatos. Ezt a használatot megtaláljuk a történeti adatokban is. Az írói szótárak több esetben is föltüntetik ezt a jelentését, és ez természetesen azt mutatja, hogy régebbi korok szépirodalmának nyelvében megtalálható volt. A Zrínyi-szótár szerint háromszor fordul elő Zrínyi Miklós műveiben, mindegyik levélben (ZrSz. 889), a Petőfi-szótárban három adat képviseli ez a használatot (PSz. IV, **vegett**), de Bethlen Miklós önéletrajzában is előfordul: 1710 e.: *kétszer is említettem, hogy engem a magyar dolgok végett küld valahová* (Bethl. 680),.

Talán ide sorolhatók azok az adatok is, amelyeket 17. századi levelekben találhatunk, pl. 1669: *az nagyságod uri becsülletes levelet becsüllettel vettük, es mit írjon Faj Laszlo nemes ember vegett, ertyük* (VégyváriLev. 64); 1669: *Eger várából 27*

augusti irott leuelet nagysagodnak becsülettel uöttük, mit irion tovább is **az szolnoki marha el hajtasa véget, értiük** (Végvári Lev. 67). Más levelekben ilyenkor ír vkinek vmi felől is állhat, pl. 1669: **enek előtte is irtunk vala nagysagodnak, az szolnoki marha felől** (Végvári Lev. 66). E példákban a *végett* sem nem célhatározó, sem nem okhatározó, inkább az *ír* ige fakultatív vonzata.

Már Simonyi rámutatott arra, hogy a *végett* a kódexekben nem fordul elő. 16. századi adatai levelekből bukkannak föl (LevK. 1: 134, 138 – idézi Zsilinszky 1992: 700; vö. még Klemm 1928–42: 248; Papp 1967: 100), és az általam megvizsgált szövegekben további előfordulásainak jelentős része is misszilisekben található.

A 18. század végétől a nagyszótár adatbázisa alapján már pontosabban vizsgálható a *végett* névutó használata. Ebben a korpuszban összesen 1799 *végett* van, ebből azonban kettő a *végett ér* szókapcsolatban található. Ha ötven évre bontva nézzük az adatokat, a következő eredményt kapjuk (1. táblázat).

1772–1799	1800–1849	1850–1899	1900–1949	1950–
211	595	617	198	176

1. táblázat

A *végett* a Magyar történeti korpuszban

Az adatokból az látható, hogy a *végett* névutó gyakorisága a történeti korpusz alapján a 19. században jóval magasabb, mint a 20. században. A számadatok azonban eltakarják azt, hogy a 19. században néhány szerző az átlagosnál jóval többször használta a *végett* névutót. Az 1800 és 1849 közötti időszakban például Széchenyi Istvántól 44, Pák Dienestől 40, Szilasy Józseftől 33, Némethy Józseftől 30 adat található a korpuszban, vagyis e négy szerzőtől származik az 595 adatból 147. Hasonlóképpen a 19. század második felében is egyes szerzők az átlagosnál több adattal szerepelnek.

A Magyar nemzeti szövegtárban az alkorpuszok szerinti lekérdezés azt mutatja, hogy a sajtónyelvben a leggyakoribb a *végett* névutó használata, az adatok egyharmada innen származik, a személyes alkorpuszban pedig a legritkább, kevesebb, mint 10% (2. táblázat).

	sajtó	szépirodalmi	tudományos	hivatalos	személyes	összesen
magyarországi	1166	825	708	511	343	3553*
szlovákiai	84	37	117	15	–	253
kárpátaljai	25	4	29	29	6	93
erdélyi	293	20	71	66	26	476
vajdasági	31	8	7	1	2	49
Összesen	1599	894	932	622	377	4424

* Ebből 704 találat a vmi elkerülése *végett* szerkezet.

2. táblázat

A *végett* a Magyar nemzeti szövegtárban (2008. október 28-i lekérdezés)

3. Ha a különböző írói szótárakat, nyelvtörténeti munkákat megnézzük, sok esetben feltüntetik a *végett* névutót mint az okhatározó kifejezőeszközét. Simonyi is számba veszi történeti szemléletű áttekintésében a *végett* névutó okhatározói használatát. Több 16–17. századi adatot sorol fel, ezek egy része azonban vitatható. Az elsőt Heltai Gáspár Cronicájából idézi: 1575 *Egybe veszének a császári birodalom végett* (Simonyi 1895: 274). Az adat meglepően korai, hiszen a *végett* legkorábbi biztos előfordulása (célhatározóként) csak 1563-ból való. A tagabb szövegösszefüggés szerint azonban a Heltaitól származó adat célhatározónak is felfogható: *Mikoron kedig Laios Czařar meg holt vólna, Egybe veřćenec à fiai à Czařári birodalom véget* (HeltaiKrn. 25). Van viszont egyértelműen okhatározói *végett* Heltai Ponciánus császár históriája című munkájában: 1572/1633: *Mert Geydon engemet az császárnak beadott, hogy én teveled háltam, mely dolog végett bajt akar vélem, megbizonyítására, vetni* (Heltai 1572/1633: 386).

A már idézett nagykörösi regisztrumokból Simonyi olyan adatokat említ, amelyekben a *végett* a *fizet* ige vonzataként szerepel, és ilyenkor nem dönthető el, hogy ok- vagy célhatározói funkciót tölt-e be. Azt sem lehet mondani, hogy a fizetés oka vagy célja volt-e valaminek, hanem a *végett* ebben az esetben inkább valami vonzatféle lehet, és talán ezek olyan adatok, amelyek a *végett* okhatározói használatát indukálhatták: *Az Olaj béknek a rajtunk kért palánk karók vesszők és gyalog emberek végett fizettünk 30 ft. A cseri basának ugyan ezen dolog végett fizettünk 3 ft* (TME I: 126; vö. Simonyi 1895: 274). Az ilyen példákban az adó, a kötelező szolgáltatás megváltásáról lehet szó, vagyis ezek váltságára fizettek a körösiek. A *fizet* ige mellett többször áll azonban e forráscsoportban az *-ért* rag, minden olyan esetben, ha konkrét dologért fizettek. A *végett* csak néhány esetben váltakozik az *-ért* raggal, ha nem konkrét dologról van szó: *Az kajmekámnak az Darin István szolgálai haláluk váltságára fizetött bíró uram 66 ft. ... Ugyanezen legények halála végett, hogy az kajmekámnak szupplikációt íratott ü kegyelmök, az deáknak fizettek 40 d. ... Ugyanezen Vajdának, más rőndben az legényekért fizetött ü kegyelmök 13 ft. 20 d. Ugyanezen dologért az Vajda legényinek 4 ft. 95 d.* (TME I: 129). E bejegyzésben azt láthatjuk, hogy a szolgák halálának váltságát kellett megfizetni, és ezt egyszer *-ra/-re* raggal, majd *végett* névutóval, végül *-ért* raggal fejezte ki az írnok.

Úgy vélem tehát, hogy a *fizet* melletti *végett* nem sorolható az okhatározói adatok közé, mint ahogyan Simonyi feltette, és az *ír* melletti *végett* sem, ezek az illető igék vonzatai (vö. Komlósy 1992; Keszler 2000: 432).

Heltai fentebb idézett mondata után az első biztos adatok a *miatt* helyett álló *végett* névutóra a 17. századból valók: 1630: *Sőt nem csak jószágokban vallanak azok kárt az kik gyönyörűségben élnek, hanem ő miattok egyebek-is sokan kárba esnek, midőn az Isten az ő bosszuállását és büntetését ő végettek, egész országokra, tartományokra és városokra bocsáttya* (Szenci Molnár 1975: 126). Figyelemre méltó az idézett mondatban, hogy az ő *végettek* mellett az előző tagmondatban a szabályos ő *miattuk* áll. – 1649: *Ahol Kegyelmed négyszáz tallérig való adósságát praetendálja Szücs György ellen, mostanában oda föl olasz kereskedő társainál lévén, azon adósságrul nem szólhatok veli, miheln megérközik azontul megparancsolom, contentálja Kegyel-*

medet, ha pedig azon adósság végött valami mentegetési volnának, azontul azokat irásommal jelentöm Kegyelmednek (ZrínyiLev. 112). – 1668 [a szolnoki bég fenyegetőzik, mert az ónodi katonák ötszáz marhát elhajtottak]: *Efféle dolgok veget semmi jo nem következik, bizoniosson elhidgietők* (VégváriLev. 53). Két mondattal korábban a levélben célhatározói végett olvasható. – 1682: *En Veress Gergely Veress Imreh, Veress Albert, Adgyuk tutára mindenek[ne]k az k[i]k[ne]k illik, hogy mi bizonyos és eltávozhattatlan Sűkségünk végett kenserítettünk el Zalogositani es Zalogban vetni ugyan it N. Borsod Vármegyeben Nádasd névü faluban lévő egy ház helyünket...* (Oklsz. végett alatt).

A különböző szótárak által felsorolt adatok között vannak olyanok, amelyeket a szerkesztők az okhatározói jelentéshez sorolnak ugyan, de véleményem szerint más-képpen is értelmezhetők. – 1678: *Varga János is sorosítja ugyan Zagvva Györgyöt, hogy a csapszéken a vén asszony aranya végett volt vetélkedés* (Oklsz. 1075). Ez is lehet ugyan okhatározó, de értelmezhető úgy is, hogy a vénasszony aranyáért, az aranya megszerzése céljából volt vetélkedés. Csak a tágabb szöveggörnyezet vagy a szituáció ismerete alapján lehetne biztosan dönteni.

A Szótörténeti tár végett címszava nem jelent még meg, de az évégett első adata okhatározói, 'emiatt' jelentésben szerepel: 1570: *annak vianna Mykor Josa deakne ez veget myert zeoleyet el beochwiltette ... Theorwenbe fogta volna ... hogy teorwenbe allottak volna Josa deakne p(ro)curatora azt felelte Bachy gérgh ellen...* (SzT. III, évégett alatt).

A 18. század végétől kezdve megszorodnak a példák az okhatározói végett névutóra. Katona Bánk bánjában háromszor fordul elő a végett, ebből kétszer okhatározóként: *Midőn / Fülöp Király' ölettetése végett / gyanúba jővén, szenvedésemet / elébeszéllem* (1. felv. 391. sor); *jól emlékezem, / hogy Attya' vétke végett egykor a' / kis Béla elvesztette két szemét* (5. felv. 156. sor) (BbSz. 324–5). Petőfi műveiben 14 esetben célhatározó, 4 esetben okhatározó (PSz. IV., végett alatt).

Nemcsak a fentebb idézett Szenci Molnár Albertnél, hanem Mikszáthnál is van arra példa, hogy a végett és a miatt egymás mellett szerepel, azonos funkcióban: 1896: *S azonfelül most válik el, tud-e Gorove a kereskedelemhez. Most vagy soha! Mert mi tagadás, minden jel odamutat, hogy Gorovét csak az imponáló úbrázata miatt vették be a kabinetbe, ahogy gróf Festeticset a kotlettes szakálla végett* (Mikszáth CD).

A történeti szövegtárban az 1797 végett adat közül 36 okhatározói szerepű. Ötven éves bontásban ezek az alábbi eloszlast mutatják (3. táblázat).

1772–1799	1800–1849	1850–1899	1900–1949	1950–
8	12	12	4	0

3. táblázat

Az okhatározói végett a MTSz.-ben

A végett ebben a funkcióban megtalálható a nyelvjárásokban is. Simonyi (1895: 274) és Klemm (1928–42: 248) is azt állítják, hogy elsősorban a Dunántúlon használá-

tos így. A Magyar tájszótár nyolc adata közül négy dunántúli, egy mátyusföldi (MTsz. II, *végett* alatt). A tájszótárakban rendre az látható a *végett* címszók példáiban, hogy 'miatt' értelemben használatos, ezt illusztrálják a példamondatok is; célhatározói használatát a tájszótárak nem tüntetik föl – bár ezt a szerkesztési elvek vagy a gyűjtés jellege is magyarázhatják (pl. FőTsz., KkSz., OrmSz., SzlavSz.).

Mivel a korai adatokban az okhatározói használat is kimutatható, ez arra utalhat, hogy a *végett* szerepköre bizonytalan. Bár az adatok többségében célhatározói jelentése van, szinte kezdettől fogva megtalálhatjuk az okhatározói használatot is. Különösen tanulságosak azok az adatok, amikor ugyanabban a szövegben a *végett* célhatározói és okhatározói jelentésben is előkerül: 1668: *az meltosagos es nagissagos, felseges romai czaszart is megh talalliuk feleöle ez illien illetlen dolgottok veget. [...] Effele dolgok veget semmi io nem követközik, bizoniossan elhidgietök* (Végvári Lev. 53); – 1786: *nem tudnák, a'-kik ismérnék: szerefsék-e kegyes szíve végett? a-vagy tisztellyék Fejedelmi tekintete miatt?* (MTsz., Dugonics András); – 1801: *Mely végett alázattal esedezünk a Tekintetes Uraság székénél, hogy bennünket méltóztasson ebben a dologban elrendelni, különben ily hatalmas társaik végett pusztulásra jutunk*" (Jobbágy Lev. 112–3).

Ezek a példák azt mutatják, hogy a *végett* névutó használatára régebben sem volt mindig következetes, és ezt a 20. század végi szociolingvisztikai vizsgálatok is alátámasztják. A *végett* használatával kapcsolatos nagyfokú bizonytalanságot mutatja az MNSZV vonatkozó része is. Az MNSZV-ben két tesztmondatban szerepelt a *végett* névutó; arról kellett dönteni, helyesnek tartják-e a megkérdezettek a következő mondatokat: *Az eső végett beálltam az eresz alá; Mari csak egy kis beszélgetés végett ment át a szomszédba.* A *végett* okhatározói használatát összességében a megkérdezettek 43%-a helyesnek, a célhatározói – vagyis sztenderd – használatát viszont 36%-uk helytelennek ítélte (Kontra 2003: 160).

4. A keveredésnek egyik oka az lehetett, hogy – amint a fentebb idézett történeti példák is mutatják – nem dönthető el minden esetben, hogy valami oka vagy célja valaminek. Bár a leíró nyelvtanok szerint az ok- és a célhatározó általában egyértelműen elkülöníthető, a *végett* névutó példája nem ezt mutatja.

A célhatározó egyik típusa azt fejezi ki, hogy a történés, cselekvés milyen cél elérésére irányul, kinek vagy minek az érdekében történik a cselekvés; a másik típusa pedig azt, hogy a személy vagy dolog alkalmas-e az alaptagban megjelölt szerepre, célra. Első típusa hasonlít az okhatározóhoz abban, hogy mindegyik magyarázatot ad a cselekvésre, történésre, de az okhatározó előzményhatározó, vagyis az általa megjelölt körülmény megelőzi a cselekvést, a célhatározó pedig véghatározó, a cél csak a cselekvés lefolyása után következik. A célhatározó leggyakoribb ragja az *-ért*, és ez egyezik az okhatározóval, amelynek szintén gyakori kifejezőeszköze. Rác – és nyomában Keszler – úgy véli: „A két határozó tehát többnyire világosan elkülönül egymástól” (Keszler 2000: 439–40; vö. Rác 1988: 328; B. Lőrinczy 1962: 217–27). Vagyis elvileg a szöveggörnyezet alapján eldönthető, hogy okhatározóval vagy célhatározóval van-e dolgunk.

Más szerzők nem látják ennyire elkülönülőnek a két határozó viszonyát. M. Korchmáros szerint a kifejezőmód egyezését, hasonlóságát indokolja az, hogy a

valóságban is hasonló a két határozó, és néha csak az időbeli viszonyok alapján dönthető el, „hogy a cselekvést motiváló határozói körülmény, megelőzve a cselekvést, mint kiváltó ok játszott szerepet, vagy pedig majd csak az eredményes végrehajtás után elérhető célként mozgósította-e a cselekvőt” (M. Korchmáros 1993: 113).

Simonyi (1888: 440) is rámutatott arra, hogy a célhatározóhoz az okhatározó közel áll. Példákkal igazolja, hogy az *-ért* rag helyett a *végett* vagy a *miatt* éppolyan jó: *Gazdag doktort sok kincsiért megölték; Egy kenyérért nem fűtik be a kemencét; Egy kompéáért nem ógyák meg a zsákokat*; sőt a célhatározót az *okáért* is kifejezheti. Az általam megvizsgált forrásokban ilyen példák olvashatók: 1657/8: *Én is az szegény öcsémet, Kemény Boldizsárt, látásnak okáért és valami lovak s egyéb vásárlásokért is bébocsátám vala* (KeményÖnélet. 172); 1736: *Apor István Bodonból indul Rece felé, az felesége ott nem lévén, beszélgetésnek okáért Cserei Mihályt az hintóban ülteti* (AporMetam. 607); 1636: *mintha csak mulatságnak okáért volnánk e világon, csak boritalba merülünk* (PázmányPréd. 691).

Pléh Csaba (2003: 269–70) pszichológiai alapon magyarázza a két határozó közötti hasonlóságot. Megállapításai szerint *miért?* kezdetű kérdésre oksági vagy teleologikus válasz is adható. A magyarban a válasz formája *Mert...*, az angolban *Because...*, vagyis a beszélők nem különítik el nyelvtanilag a két formát. Graeaser kutatásaira hivatkozik, miszerint történetmondás közben a beszélők kérdésre válaszolva emberi dolgoknál teleologikus szemantikát, tárgyi dolgoknál kauzális szemantikát alkalmaznak. Ez is azt erősíti, hogy a két határozó kifejezésbeli rokonsága nem véletlenül hasonló. Az sem véletlen, hogy éppen a *végett* használatában tapasztalható ingadozás, hiszen – amint arra Pléh rámutat is – a *végett* meglehetősen ritka, a szépprózai gyakorisági szótárban nem is található (vö. SzGySz.). Hozzátehetjük ehhez azt is, hogy az újságnyelvi gyakorisági szótár korpuszában is csupán ötször fordul elő (Csirikné – Csirik 1986: 388).

Az általam fellelt példák között is van olyan, hogy csak több mondatnyi kontextus alapján lehet eldönteni, hogy a *végett* ok- vagy célhatározó-e: 1798 *Ugyan-azért: emberséges tétéménjeimre nézve, szákmánjaink közül nem egyebet kérek mostanában tőlfetek; hanem ezt a' Szűzet, kit tegnapi napon, szemetek' láttára, kezeimhez vöttem. Ezt én ugyan, Vezéri szeméjemre tekintve, amúgy-is meg-tarthatnám számomra. De tanácsosnak lenni gondolom: ha kellemetességeihez jóvá-hagyástokból jutandok. Esztelenségnek-is tartanám: ha, egy Fogoj végett, közöttetök erőszakoskodnék; mivel annak társaságát jó- szánttotokból-is remélhetem. (MTSz., Dugonics András). – 1832 Feltéven hát, hogy majoromat 6 egyenlő koczkákra osztottam: ezen koczkákat köröskörül ültetem mindenféle nemesített gyümölcs fákkal 4 ölnyre egymástól, de nem összekeverve, hanem az egy fajtu fákat egymás társaságába, – a' fák közé pedig mindenütt egy egy szőlőtőt fogok ültetni, melly lugosként kétfelé a' fákhoz köttetvén, a' koczkákat is mintegy korláttal bekeríti köröskörül; – borom is több és jobb terem, mintha egész majoromat szőlővel ültettem volna be, – gyümölcsöm pedig a' gazdaságnak csak olyan ágát fogja tenni, mint a' gabonám. De mivel a' szőlőtők és fák tövét örökös jó művelésben kapa alatt tartani kell: tehát a' koczkák pereme köröskörül, a' fák végett, egy 2 sukk szélességű kapált földből vagy rabátból fog állani... (MTSz., Cserna János). – 1843 Csendesen, sógor, válaszolt a tisz, erősen megszorítva kezét, nincs kedvem*

veled mérközni. Egyébiránt ismered hitvallásomat; én nő végett többé nem verekedem, s ha császárné volna is! Mindig azt tapasztaltam, hogy ez bajt hoz (PetőfiÖM VI: 68) – csak több bekezdésnyi szöveggörnyezetből deríthető ki, hogy egy hölgy megszerzéséért való verekedésre vonatkozik, tehát célhatározó.

5. Úgy vélem, a *végett* okhatározói használatától nem választható el a *miatt* névutó célhatározói alkalmazásától. Feltűnő, hogy Simonyi is, a nyelvtörténeti szótárak is csak a 19. századtól említenek adatokat erre: Simonyi Dugonics Andrásról, Kazinczy Ferencről idézi az első példákat, a Szótörténeti tár 1834-ből. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy Baróti Szabó Dávid Kis-ded szótárában – abban a műben, amely a nyelvújítás történetében oly nagy hatásának bizonyult – a *végett* mellett *miatt* áll (Baróti Szabó 1792: 267; vö. TESz. II: 916).

Baróti Szabó munkája mellett természetesen számolni kell azzal a már említett ténnyel, hogy a cél és az ok nem mindig különíthető el világosan, és ha a *végett* állhat okhatározóként, a *miatt* is célhatározóként. Simonyinak az okhatározói használatra felsorolt példái között több efféle nem teljesen egyértelmű esetet találunk: *világos, hogy görög módra az euphonia miatt van úgy téve, ne két szó egymás mellett es-el végződjék* – Kazinczy; *Bencze őszintén megvallá, hogy nem Boris miatt jár annyit a patakhoz* – Kisfaludy K. (Simonyi 1895: 266). Különösen azok az esetek ítéltetők meg nehezen, amelyekben a *végett* névutó puszta főnévvel áll. Ilyenkor ugyanis kimarad egy (többnyire -ás/-és képzős) cselekvésnév, és attól függően, hogy mivel egészítjük ki az ilyen mondatokat, lehet okhatározó vagy célhatározó értelme. E kettős használat nem példa nélküli más nyelvekben sem. A latin *causa* 'miatt, végett, okából', a német *wegen* értelme szöveggörnyezettől függően 'miatt; -ért, végett', a román *pentru* 'miatt; végett, -ért'; a spanyol *por* 'miatt, -ért; végett'.

6. A nyelvművelő irodalomban régóta helytelenítik a *végett* okhatározói és a *miatt* célhatározói használatát. Az újabb nyelvművelő munkák az okhatározói *végett* névutót súlyosabb hibának tartják, mint azt, ha a *miatt* áll célhatározóként.

A Nyelvművelő kézikönyv szerint a *végett* célhatározói használatát „a művelt fogalmazásban kerülni kell” (NyKk II: 1198), ugyanakkor a *miatt* szócikkében sokkal keményebb megítélést olvashatunk: „Zavaros gondolkodásra vall, s bántó nyelvi hiba, ha tiszta célhatározóként használják: megfelelő *gyógykezelés miatt* [helyesen: *végett*] kórházba kellett szállítani. De u g y a n i l y e n súlyos vétség az is, ha *végett* névutóval élünk okhatározói szerepben, pl.: *Betegség végett zárva*. (Helyesen: *betegség miatt*.) (NyKk II: 160–1. – A kiemelés tőlem való, S.B.).

A Nyelvművelő kézisótár szerint a *végett* névutót a „nyelvjárásokban és a városi népnyelvben okhatározói értelemben is használják, pl. *Betegség ~ zárva*. Ez a köznyelvben vulgáris, kerülendő!” (NymKsz.² 597). A *miatt* ebben a műben célhatározóként már kevésbé negatív megítélést kapott: „kissé pongyola, választékos beszédben kerülendő” (NymKsz.² 371).

A *végett ~ miatt* keveredésére először Fogarasi Művelt magyar nyelvtanában találunk utalást. A névutók (nála: független utoljárók) felsorolásakor a következőket írja: „miatt, wegen (im ungünstigen Sinne). rosszság miatt (nem: *végett*), betegség miatt,

ellenség miatt. [...] végett, wegen (im günstigen Sinne). barátság végett (nem: miatt)” (Fogarasi 1843: 185). A nyelvművelő irodalom Gyergyai óta hibáztatja okhatározói használatát. Ennek egyik fő oka, hogy a 19. században a tökéletes nyelv eszményére hivatkozva azt mondták, hogy egy forma egy funkcióban legyen használatos, ne keveredjenek a formák és a funkciók, tegyünk szabatosan különbséget ahol csak lehet. Gyergyai úgy véli, hogy ha van három alak és három funkció, az nem lehet véletlen. Szerinte az *-ért* „okadó, önkéntes”, a *miatt* „okvető, közvetve kényszerítő”, a *végett* „célzó” (Gyergyai 1856: 21). Szarvas Gábor árnyaltabban fogalmaz, szerinte Gyergyai megállapítása nagyjából igaz, a *miatt* és a *végett* különbözik, de azt is hozzá kell tenni, hogy a határozók a népnyelvben nem különülnek el élesen, és néha egyiket a másikkal fölcserélik, tehát a szabály nem lehet minden esetre kötelező (Szarvas 1873: 159). Gyergyaitól kezdve több fontos nyelvművelő munkában szóvá teszik a *miatt* és *végett* keveredését (Simonyi 1879: 8, 36; 1903: 29; Rábel 1914: 146; Balassa 1922: 97). A nyelvművelők csak az irodalmi nyelvben követelték meg a két névutó között a különbségtételt, az egységesség miatt, azt elismerték, hogy a nyelvjárásokban nem tesznek ilyen éles különbséget a határozók között (vö. Szarvas 1873: 159; Kardos 1911: 222).

7. Ha az interneten rákeresünk arra, hol fordul elő együtt a *miatt* és a *végett* névutó, több olyan találatot kapunk, hogy a *végett* után zárójelben ott áll: *miatt*, esetleg *-ért*.

Igaz ugyan, hogy a két „főgonosz”, az IMF és a Világbank megszüntetése csak akkor volna kivitelezhető, ha a nemzeti kormányok többsége így döntene – ennek kikényszerítése *végett/miatt* pedig mindenkinek otthon, saját kormányánál kellene tiltakoznia –, így viszont nem lehetne a nemzetközi rombolótáborok sokszínű zsibongását élvezni.

(http://tek.bke.hu/kapocs/1/1_oldal.html – 2008. szeptember 20.)

Csak a vita érdekesebbé tétele *végett* (miatt:-))

(http://outofforder.blog.hu/2008/07/06/molotovkoktel_buzi_e_vagy_1 – 2008. október 22.)

Az egyetlen amire figyelmet kell fordítani, hogy esténként 15 fok körülire csöken a hőmérséklet, tehát ájulások készüljenek. csak a ruházkodás miatt, végett. pusza

(<http://forum.sg.hu/listazas.php3?azonosito=hajdufolk&id=1181203341&order=timeline> – 2008. október 22.).

Az úgy volt, hogy három napig szabin voltam az szakdolgozdam írása miatt, végett, érette.

(<http://www.csodacsiga.hu/cgi-bin/blog/blog.pl?nick=meseme&date=2006-09-21> – 2008. október 22.)

Ezek egy része nyilvánvalóan ironikus, más része alighanem a beszélők bizonytalanságát mutatja, esetenként azt, hogy mindegyik illik a mondatba. A beszélők egy része tehát tisztában van azzal, hogy a két névutó között van különbség, de a tényleges szövegösszefüggésben nem mindig tudják pontosan eldönteni, melyik is lenne helyénvaló.

A fentebb már idézett magyar nemzeti szociolingvisztikai vizsgálat eredményei azt is mutatják a *végett* névutó kapcsán, hogy a standard *végett* célhatározói névutót tartalmazó mondatot (*Mari csak egy kis beszélgetés végett ment át a szomszédba.*) a fiatalabbak nagyobb arányban ítélték helytelennek, mint az idősebbek, vagyis a látszólagos idő-vizsgálat destandardizálódást mutat, de csak a nőkénél, a férfiak esetében nincs életkori rétegződés. Az okhatározói *végett* névutót tartalmazó nemstandard mondat megítélése viszont standardizálódást mutat, a fiatalok nagyobb arányban ítélték helytelennek, mint az idősek (Kontra szerk. 2003: 160–5).

8. Összegzésül elmondhatjuk, hogy a *végett* névutó a 16. század közepétől adathozható, a kezdetektől túlnyomórészt célhatározói funkcióban. Állhat kérdő és mutató névmás mellett (*a végett, e végett, azon végett*), elvont főnevekkel (*szabadulása végett, orvoslás végett*), illetve konkrét főnevekkel, de ez utóbbi esetben is odaérthető valamely elvont főnév (*palánk karó végett > palánk karó elvitele/elkészítése végett*). A *végett* névutó a *fizet* és az *ír* ige vonzataként is használatos volt (*ír vkinek vmi végett* 'vmi felől, esetleg vmi célból', *fizet vkinek vmi végett* 'vmiért').

Szinte a kezdetektől, azaz a 16. századtól vannak adataink okhatározói használatára is. Még ha az első, Heltai Gáspárnál található adatot magyarázhatjuk is azzal, hogy a szerző nem magyar anyanyelvű, a következő, Szenci Molnárnál, Zrínyinél meglévőket már nem. Bár az irodalmi nyelvben az okhatározói *miatt* és a célhatározói *végett* névutót igyekeztek megkülönböztetni, a nyelvjárásokban a *végett* okhatározóként általános. A nyelvművelés ugyan küzd a *végett* és a *miatt* világos megkülönböztetéséért, de az élőnyelvi kutatások szerint nem sok sikerrel (vö. Kontra 2003: 159–65).

FORRÁSOK

- Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae*. In: *Magyar emlékirók 16–18. század*. Válogatta és a szövegeket gondozta Bitskey István, Budapest, Szépirodalmi, 1982. 585–694.
- Bánk bán-szótár = Beke József szerk.: *Bánk bán-szótár*, Kecskemét, Katona József Társaság, 1991.
- Balassi-szótár = Jakab László–Bölcskei András szerk.: *Balassi-szótár*, Debrecen, Debreceni Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2000.
- Baróti Szabó Dávid 1792: *Kisdéd szó-tár*. Második, bővített kiadás, Kassa, Ellinger János betűivel.

- Bessenyei György: *Rómának viselt dolgai I.* Sajtó alá rendezte: Penke Olga (Bessenyei György összes művei. Kritikai kiadás), Budapest, Argumentum – Akadémiai, 1992. 69–130.
- Bethlen Miklós élete leírása magától. In: *Kemény János és Bethlen Miklós művei.* A szövegeket gondozta V. Windisch Éva, Budapest, Szépirodalmi, 1980. 399–981.
- Bethlen Kata: Önéletírása. In: *Magyar emlékirók 16–18. század.* Válogatta és a szövegeket gondozta Bitskey István, Budapest, Szépirodalmi, 1982. 695–890.
- Csokonai-szókincstár = Jakab László – Bölcskei András: *Csokonai-szókincstár I.* Debrecen, Debreceni Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 1993.
- FőTsz. = Imre Samu: *Felsőőri tájszótár.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973.
- Heltai Gáspár: *Chronica az magyaroknak dolgairól.* Kolozsvár, 1575. Faksimile: Budapest, Akadémiai, 1973.
- Heltai Gáspár: Ponciánus császár históriája. In: *Heltai Gáspár és Bornemissza Péter művei.* Válogatta: Nemeskürty István. Budapest, Szépirodalmi, 1980. 269–405.
- JobbágyLev. = *Bácskai és bánati jobbágylevelek (1676–1848).* S. a. r. Hegedüs Antal, Újvidék, Forum, 1984.
- Kemény János önéletírása. In: *Kemény János és Bethlen Miklós művei.* A szövegeket gondozta V. Windisch Éva, Budapest, Szépirodalmi, 1980. 7–310.
- KkSz. = Markó Imre Lehel: *Kiskanizsai szótár.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.
- Mikes Kelemen összes művei I: *Törökországi levelek és misszilis levelek.* Sajtó alá rendezte Hopp Lajos, Budapest, Akadémiai, 1966. 1–23. levél
- M. Tótfalusi Kis Miklós: Maga személyének, életének és különös cselekedeteinek mentsége. In: *Magyar emlékirók 16–18. század.* Válogatta és a szövegeket gondozta Bitskey István, Budapest, Szépirodalmi, 1982. 343–468.
- MNSz. = *Magyar nemzeti szövegtár* [<http://corpus.nytud.hu/mnsz/>]
- MTSz. = *Magyar történeti korpusz* [<http://corpus.nytud.hu/mnsz/>]
- MTsz. = Szinnyei József: *Magyar tájszótár I–II.* Budapest, Hornyánszky Vikor könyvkereskedése, 1893–1901.
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár I–III,* Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- OrmSz. = Kiss Géza – Keresztes Kálmán: *Ormánysági szótár.* Budapest, 1952.
- PálffyLev. = *Pálffy Pál nádor levelei (1644–1643).* S. a. r. S. Lauter Éva, Budapest, 1989.
- Pázmány Péter művei.* Válogatta: Tarnóc Márton, Budapest, Szépirodalmi, 1983. (Öt szép levélből az első, Az utolsó ítéletnek rettenetességéről, Az ördögi kísértetekről)
- Petőfi Sándor összes művei VI: Petőfi Sándor prózafordításai.* Sajtó alá rendezte V. Nyilassy Vilma és Kiss József. Budapest, Akadémiai, 1956.
- PSz. = Gáldi László et al. szerk.: *Petőfi-szótár I–IV.* Budapest, Akadémiai, 1973–1987.
- Szalárdi János: Siralmas magyar krónika. In: *Magyar emlékirók 16–18. század.* Válogatta és a szövegeket gondozta Bitskey István, Budapest, Szépirodalmi, 1982. 185–214.

- Szenci Molnár Albert: *Discursus de summo bono (Értekezés a legfőbb jóról)*. S. a. r.: Vásárhelyi Judit, (Régi magyar prózai emlékek 4.), Budapest, Akadémiai, 1975.
- SzlavSz. = Penavin Olga: *Szlavóniai (kórógyi) szótár*, Budapest, Nap Kiadó, 2000.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–XII*. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila (1–6), szerk. Vámszer Márta (7–12), Bukarest – Budapest – Kolozsvár, Kriterion, Akadémiai, Erdélyi Magyar Múzeum-Egyesület, 1975–2002.
- Thaly Kálmán 1872: *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez I–II*, Pest, Ráth Mór kiadása.
- TME I. = *Török-magyar-kori történelmi emlékek I. Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon*. Összegyűjték: Szilády Áron – Szilágyi Sándor, Pest, Eggenberger, 1863.
- Végvári Lev. = *Végvári levelek (Egri és váradi pasák s szolnoki bégek levelezése magyar végvári kapitányokkal és hódoltsági helységekkel), 1660–1682*. S. a. r.: Izsepy Edit, Budapest, Tankönyvkiadó, 1962.
- Zrinyi Lev. = *Zrinyi Miklós összes művei II: Levelek*. Kiadta: Csapodi Csaba és Klaniczay Tibor. Budapest, Szépirodalmi, 1958.
- ZrSz. = Beke József szerk.: *Zrinyi-szótár. Zrinyi Miklós életművének magyar szókészlete*. Budapest, Argumentum, 2003.

HIVATKOZÁSOK

- Balassa József é. n. [1922]: *Helyes magyarság*, Budapest, Genius.
- Csirikné Czachesz Erzsébet – Csirik János 1986: *Újságnyelvi gyakorisági szótár*, Szeged – Budapest – Debrecen, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola.
- ÉrtSz.² = Pusztai Ferenc et al. szerk. 2003: *Magyar értelmező szótár*, második, átdolgozott kiadás, Budapest, Akadémiai.
- EWUng. = Benkő Loránd szerk. 1993–1995: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*, Budapest, Akadémiai.
- Fogarasi János 1843: *Művelt magyar nyelvtan*. Pest.
- Gyergyai Ferencz 1856: *A magyar nyelv sajátosságairól*, Kolozsvár, az Evang. Reform. Főtanoda Betüivel.
- R. Hutás Magdolna 1995: Az alárendelő szerkezetek, in Benkő Loránd főszerk. 1995: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*, Budapest, Akadémiai, 247–317.
- Kardos Albert 1911: Borbély György és Borbély Sándor: Nyelvünk védelme. Gyomlálás a magyar nyelv kertjében, Vác, 1910, *Magyar Nyelvőr* 40, 220–3.
- Keszler Borbála 2000: A határozók, in Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 423–43.
- Klemm Imre Antal 1928–1942: *Magyar történeti mondattan*, Budapest, MTA.
- Komlós András 1992: Régensek és vonzatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 299–527.

- Kontra Miklós 2003: *Betegség végett zárva? A (miatt) és (végett) változók*, in Kontra Miklós szerk.: *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*, Budapest, Osiris, 159–65.
- M. Korchmáros Valéria 1993: *Mondattan*, Szeged, JATEPress.
- B. Lőrinczy Éva 1962: A határozók, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan II*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 162–259.
- D. Máta Mária 2003: Szófajttörténet, in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris, 739–56.
- NyKk. = Grétsy László – Kovalovszky Miklós szerk. 1980–1985: *Nyelvművelő kézikönyv I–II*, Budapest, Akadémiai.
- NymKsz.² = Grétsy László – Kemény Gábor szerk. 2005: *Nyelvművelő kézikönyv*, második, javított és bővített kiadás, Budapest, Tinta.
- OkLSz. = Szamota István – Zolnai Gyula 1902–1906: *Magyar Oklevél-Szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye*, Budapest.
- Papp László 1967: XVI. századi szótörténeti adatok, *Magyar Nyelv* 63, 91–101.
- Pléh Csaba 2003: Stigmatizáció és nyelvi tudat, in Kontra Miklós szerk.: *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*, Budapest, Osiris, 256–77.
- Rábel László 1914: *Hivatalos nyelvünk*, Sopron.
- Rácz Endre 1988: Mondattan, in Benczédi József – Fábián Pál – Rácz Endre – Velcsov Mártonné: *A mai magyar nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó, 205–458.
- Sebestyén Árpád 1965: *A magyar nyelv névutórendszere*, Budapest, Akadémiai.
- Simonyi Zsigmond 1879: *Antibarbarus*, Budapest, Eggenberger-féle könyvkereskedés.
- Simonyi Zsigmond 1888–1895: *A magyar határozók I–II*, Budapest, MTA.
- Szarvas Gábor 1873: Magyarosan, *Magyar Nyelvőr* 2, 157–61.
- SzGySz. = Füredi Mihály – Kelemen József szerk. 1989: *A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára (1965–1977)*, Budapest, Akadémiai.
- TESz. = Benkő Loránd szerk. 1967–1984: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*, Budapest, Akadémiai.
- Zsilinszky Éva 1992: A névutók, in Benkő Loránd főszerk. 1992: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: A kései ómagyar kor. Morfematika*, Budapest, Akadémiai, 696–715.

BALÁZS SINKOVICS

THE HISTORY OF THE POSTPOSITION *VÉGETT*

The postposition *végett* means 'in order to' in standard Hungarian, the postposition *miatt* 'because of ...' gives the cause. Speakers sometimes confuse these two postpositions.

In my paper I examine the history of *végett*. It arose in the 16th century, and it was mostly an adverbial modifier of purpose, but I have collected some data from the 16th century onwards, in which it is used as a causal complement.

Simonyi (1895) wrote, that the postposition *végett* can follow a) demonstrative and interrogative pronouns, b) abstract nouns, c) concrete nouns. In my paper I demonstrate, that the last two groups can unify, however, the abstract noun could be eliminated from this construction. That elimination explains the data in which we could not decide if the postposition *végett* is an adverbial modifier of purpose or a causal complement. It depends on the abstract noun which we insert into the construction.

Why do the speakers use the same postposition to express 'the purpose of sg' and 'the cause of sg'? The two adverbial complements have similar meanings, and if the 'why' precedes the action then it is the cause, and if it follows it then it is the purpose. The confusion does not cause any misunderstanding, because the context makes the meaning clear.

ISMERTETÉSEK

ÖRDÖG FERENC 2008: *VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK*
NAGYKANIZSA, CZUPI KIADÓ, 402 LAP + 1 LAP TÉRKÉPMELLÉKLET

BÜKY LÁSZLÓ

Méltányos és illő volt Ördög Ferenc tanulmányai zömének kötetbe foglalása. A megjelenés a szerző hetvenötödik életéhez kapcsolódik. Hajdú Mihály mutatja be Ördög Ferenc pályáját (11–8), amely az utóbbi fél évszázadban meglehetősen ritka futású, ugyanis a szegedi egyetem magyar szakának elvégzése óta mindig középiskolai tanárként munkálkodott, kutatói és felsőoktatási tevékenysége e mellett bontakozott ki. Hajdú részletes, tárgyhű élet- és pályarajzot ad a szerzőről, kinek első nyelvészeti írásaiból a *Néprajz és Nyelvtudomány* is közölt (Ördög 1962). Hajdú Mihály bevezetője, köszöntője Ördög magánéletéről is tájékoztat: gyermekkoráról, tanulmányairól, családi viszonyairól olvashatni, ami nem csupán azért öröndetes, mert a magyar nyelvészek pályaképsorozatába (Bolla 2005–2006) Ördög Ferenc sem kerül(hetett) be – egyébként is az érdemes kutatók-tanárok életéről többnyire meglepően kevés adat lelhető fel –, hanem azért is, mert így láthatni: emberi tartásból és immár a tudomány iránti elkötelezettségből is példa lehet.

A gyűjtemény tanulmányai tíz fejezetben sorakoznak, e fejezeteket tematikus rend alakítja, amely által részben látható a szerző munkásságának fő területe. Az első tanulmánycsoportot a *Földrajzi nevek* (21–77) cím fogja össze. Olvasható a Zala megye földrajzi nevei (Zalaegerszeg, 1964) kötetéhez Végh József társszerzővel írott bevezetője. Mint ismeretes ez a munka volt a magyarországi földrajzi neveinek összegyűjtését elindító kötet, s ekként olvasva e bevezetőt, ma már tudománytörténeti jelentőségű. A többi tanulmány pedig azt mutatja, Ördög Ferenc nem marad a taxatív sorolt adatok halmozánál, hanem bemutatja a helységnevek rendszerét (A Zala megyei helységnevek rendszere, 43–52).

Számosabb dolgozat van a *Személynevek* című fejezetben (81–191). A szerző első munkái már kapcsolódtak e témakörhöz, amint fentebb már említve volt. A *Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén* (Budapest, 1973.) címmel megjelent Ördög-monográfia előkészítése és utólagos hasznosítása mutatkozik meg e dolgozatokban, amelyeknek föltűnő a témagazdagsága. A szerző némelyik írása kutatás-módszertani tapasztalatát és gyakorlatát mutatja be (*Theoretische und methodische Fragen eines ungarischen regionalen Personennamen-Atlases*, 86–90). Foglalkozik a tanulmányíró a gazdát cserélt becézőnevekről, az asszonyok népnyelvi megnevezéséről, a gázszejelésekben szereplő ragadványnevekről é. i. t.

A névvizsgálatok szükségképpen viszik a kutatót különböző rokon tudományágak területére. Így művelődéstörténeti tanulmányoknak tarthatók például a Magyar Szent Korona országaiban folyó római és görög katolikus anyakönyvezés kezdeteiről, a harangnevekről, a patikanevekről írottak (195–236). Vannak tanulmányok, amelyek stilisztikai, szociológiai, helyesírás-történeti, nyelvjárási, illetőleg nyelvjárástörténeti

és tudománytörténeti jellegűek is, ezek szintén fejezetekbe sorolva olvashatók (239–307). S föltétlenül megemlítendő, hogy egyik-másik itt olvasható dolgozat ugyancsak a szerző egyik nagyszabású munkájához kapcsolódik, amelynek gazdag anyaga egyháztörténeti, szociolingvisztikai, genealógiai forrása a jelen és jövő kutatóinak (Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1745–1771. I–IV. Budapest – Zalaegerszeg, 1991–1993.). A Pais Dezsőről, Pländer Ferencről és Markó Imre Lehelről – akik bizonyos ideig rendre Zala megyéhez, illetőleg Nagykanizsához köthetők – írottak a szerző tudománytörténeti vonatkozású munkáját képviselik. Amint Hajdú Mihály bevezetőjében kifejti, Ördög Ferenc máig gyulajinak tartja magát (12), de mert „Zala megyei fiává fogadta”, ő is hű lett ehhez a néphez és tájhoz (14). Talán érdemes megjegyezni, hogy Rédei (Radanovics) Károly (1932–2008) szintén nagykanizsai (pontosabban kiskanizsai), s hogy rövidke ideig Szépe György is tanárkodott e városban. E sorok írója már korábban jelezte kanizsai kapcsolatát Ördög Ferencsel (Büky 2005: 124).

A gyűjteményes kötet többi tanulmányaival éppúgy segít(het)ik a további vizsgálatokat és a kutatókat, amint erre Ördög Ferenc alaputatásként kidolgozott monográfiái, művei amúgy is nagy lehetőséget adnak. Ehhez támasz az Ördög Ferenc nyelvtudományi publikációi 1962–2008 című bibliográfia a könyvben (309–21), amelyben – címével ellentétben, de nem haszontalanul – a gimnáziumi tanár egyes szerkesztései is felsoroltatnak. A könyv egészének használhatóságát a tárgy-, név- és szómutató (323–34) támogatja.

* * *

Bolla Kálmán szerk 2005–2006: *Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások I–II*, Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, Zsigmond Király Főiskola.

Büky László 2005: Ördög Ferenc: *Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához*, Akadémiai kiadó, Budapest, 2002. 959 lap, *Magyar Nyelvőr* 129, 123–4.

Ördög Ferenc 2002: *Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

Ördög Ferenc 1962: A gyulaji keresztnévek becéző alakjai, *Néprajz és Nyelvtudomány* 5–6, 79–83.

BALÁZS GÉZA, H. VARGA GYULA SZERK. 2008:
AZ ABDUKCIÓ. AZ ABDUKCIÓ LOGIKÁJA, SEMIOTIKÁJA
BUDAPEST, MAGYAR SEMIOTIKAI TÁRSASÁG – EGER, LÍCEUM KIADÓ,
390 LAP (SEMIOTICA AGRIENSIS 5.)

KEMÉNY GÁBOR

A Magyar Szemiotikai Tanulmányok könyvsorozat 16–17. köteteként megjelent kiadvány a 2007 októberében Egerben megrendezett szemiotikai konferenciák (Az abdukció, ill. Ifjú szemiotikusok 5. konferenciája) válogatott anyagát tartalmazza. A kötetet Voigt Vilmos Ajánlása vezeti be (5–11), amely a magyar szemiotika kezdeteit, kibontakozását és jelenlegi helyzetét ismerteti a 60-as évek végétől napjainkig. Ezután 37 előadó 36 előadása következik (egy előadásnak két szerzője volt: Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor szociológusok). Az előadások négy csoportra vannak osztva (a kötetben sorszámozás nélkül): I. Az abdukció (8 előadás), II. Szimbolizáció (6 előadás), III. Szemiotika és nyelv (13 előadás), IV. Szemiotika és társadalom (9 előadás). A kötetet szemiotikai dokumentumok (Voigt Vilmos 1980-ban írt lektori jelentése Thomas A. Sebeok *Prefigurements of Art* című könyvéről és Majláth Orsolya naplószerű beszámolója a két konferencia eseményeiről), továbbá a helyszínen készült fényképek és az előadások angol nyelvű összefoglalói zárják.

A második konferencia ifjúsági jellegéből, de talán a szemiotika mint kutatási terület jellegéből is adódóan a szerzők többsége fiatal (a könyvborító belső oldalain található életrajzi adatok szerint 16-an még 30. életévüket sem töltötték be). Ennélfogva a kötet a magyar szemiotikának nemcsak a jelenét, hanem a közeljövőjét is érzékelteti. Az előadók sorában olyan pályakezdők is vannak, akik feltehetőleg itt mutatkoztak be a szakmai nyilvánosság előtt. Közülük öten (Kovács Dóra, Mészáros Mariann, Szabó Csaba, Szalai Nikoletta és Vanyur Zsófia) a Kaposvári Egyetem hallgatói, és ez tanáruk, Zsélyi Ferenc egy. docens kiváló munkáját, iskolateremtő tevékenységét dicséri. Tegyük azonban hozzá, hogy az első, az abdukció témakörének szentelt konferencián olyan jól ismert, tapasztalt kutatók is előadtak, mint Balázs Géza, Bencze Lóránt, Büky László, Petőfi S. János és Voigt Vilmos, ami természetesen kedvezően befolyásolta az egri napok (és a most ismertetendő kötet) szakmai színvonalát.

A kötet borítóján Charles Sanders Peirce (1839–1914), a szemiotika alapjait le rakó amerikai tudós arcképe látható. Peirce-től származik az abdukció fogalma is, amely az egyik konferenciának központi témája volt, de a másikon, az ifjúsági konferencián is gyakran hivatkoztak rá. Az abdukció a két hagyományos logikai következtetésfajtától, a dedukciótól és az indukciótól eltérően olyan magyarázó hipotézis, amely az eredményből és a szabályból (tételből) következtet az egyes esetre (l. Benkes Zsuzsa meghatározását a 20. lapon). Peirce klasszikussá vált, „babszemes” példáján szemléltetve (idézi Petőfi S. János [16] és Balázs Géza [49]):

Eredmény: Ezek az asztalon levő babszemek mind fehérek.

Tétel: Ebben az asztal mellett levő zsákban minden babszem fehér.

Eset: Ezek a babszemek [feltehetően] ebből a zsákból valók.

Az első rész tanulmányai nemcsak általánosságban tárgyalják az abdukció fogalmát, hanem egy-egy különös vonatkozását is megvilágítják. Petőfi S. János a szemtől szembeni („face to face”) kommunikációban és a szöveginterpretációban játszott szerepével foglalkozik, Benkes Zsuzsa kreatív gyakorlatokat mutat be az abduktív jelentéstulajdonításra, Bencze Lóránt az antropológiai nyelvészet szempontjából vizsgálja az abdukciót, Balázs Géza több példát ad az abduktív következtetésre (39–41), majd Mikszáth Új Zrinyász című regényének részletein szemlélteti az abdukció mint hipotetikus következtetés működését (45–8).

A négy alapozó, fogalommeghatározó előadás (Petőfi, Benkes, Bencze, Balázs) után Nemesi Attila László előadása az abdukció és az implikatura (implikált v. sugallt jelentés) viszonyát tárgyalja. (Egyetértek a szerzővel abban, hogy nomen acti értelemben szerencsésebb lett volna az *implikátum* formát meghonosítani, de a szakmai közmegegyezés az *implikatura* mellett döntött, így ő is ezt használja.) Zsélyi Ferenc az abdukció cselekményformáló szerepét vizsgálja XIX. századi detektívtörténetekben, különösen Conan Doyle Sherlock Holmes-történeteiben. Újvári Edit az abdukciónak a tipológiai szimbolizmusban (a bibliai hermeneutika módszertanában) betöltött jelentőségét ismerteti. Pappert Mariann előadása az apátia fogalmának értelmezésével foglalkozik Goncsarov Oblomov című, a múlt századforduló magyar íróira, többek között a fiatal Krúdyra is ható regényében.

A Szimbolizáció fejezetcím alatt összegyűjtött előadások sora Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor cikkével kezdődik: A szimbolizáció pragmatikájához. Szociális jelenségek interiorizációja szimbólumok segítségével (99–107). Az előadás voltaképpen az alcímében jelzett témáról szól. Abból a kérdésből indul ki, mi a szimbólumok jelentősége a társadalomban. Ezután a fogalmi és a szimbolikus gondolkodás „elkülönböződésének” (= elkülönülésének?) folyamatát vázolja fel. A szerzők szerint a szimbolikus gondolkodás volt az elsődleges, és ebből vált ki a fogalmi gondolkodás mint másodlagos jelenség. A szimbólumok sajátosságát abban jelölik meg, hogy „megőrzik asszociációkörüket és jelentéseik nyitottságát” (102). Ezen a ponton több összefüggés és továbbgondolási lehetőség tárul fel a költői nyelv (s ezen belül a költői kép) esztétikai és stilisztikai vizsgálata felé, ennek tárgyalásába azonban itt nem mehetünk bele. A szerzők három példát mutatnak be a szimbólumok által történő interiorizációra: 1. az individualizmus, 2. az adaptáció, 3. a Coca-Cola üdítőital sajátos formájú üvege. Egészében véve a kötetnek ez az egyik legértékesebb írása, kár, hogy szerzői nem fésülték át kellő gondossággal, és ezt az egyébként jó munkát végző szerkesztők sem tették meg (így a 105–7. lapon tucatnyi kisebb-nagyobb elírás, sajtóhiba található).

Büky László tanulmánya a szóképértelmezés lehetőségéről szól elméleti igény-nyel, egyben azonban egy konkrét példa tüzetes elemzését is nyújtva (108–18). A Büky által elemzett költői nyelvi példa (Füst Milán Arménia! című versének kezdete) a szer-

ző szerint metafora, mégpedig ún. kéttagú metafora (ez, ha jól értem, nem azonos a magyar stilisztikai terminológia teljes metaforájával):

„[...] S a sötétség lassan, mint meleg nehezék ereszkedik szívemre alá”.

Szerintem ez a példa inkább hasonlat, legfeljebb hasonlatból (*mint meleg nehezék*) és metaforikus elemekből összeszövődő komplex kép. Ez azonban a fejtegetés egészét illetően majdnem mellékes. A lényeg az az aprólékos gondosság, amellyel az előadó a képelemek téma-réma viszonyait és ezeknek a befogadók közös előismereteivel való kapcsolatát bemutatja (113–6). Az előadás azt a kérdést is felveti, milyen mértékben alkalmazhatók a kognitív metaforaelmélet szempontjai a kreatív, költői metaforák megközelítésében. Büky e tekintetben meglehetősen szkeptikus álláspontot foglal el, rámutatva arra, hogy „a kreatív, költői metaforák lényegi tulajdonsága a dinamizmus. E dinamizmus miatt nem lehetséges a költői metaforák kognitív sémák szerinti értelmezése” (108). (Hasonlóan vélekedett Fónagy Iván (1998) és a román Borcilă (1997) is.) A cikk összefoglalását érdemes szó szerint is idézni: „egy teljes (költői) képet lehetőség szerint az írói oeuvre (a szóhasználati háttér), a képhez tartozó megnyilatkozás téma-réma szerkezete és nem utolsósorban a szóképek elemeinek összeépüléséhez szükséges vagy lehetséges pragmatikai, illetőleg előismereti háttér föltárásával lehet magyarázni és megérteni” (117). Ennek az állításnak a helytálló voltát nem csupán ez az előadás, hanem a szerző korábbi művei, különösen két metaforaszótára (Büky 2002, 2004) is igazolják.

A második rész többi előadása a térképjelek (Tokaji Ildikó), a síremlékek, sírjelek (Veszprémi Eszter), a borjellemzés (Hulyák-Tomesz Tímea) és a repülőtéri búcsúzási szokások (Kiss Róbert Richard) szemiotikájának köréből mutat be érdekes adalékokat.

A harmadik rész Szemiotika és nyelv címmel a viszonylag leginkább nyelvészeti jellegű előadásokat gyűjti egybe (bár Szayly József és Benyhe István cikke csak lazán kapcsolódik ehhez a témakörhöz).

Pátrovics Péter a szemiotika és az aspektológia (az igeaspektusok kutatása) kapcsolódási pontjairól tartott előadást. Az aspektust mint univerzális nyelvi kategóriát a következőképpen definiálja: „a megnyilatkozásban egy esemény lefolyására vonatkozó nyelvi információ” (148). Az aspektuskutatás szakértőjeként (vö. pl. Pátrovics 2000) a kötet átlagszínvonalából messze kiemelkedő összefoglalást nyújt az aspektus és az aspektualitás kérdéséről. Ennek ismertetését itt meg sem kísérem. Csupán azt említem meg, hogy a szerző életrajzi adatait hiába kerestem a borító belső oldalán; valahogy lemaradtak róla.

Ardamica Zorán az irodalom, a zene és a performansz határvidékén mozgó előadásában egy betonkeverőkre írt zeneműről (?) és annak bemutatásáról számol be (165–70). Hoványi Márton előadásának címe (Szavak az inkvizíció színe előtt) valami esszéfélet ígér, ehelyett alapos, szépen megírt tanulmányt kapunk a beszédaktus-elmélet vallási (szentség- és erkölcstani) vonatkozásairól (171–9), például arról, hogy a keresztség vagy az eucharisztia (a szerző *k*-val írja: *eukarisztia*) aktusa bizonyos szavak kimondásával, pontosabban azok által megy végbe (ez Austin illokutív beszédaktusaira

emlékeztet). (Itt is szóvá kell tennem a cikk végét elcsúfító sajtóhibákat.) Schirm Anita a *hát* diskurzusjelölő partikula használatát mutatja be a világhálóról gyűjtött gazdag példaanyag alapján (180–7). Csepeli R. Zoltán előadása (Szemiotikai határjelenségek a sensusalapú tipológiában, 188–93) a Petőfi S. János fogalomrendszeréből ismert jelölési módokat és meghatározásokat alkalmazza. E szerint a *sensus* a vehikulumhoz rendelhető szemantikai architektonika, amely vagy nyelvspecifikus, vagy relátumspecifikus (Petőfi 2004: 40 skk.). Az Egerben elhangzott előadás egy amerikai pop-art műalkotás és egy magyarországi óriásplakát példáján szemlélteti az uni- és multimediális szövegek sajátosságait. A további itt közölt cikkekről csak címszavakban számolhatok be: Szücs Márta a frazeológiai egységekről, Dede Éva a vicc jelentéstanáról, Horváth Zoltán a „filmbeszédről”, Deák-Sárosi László a mozgókép szemiotikájáról, Szayly József, a Magyar Rádió alelnöke a közszolgálati médiumok előtt álló új kihívásokról, Benyhe István a humán alapú tehetségfejlesztés egy sajátos kísérletéről, a Bolyai Műhelyről, Szekeres Adrienn Nyekraszov alkotói munkásságának Dosztojevszkijre gyakorolt hatásáról, végül Kuna Ágnes az autósiskolák neveiről és emblémáiról tartott előadást. (Az utóbbi két cikket gazdag illusztrációs anyag egészíti ki.)

A negyedik, egyben utolsó, Szemiotika és társadalom című rész a döntően társadalomszemiotikai indíttatású előadásokat tartalmazza. Ez persze korántsem jelenti azt, hogy a korábbi cikkeknek nem voltak társadalmi vonatkozásai (pl. Kapitányék előadása ebben a részben is helyet kaphatott volna), de itt ez a szempont központi jelentőségűvé válik. Veszelszki Ágnes a Nyugat hirdetésszövegeit elemzi a XX. század eleji „marketing” példajaként (273–95). A sok illusztrációt és diagramot felvonultató tanulmány a kötet leghosszabb írása. Ezután Balázs László a hálózatok szerepéről, Kovács Dóra a macskák és a közlekedés viszonyáról, Szalai Nikoletta egy kaposvári, egyetemisták látogatta szórakozóhelyről, Mészáros Mariann egy amerikai filmsorozat szereplőinek névadásáról, Szabó Csaba egy sporthetilap nyelvi és képi világáról, Vanyur Zsófia a szó szoros értelmében vett és az átvitt értelmű börtönlétről, Sóskuti Zoltán a társasági táncokról, Németh Zoltán pedig a szigligeti JAK-táborokról ad szemiotikai (vagy a szerző által annak szánt) elemzést.

A kötetet, mint jeleztem, két „szemiotikai dokumentum” zárja. Voigt Vilmos egykori lektori jelentése Sebeok Tamás könyvéről kortörténeti dokumentum a javából, kiegészítve egy mai kommentárral a kötet magyar fordításának és megjelentetésének nehézségeiről (Voigt Vilmos szavával élve: „odüsszeiájáról”). Majláth Orsolya beszámolójából megtudhatjuk, milyen pompás egri pincézések tették teljessé a két konferencia tudományos programját, továbbá azt, kiknek az előadása maradt ki a kötetből, bizonyára többféle okból. Hogy ezek az okok melyek voltak, szerkesztői elő- vagy utószó híján csak találgatni tudjuk. Űde színfolt a beszámoló után a konferencián készült 15 kis kép (379–80). Ezeken találkozhatunk Aczél Petrával és Benczik Vilmossal is, akiknek előadását a konferenciakötet, sajnos, nem tartalmazza.

Az ismertetett kötet – némi heterogenitása és színvonalbeli egyenetlensége ellenére – nagyszerű összegzést nyújtja a mai magyar szemiotika kutatási irányainak és eredményeinek. Az ismertetést azzal zárom, amit Voigt Vilmos ajánlasként írt a könyv élére: „Tovább a magyar szemiotika útján!” (5).

* * *

- Borcilă, Mircea 1997: The metaphoric model in poetic texts, in Péntek János szerk.: *Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése*, Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Nyelv és Kultúra Tanszéke, Cluj-Napoca, 97–104.
- Büky László 2002: *Füst Milán metaforahasználatának alapjai (szótárszerű feldolgozásban)*, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged.
- Büky László 2004: *Füst Milán metaforahasználatának szövegmondattanából (szótárszerű feldolgozásban)*, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged.
- Fónagy Iván 1998. A kognitív metaforáról, in Zoltán András szerk.: *Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*, ELTE BTK, Keleti Szláv és Balti Filológiai Tanszék, Budapest, 140–53.
- Pátrovics Péter 2000: *Aspektus a lengyel, a német és a magyar nyelvben, a lengyel aspektusjelentések német és magyar funkcionális megfelelői*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Lengyel Filológiai Tanszék, Budapest.
- Petőfi S. János 2004: *A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai-textológiai szövegszemléletbe*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

CARMEN TALEGHANI-NIKAZM 2006: REQUEST SEQUENCES

THE INTERSECTION OF GRAMMAR, INTERACTION AND SOCIAL CONTEXT
STUDIES IN DISCOURSE AND GRAMMAR, VOL. 19.

JOHN BENJAMINS PUBLISHING COMPANY, AMSTERDAM/PHILADELPHIA, 125
LAP

LERCH ÁGNES

1. Bevezetés. Taleghani-Nikazm könyve azoknak a munkáknak a körébe tartozik, amelyek egy nemzetközi kutatási program keretén belül a konverzációelemzés eszközeivel vizsgálják az interakció és a grammatika együttműködését, vagyis azt, hogy a (nyelvi) cselekvés szekvenciális kontextusa hogyan alakítja a megnyilatkozások grammatikai szerkezetét, és viszont, a megnyilatkozások grammatikai felépítése miként befolyásolja az interakció további menetét (Ford 1993; Ochs, Schegloff and Thompson 1996; Selting and Couper-Kuhlen 2001; Ford, Fox and Thompson 2002; Couper-Kuhlen and Selting 2006). Ez a kérdésfelvetés az utóbbi évtizedben vált a konverzációelemzés egyik legigéretesebb és a nyelvészek körében legtöbb figyelmet kiváltó programjává.

A kérést tartalmazó szekvenciák vizsgálata e megközelítés tükrében eleve gyümölcsözőnek ígérkezett, és annak is bizonyult. A kérés nyelvi realizációjának lehetőségei természetesen korábban is nagy figyelmet kaptak a leíró grammatikákban, a beszédaktus-elméletben és az udvariassági stratégiák kutatása során, de mind a grammatikai, mind a pragmatikai munkák adatai az írott nyelvből származó vagy a kutatók intuícióján alapuló, izolált, dekontextualizált, ill. mesterségesen, kísérletileg produkált mondatok voltak, azaz feltételezések arról, hogy a beszélőnek mit kellene mondania, ahelyett, amit in situ, aktuálisan valóban mond. A konverzációelemzés viszont a nyelvet használata során vizsgálja; ennél fogva Taleghani-Nikazm a kérés szekvenciális megvalósulásának mechanizmusait német nyelvű hétköznapi konverzációk kontextusán belül tanulmányozva annak a módozatait kívánja felfedni, ahogy a reális időben a társalgás résztvevői megtervezik és megvalósítják a kérés arculatfenyegető nyelvi cselekvését.

A kötet hat fejezetből áll. Az első fejezetben a téma korábbi szakirodalmának áttekintése és bírálata során a szerző indokolja célkitűzése relevanciáját, majd röviden kitér a preferenciarendszer – a konverzációelemzés egyik kulcsfogalma – mibenlétére, ill. a kérést tartalmazó szekvenciák felépítésében betöltött, a társadalmi szolidaritás fenntartását elősegítő szerepére. A második fejezet a német nyelv szerkezetének egyes idevágó sajátosságait mutatja be, különös tekintettel azokra a szabályokra, amelyeket német nyelvtani kézikönyvek írnak elő a (kérdés formájú) kérések létrehozására, továbbá itt ismerteti a szerző az adatgyűjtés módszereit és a korpusz összetételét. Az adattárt alkotó 30 kérést megvalósító transzkribált szekvencia 21 órányi telefonbeszél-

getés audiofelvételéből, valamint 4 óranyi szemtől szemben megvalósult társalgás videofelvételéből származik. A teljes korpusz beszélői (22 fő, egyenlő nemi megoszlásban) német anyanyelvű felnőtt személyek (20 és 65 év között), akik rokoni vagy baráti kapcsolatban vannak egymással.

A bevezető fejezetek után a szerző rátér kutatásainak részletes bemutatására. A harmadik fejezetben azt vizsgálja, hogy bizonyos megnyilatkozások szekvenciabeli helye milyen szerepet tölt be azok interpretációjában. Arra a kérést megelőző kontextusra fókuszálva, amelyben a beszélő fordulóját (beszédlépését) a címzett egy előszekvencia első párrészeként értelmezi, elemzést ad az előszekvencia fordulójának nyelvi szerkezetéről és szemantikai tartalmáról, továbbá a főszekvenciában megvalósuló nyelvi cselekvés típusának feltételeiről.

A negyedik fejezet a kérést tartalmazó szekvenciák egyik integráns részét, a kérés indoklását analizálva tisztázza, hogy ez szemantikai tartalmától, szintaxisától és szekvenciális helyétől függően milyen interakciós funkció kifejezésére szolgál.

Az ötödik fejezet azokat a konvencionális nyelvi elemeket azonosítja, amelyek az előszekvenciák és/vagy a főszekvenciák első párrészét bevezetve egyrészt kapcsolatot teremtenek a megelőző kontextussal, másrészt előrejelzik fordulójuk és szekvenciájuk bizonyos aspektusait.

A hatodik fejezet összegzi az eredményeket, kijelöli ezek hasznosításának lehetséges területeit, és felvázolja a kutatás folytatásának jövőbeli perspektíváját.

2. Az előszekvencia és a kérést tartalmazó szekvencia. A kérést tartalmazó főszekvencia előszekvenciájának első párrészeiben a beszélő a recipiens számára egy neki címzendő kérést vetít előre. Ennek a lépésnek az az interakciós célja, hogy a recipiens ajánlatát kiváltva feleslegessé váljon a kérés (a recipiens arculatát fenyegető nyelvi cselekvés) megvalósítása, de legalábbis elkerülhető legyen a tervezett kérés esetleges visszautasítása (ami viszont a kérő résztvevő arculatát rombolná). Ez a beszédpartnernek közti szolidaritást erősítő konverzációs stratégia azonban csak akkor működik, ha a recipiens a szóban forgó fordulót egy előszekvencia első párrészeként értelmezi. A felismerést e forduló tipikus szemantikai tartalma és szintaktikai formája könnyíti meg. A korpusz tanúsága szerint a német konverzációkban a kérést előrejelző fordulónak három típusa használatos: 1. információkérő kérdés, vagy 2. indoklás, ill. 3. tetszés/nem tetszés, ill. óhaj kifejezése egy tárgy/cselekvés viszonylatában.

2.1. Az információkérő kérdéssel bevezetett előszekvenciát tekintve a szerző Schegloff (1988, 1990) jól ismert elemzéseit erősíti meg saját példáival. A kérdésre, amely tartalmilag a kérendő tárgy/cselekvés elérhetőségére irányul, három, a szekvencia további lefolyását meghatározó releváns válasz adható: 1. biztatás a folytatásra (tulajdonképpen a kérés megtételére), vagy 2. az előrevetített kérő főszekvencia megvalósulásának megghiúsítása, ill. 3. a kérés feleslegessé tétele önkéntes ajánlat által.

2.2. Az indoklást a konverzációelemző szakirodalom diszpreferált válaszreakciók rutinszerű részeként tárgyalja. Újdonságszámba megy a szerzőnek az a megfigyelése, hogy más kontextusban a recipiensek az indoklást kérést előrejelző előszekvencia első párrészeként értelmezik (sok esetben akkor is, ha a beszélő nem annak szánta), és

ajánlattétellel vagy annak elmaradását indokló magyarázattal reagálnak. Ebben az interpretációban az azt kiváltó megnyilatkozásnak nemcsak a szemantikai tartalma játszik közre (olyan szituációt ír le, amelyben a beszélőnek problémát okoz egy tárgyhöz való hozzáférés vagy egy cselekvés megvalósítása), hanem szekvenciális helye is (nem követ diszpreferált választ).

2.3. A recipiensek interpretációja és reakciója rendre megegyezik a fentiekkel, ha a beszédpartner előző megnyilatkozása olyan tárgy/cselekvés iránt érzett tetszést/nem tetszést, ill. óhajt fejez ki, amelyet a recipiens kontrollál(hat). Ennek a megnyilatkozástípusnak a kérést konvencionálisan előrejelző interakciós eszközként való azonosítása szintén új adalék az előszekvenciák leírásához.

2.4. Nóvum a kutatásban annak a részletes vizsgálata is, hogy amennyiben a recipiens az előszekvenciában az előrevetített kéréssel kapcsolatban problémát jelez, ez a tény hogyan hat a szekvencia további alakulására, különös tekintettel a kérés nyelvi megformálására. Az ilyen kontextus ugyanis – a probléma jellegétől függően – nemcsak hogy motiválhatja a beszélőt a kérés megvalósítására, hanem befolyásolhatja (és a korpusz tanúsága szerint valóban mindig befolyásolja) a kérés szemantikai tartalmát és szintaktikai szerkezetét, azaz a kérés típusát is. Ha a recipiens az előszekvenciában utal rá, hogy a tervezett kérés teljesítésének részéről feltétele lehet, akkor a beszédpartner a főszekvenciában egy ún. feltételes kérést (contingent request) valósít meg.

A feltételes kérés olyan kérés, amely egy feltételes mellékmondatot tartalmaz. Angol nyelvű konverzációkon végzett vizsgálatok során megfigyelték, hogy jellemző a feltételes mellékmondatok használata olyan kényes szituációk kezelésekor, amelyekben a beszélő számára fontos a recipiens arculatának óvása, sőt az udvariasság; a kondicionálisokban meglévő hipotetikuság és opcionáliság ugyanis enyhíti a beszélő nyelvi cselekvésének diszpreferált, arculatfenyegető jellegét.

Ugyanez figyelhető meg a németben, azzal a szintaktikai különbséggel, hogy a feltételes mondat mondatkezdő pozícióban integrálódik a főmondat szerkezetébe, így ez esetben a főmondat mindig finit igével kezdődik. A német feltételes mellékmondatok diskurzusbeli leírása eddig ezek szintaxisára irányult, Taleghani-Nikazm viszont szekvenciális környezetükben vizsgálja a feltételes kéréseket, amelyekben 1. a feltételes mellékmondat a kérést tartalmazó mondatot (frázist) megelőzve fordulókezdő pozícióban van, avagy 2. a feltételes mellékmondat a forduló középső szerkezeti egységeként megszakítja a kérést tartalmazó mondatot (frázist).

Az előszekvencia és ennek kiterjesztése (expanziója) mindkét mondattípus megelőző kontextusában előrejelzi a feltételes kérés lehetőségét, a feltételes mellékmondatok pedig – az előző fordulókhöz tematikusan kapcsolódva – mindkét fordulóbeli pozícióban előrevetítenek egy kérést tartalmazó, összetett szerkezetű megnyilatkozást. Ebben a feltétel(ek) elfogadása következtében enyhítve és késleltetve valósul meg mind maga a diszpreferált kérés (amelyet gyakran diszpreferenciajelölő szünet és indoklás követ), mind a legközelebbi beszélőváltásra alkalmas hely. A feltételes kérések interakciós célját éppen ebben látva a szerző e kéréstípus szemantikáját, szintaxisát és használatát a társadalmi szolidaritást erősítő preferenciarendszer manifesztációjaként magyarázza.

3. Az indoklás a kérést tartalmazó szekvenciákban. Az indoklás a hétköznapi konverzációban olyan megnyilatkozás, amelyben a beszélő valamely nem odaillő, váratlan vagy problematikus (nyelvi) cselekvését – egy diszpreferált válaszreakciót vagy egy párszekvencia diszpreferált első párrészét – megokolja. A konverzációelemzés keretében az indoklást kezdetben diszpreferált válaszreakció részeként tárgyalták; főszekvencia első párrészének alkotóelemeként kevesen foglalkoztak vele (Antaki 1994; Schegloff 1995), kérést követő szekvenciális helyzetben pedig a szerző adott róla először részletes elemzést a jelen kötetben.

3.1. Könyve legterjedelmesebb fejezetében Taleghani-Nikazm azt vizsgálja, hogy mi determinálja az indoklás szekvenciális helyét, tartalmát, sőt szintaktikai szerkezetét. 1. A szerző kimutatja, hogy a közvetlenül a kérés után (azzal egy fordulóban, még a recipiens válasza előtt) előadott indoklás funkciója az, hogy a kérést elfogadhatóvá tegye, azaz preferált választ váltson ki. 2. Ugyanez a beszélő interakciós célja akkor is, ha az indoklás a kérés recipiensének diszpreferált választ előrevetítő diszpreferenciajelölője (hezitációja) után valósul meg. 3. Ha az indoklás kérést akceptáló megnyilatkozást követ, akkor a beszélő a kérés recipiensének arculatában tett kárt igyekszik orvosolni. Az indoklás szekvenciális helyét tehát az első két esetben a preferenciarendszer, a harmadikban az arc munka jelöli ki. Ezt a megállapítást támasztja alá az is, hogy az indoklás szemantikai tartalmából mindhárom szekvenciális pozícióban az következik, hogy a kért tárgy/cselekvés a beszélő számára nem elérhető. A beszélő ugyanis így – kényszerhelyzetben lévén – nem hibáztatható a kérés megvalósítása miatt, ezért több joggal provokálhatja a preferált választ, és a recipiens arculatán esett kár is kisebb.

3.2. Ami a szintaxist illeti, a *weil* kötőszóval bevezetett (indoklást tartalmazó) mondatok mindegyikében (!) főmondati szórend figyelhető meg (a finit ige a mondat második pozícióját tölti ki). Ezt a jelenséget a standard német leíró nyelvtanok beszélt nyelvi sajátossággként tartják számon, és legalábbis jelölt (ha nem agrammatikus) szerkezetnek tekintik. Korábban Günthner (1993, 1996) mutatott rá, hogy a szóban forgó mondat típus két lehetséges – főmondati, ill. mellékmondati (igevégű) – szórendjének prozódiai, szemantikai és pragmatikai korrelációi vannak. A szintaxis az igevégű tagmondatot beágyazott mondatként kezeli, s akár az ún. *Vorfeld*-be (a főmondat finit igéjét megelőző pozícióba) is mozgathatja, míg a főmondati szórendű tagmondatot a független alárendelések egy eseteként csak főmondat utáni pozícióban engedélyezi. Ez a szerkezeti különbség képeződik le a prozódiaiban: az igevégű tagmondatnak nincs szeparált intonációs kontúrja, a főmondati szórendű tagmondatnak viszont van. Szemantikai szerepük eltérő volta abban áll, hogy az igevégű tagmondat propozicionális kauzalitást fejez ki (annak a tényállásnak a kiváltó okát közli, amelyre a főmondat referál), a főmondati szórendű tagmondat pedig episztemikus kauzalitás kifejezésére szolgál (nem kiváltó okot, hanem episztemikus magyarázatot tartalmaz). Pragmatikai tekintetben a jelölt (főmondati) szórendű tagmondatnak saját illokúciós ereje van, a jelöletlennek viszont nincs.

A jelölt szórendű szerkezet használatában interakció és grammatika összefonódásának eklatáns esetét látva Taleghani-Nikazm a finit ige korai megjelenését azzal magyarázza, hogy ez a szórend megkönnyíti a több szerkezeti egységből álló forduló megértését. Az indoklást magukban foglaló fordulók ugyanis az esetek túlnyomó többségében kettőnél (olykor jóval) több tagmondatot tartalmaznak, mivel a *weil* kötőszóval bevezetett tagmondatba a beszélők rendre háttérinformációt adó, főmondati szórendű (!) parentetikus tagmondatokat toldanak be. Ennek következtében a finit ige elővételezése (parentézis hiányában is) egyrészt bizonyos mértékig jósolhatóvá teszi a megnyilatkozás további összetevőit, másrészt kohéziós eszközként funkcionálva megteremti a kapcsolatot tagmondata elszakított részei között, vagyis elősegíti a kognitív feldolgozást. Végső soron pedig része egy affiliatív, a kölcsönös szolidaritást erősítő, preferált konverzációs stratégiának (nem függetlenül a preferenciarendszer működésének azon következményétől, hogy a preferált elemek korán, a diszpreferáltak pedig késleltetve jelennek meg a fordulóban, ill. a szekvenciában).

3.3. A szerző korpuszában mindössze két olyan forduló van, amelyekben az indoklást tartalmazó tagmondatot a *denn* kötőszó vezeti be. Ez a kötőszó (a *weil*-lal ellentétben) mellérendelő, vagyis az általa bevezetett tagmondat főmondat, természetesen főmondati szórenddel (a finit ige a második összetevője a mondatnak). Az oksági viszonyok nyelvi kifejezését vizsgáló kutatások tanúsága szerint az informális beszélt nyelvben a *weil*, míg az írott vagy formális nyelvhasználat során a *denn* kötőszó választása erősen preferált, annak ellenére, hogy Günthner (1993, 1996) szerint felcserélhetők lennének a bevezetett mondat jelentésének megváltozása nélkül. Tény, hogy a *denn* két előfordulása a szerző korpuszában tökéletesen azonos kontextuális jegyeket mutat a *weil* kötőszóéival: egy több szerkezeti egységet – köztük parentetikus tagmondatokat – tartalmazó fordulóban főmondati szórendű tagmondatot vezetnek be, amelyek jelentése implikálja, hogy a kért tárgy/cselekvés a beszélő számára nem elérhető. A *denn* csekély példányszáma miatt azonban e kötőszónak a szóban forgó kontextusban való használata további kutatást igényel.

3.4. Ha az indoklás önálló, egyetlen megnyilatkozásból álló fordulóként, kötőszó nélkül valósul meg, akkor indoklásként való értelmezése csupán (a kérést a recipiens hezitálása után követő) szekvenciális helyéből és szemantikai tartalmából (miszerint a kért tárgy/cselekvés nem elérhető) következik.

A szerző korpuszában az indoklásnak ez a szintaktikai formája szignifikánsan ritkábban fordul elő, mint a jellemzőnek mondható, *weil* kötőszóval bevezetett, főmondati szórendű, parentetikus tagmondatoktól megszakított megvalósulási mód, amit valószínűleg az utóbbi szerkezet explicit, értelmezést megkönnyítő volta magyaráz. Az, hogy azonos szekvenciális helyük és azonos szemantikai elemeik az interakció szintjén azonos értelmezéshez vezetnek, ismét igazolja a grammatika és az interakció összefonódását a produkcióban és az interpretációban.

4. A kérést tartalmazó szekvencia bevezetése. Ha a beszélő új témát szándékozik bevezetni, és/vagy új nyelvi cselekvéstípus megvalósítását tervezi, ezt vagy előkészítve, fokozatos lépésekben teszi meg, vagy egy csapásra, diszjunktív módon. A

pragmatikailag kompetens beszélő e stratégiák bármelyikét a recipiens feldolgozási tevékenységét segítve, vele együttműködve hajtja végre. E célból olyan konvencionális kifejezések, másként szólva speciális interakciós eszközök állnak rendelkezésére, amelyek a kérést tartalmazó szekvenciát a téma és/vagy a nyelvi cselekvés vonatkozásában új aktivitásként jelölik meg, ill. a beszédpartner számára jó előre jelezhetik, hogy a beszélő milyen nyelvi cselekvés(ek)e)t tervez.

E konvencionális kifejezések (szavak, frázisok, ill. mondatnyi megnyilatkozások) az előszekvencia vagy a főszekvencia első párrésztét vezetik be, s mivel az előszekvencia és a főszekvencia között további, a főszekvenciát előkészítő megnyilatkozás(ok) is megvalósulhat(nak), a szóban forgó konvencionális elemeket a szakirodalomban Schegloff (1980) terminusával a bevezetés bevezetőinek (preliminaries to preliminaries, pre-pre-s) nevezik.

4.1. A szerző a konvencionális bevezető komponensek csoportján belül négy alcsoportot különböztet meg aszerint, hogy a tervezett és előrevetített nyelvi cselekvésről mennyi és milyen információt adnak. 1. A „nem speciális” bevezető komponensek („non-specific” prefatory components) diszjunktív témaváltást jeleznek, de a tervezett nyelvi cselekvés típusára nem utalnak (*ach, ah, Mensch, paß mal auf, horch mal, übrigens, weißt du was*). 2. A „speciálisabb” („more specific”) bevezető komponensek sem sejtetik a tervezett nyelvi cselekvés típusát, viszont olyan új témát jeleznek előre, amelynek van közös eleme a megelőző kontextussal (*genau, x ist ein gutes Stichwort, apropos, was gerade mir einfällt*). 3. A „speciális” („specific”) bevezető komponensek nemcsak új téma kezdeményezését valószínűsítik, hanem az új nyelvi cselekvés típusát is (*da kann ich dich mal gleich anbaggern*). 4. A „legspeciálisabb” („most specific”) bevezető komponensek egyrészt jelzik a (megelőző kontextus valamely eleméhez kapcsolódó) témaváltást, másrészt a tervezett nyelvi cselekvést megnevezve pontos információt adnak annak típusáról (*genau das wollte ich noch bitten*).

A bevezető komponensek, amelyek a forduló elején sorozatot is alkothatnak, előre jelzik és egyúttal késleltetik a kérés diszpreferált, arculatfenyegető aktusát. Ennek jóslhatósága az interakciót összehangoltabbá teheti, erősítheti a résztvevők együttműködését.

5. Összegzés. Carmen Taleghani-Nikazm könyve valamennyi fejezetében meggyőzően érvel amellett, hogy a nyelvhasználat alapvető formájában, a társalgásban megvalósuló megnyilatkozások csak akkor elemezhetők és írhatók le kielégítően, ha azok grammatikáját nem kontextusuktól függetlenül, hanem szekvenciális környezetben vizsgáljuk. Eredményei ütőképes muníciót szolgáltatnak azon nyelvészek növekvő táborának, akik a grammatikák interakción alapuló megírását szorgalmazzák. A szerző külön kiemeli ennek az alap kutatásnak a fontosságát az alkalmazott nyelvészet olyan részterülete számára, mint a nyelvtanítás. A nyelvkönyvek célnyelvi dialógusai ugyanis nem autentikusak, nem tükrözik a természetes hétköznapi beszélgetés grammatikáját és szekvenciális felépítését, nem tartalmazzák azokat a konvencionális elemeket, amelyek használatával az anyanyelvi beszélők szándékaik felismerését megkönnyítő jelzéseket, támpontokat adnak a beszédpartner számára.

A szerző célként jelöli meg kutatásainak kiterjesztését gyermekek egymás közti, ill. felnőttekkel való interakcióinak vizsgálatára hétköznapi, ill. intézményes (osztálytermi) kontextusban. Az ilyen kutatások eredményei jelentősen bővítenék ismereteinket a gyermekek nyelvelsajátítási folyamatairól, szocializációjáról és kommunikatív kompetenciájáról.

Végül néhány kritikai megjegyzés: a kötet szépséghibája, hogy a szövegben tíznél több olyan hivatkozás van, amelynek az irodalomjegyzékben semmi nyoma nincs. Néhány esetben a forrás szövegben megadott évszáma eltér az irodalomjegyzékben található évszámtól. Nem egy esetben van eltérés a nyelvi példák sorszáma és a szövegben az adott példára utaló sorszám között. Tekintve a kiadó és a sorozat magas presztízst, ezek a hiányosságok joggal keltenek némi megütközést az olvasóban, de a mű tudományos értékét nem csorbitják.

* * *

- Antaki, Charles 1994: *Explaining and Arguing: Social Organization of Accounts*, London, Thousand Oaks, New Delhi, Sage Publications.
- Couper-Kuhlen, Elizabeth – Margret Selting eds. 2006: *Prosody in Conversation: Interactional Studies*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Ford, Cecilia E. 1993: *Grammar in Interaction: Adverbial Clauses in American English Conversations*, Cambridge and New York, Cambridge University Press.
- Ford, Cecilia E. – Barbara A. Fox – Sandra A. Thompson eds. 2002: *The Language of Turn and Sequence*, Oxford, Oxford University Press.
- Günthner, Susanne 1993: weil – man kann es ja wissenschaftlich untersuchen – Diskurspragmatische Aspekte der Wortstellung in WEIL-Sätzen, *Linguistische Berichte* 143, 37–59.
- Günthner, Susanne 1996: From Subordination to Coordination? Verb-Second Position in German Clausal and Concessive Constructions, *Pragmatics* 6, 323–56.
- Ochs, Elinor – Emanuel A. Schegloff – Sandra A. Thompson eds. 1996: *Interaction and Grammar*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Schegloff, Emanuel A. 1980: Preliminaries to preliminaries: „Can I ask you a question?” *Sociological Inquiry* 50, 104–151.
- Schegloff, Emanuel A. 1988: Presequences and indirection. Applying speech act theory to ordinary conversation, *Journal of Pragmatics* 12, 55–62.
- Schegloff, Emanuel A. 1990: On the organization of sequences as a source of „coherence” in talk-in-interaction, in Bruce Dorval ed.: *Conversational Organization and its Development*, Norwood NJ, Ablex Publishing Corporation, 51–77.
- Schegloff, Emanuel A. 1995: Discourse as an Interactional Achievement III: The Omnirelevance of Action, *Research on Language and Social Interaction* 28, 3, 185–211.
- Selting, Margret – Elizabeth Couper-Kuhlen eds. 2001: *Studies in Interactional Linguistics*, Amsterdam, John Benjamins.

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

Kérjük tisztelt szerzőinket, hogy a Nyelvtudományba küldött kézirateikat az alábbiak szerint alakítsák. A kéziratokat kinyomtatva és elektronikusan is kérjük. A következő formátumokat fogadjuk el: Word 2000 for Windows (vagy újabb verzió), Rich Text Format, HTML.

A tanulmányokhoz kérjük, mellékeljenek egy 10–15 soros angol nyelvű tartalmi összefoglalót.

1. A cikk szövege

1.1. A szövegbeli hivatkozás a szerzők vezetéknevét tartalmazza zárójelbe tett évszámmal vagy évszámmal és oldalszámmal, pl. „Simonyi (1881) csoportosításában...” vagy „Antal (1961: 92) szerint...”. A szerzők nevének kiskapitális kiemelése kerülendő. Ha egy szerzőnek több, azonos évben megjelent művére hivatkozunk, ezeket az ábécé betűivel különböztessük meg egymástól, pl. Ferenczi (1974a, 1974b).

1.2. Kiemelések. Csak a nyelvi adatokat és az esetlegesen említett kötetcímeket írjuk *dőlt betűvel*, de sortagolással elkülönítve a nyelvi adatok se dőljenek. Kivételesen a különtagolt részben is lehet a nyelvi adatot dönteni, ha az kontextusba van ágyazva.

Az alcímek és a szakkifejezések kiemelésére a **vastagítás**, egyéb tartalmi kiemelésre a vastagítás vagy **r i t k í t á s** használható.

A dőlt betűs szavakhoz tapadó központosági jelek maguk is *dőljenek!*

2. Az irodalomjegyzék

A cikk végén **HIVATKOZÁSOK** cím alatt adjuk meg a cikkben említett művek adatait. A szerzőknek, szerkesztőknek a vezeték és az *utónevét* is közöljük. A szerző(k) neve és az évszám közé nem kell központosági jel. A címeket (az alcímeket is beleértve) kettőspont előzze meg. A címet, a helyet és a kiadót vessző különítse el egymástól. A szerzők felsorolásában az ábécérendet, egyazon szerző művei között pedig az időrendet kövessük. A kötetcímek (könyv- és folyóiratcímek) dőljenek, a kötetben belüli címek maradjanak kiemeletlenül.

2.1. Könyv: kérjük a *kiadót* is feltüntetni! Az esetleges kötetszámok vessző nélkül, félkövéren kövessék a kötetcímet.

Pl. Bálint Sándor 1957: *Szegedi szótár I–II*, Budapest, Akadémiai.

Külföldi szerzők esetén az első szerző nevét magyaros sorrendben, a többiét eredeti sorrendben adjuk meg.

Pl. Chomsky, Noam–Morris Halle 1968: *The sound pattern of English*, New York, Harper and Row.

2.2. Többszerzős könyvben olvasható írás: a kötetbeli cím és a kötet cím közé kérjük a *szerkesztő(k)* nevét is kiírni. Az oldalszámok az írás teljes terjedelmét közölik. (A konkrét oldalszámutalások a cikk szövegében legyenek.)

Pl. B. Lőrinczy Éva 1962: A határozó, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere II: Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 162–259.

Országh László 1966: A mai angol szótáriróadalom, in Országh László szerk.: *Szótártani tanulmányok*, Budapest, Tankönyvkiadó, 341–67.

2.3. Egyszerzős könyvben olvasható írás: abban különbözik a többszerzősbelitől, hogy az „in” után rögtön a kötet cím következik. Az oldalszámok az írás teljes terjedelmét közölik. (A konkrét oldalszámítások a cikk szövegében legyenek.)

Pl. Esterházy Péter 1986: A próza iszkolása, in *Bevezetés a szépirodalomba*, Budapest, Magvető, 8–153.

2.4. Folyóiratcikk: nincs „in” (ez különíti el az egyszerzős könyvben olvasható írástól), és nem kell sem a szerkesztő, sem a hely, sem a kiadó, de kevésbé ismert folyóiratok esetén megadhatók. A félkövér szedésű évfolyamszám vessző nélkül kövesse a folyóirat címet. Az oldalszámok az írás teljes terjedelmét közölik. (A konkrét oldalszámítások a cikk szövegében legyenek.)

Pl. Barna Ferdinánd 1867: Észjárati találkozások a magyar és finn nyelvben, *Nyelvtudományi Közlemények* 6, 70–101.

Ha a folyóiratnak egy évben több száma jelenik meg, és minden szám oldalszámozása előlről kezdődik, az évfolyamszámhoz törtvonallal a szám számát is írjuk hozzá.

Pl. Szathmári István 1995: A csak helye a mondatban, *Édes Anyanyelvünk* 12/1, 9.

2.5. Sorozatok

2.5.1. Folyóiratszerű sorozat. Ha egy sorozat csak a megjelenés rendszerességében különbözik a folyóiratoktól, akkor a benne megjelent cikkekre ugyanúgy hivatkozzunk, mint a folyóiratbeliekre.

2.5.2. Monográfia-sorozat. A sorozat neve és a kötet szám alapján számon tartott kiadványok adatait a következőképp adjuk meg:

Pl. Károly Sándor 1958: *Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban* = *Nyelvtudományi Értekezések* 16, Budapest, Akadémiai.

2.5.3. Egyéb sorozat. Nem szükséges a sorozat címét kiírni, ha a kötet gerincén a sorozat neve és a kötet szám helyett a szerző/szerkesztő neve és a kötet címe van feltüntetve, vagy ha a sorozat nincs számozva. Az ilyen, elhagyható sorozatcím a könyv címe után adható meg zárójel között, dőlt betűs kiemelés nélkül.

Pl. Vekerdi József szerk 1982: *Mesefolyamok óceánja: Válogatás a szanszkrit elbeszélési irodalomból* (A Világirodalom Klasszikusai), Budapest, Európa.

2.6. Kézirat: kéziratnak minősül minden akár gépelt, akár nyomtatott írás, amelyet még nem tettek közzé. A dőlt betűs cím után közöljük a kézirat jellegét (pl. „doktori értekezés”), majd írjuk ki, hogy „kézirat”, és hogy hol lehet hozzáférni (pl. „Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet”).

3. Elektronikus dokumentumok: A CD-ROM leírása ugyanolyan, mint a könyvéké. Tehát meg kell adni a szerző, szerkesztő nevét, a CD-ROM címét, kiadóját, kiadás évét.

Pl. *Verstár '98 – a magyar líra klasszikusai* (CD-ROM), Arcanum Kft., Budapest, 1998.

A világhálón szereplő dokumentumok esetében a teljes elérési utat fel kell tüntetni, és minden esetben meg kell adni a felhasználás időpontját, vagyis amikor utoljára láttuk a tanulmányt.

Pl. Nádasdy Ádám 2003: Miért változik a nyelv?

[<http://origo.hu/mindentudasegyeteme/nadasdy/20031117nadasdy.html>
– 2008. október 22.]

A teljes elérési út megadása, úgy, ahogyan a böngészőablakban látható, azonban nem mindig szükséges, hiszen annak alapján nem mindig lehet megtalálni a hivatkozott művet (pl. regisztráció szükséges hozzá). Ilyenkor elég a főoldal megadása, ahonnan általában könnyen eljuthatunk a hivatkozott műhöz.

Pl. Havasréti József 2006: *Tudományos írásmű* [<http://ejegyzet.bibl.u-szeged.hu/> – 2008. október 22.]

Mollay Erzsébet 2000: *Németalföldi–magyar közmondásszótár*,
Néderlandisztikai Központ, Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Budapest. [<http://mek.oszk.hu/> – 2008. október 22.]

Ha az interneten talált folyóirat a papírváltozat tördelését megtartva olvasható (pl. PDF-ben), akkor feltüntetjük a tanulmány eredeti megjelenésének helyét a szokásos módon, így a hivatkozást bárki visszakeresheti.

Pl. Lanstyák István 2003: A Magyar értelmező kéziszótár a nyelvhelyesség fogságában, *Magyar Nyelvőr* 127, 370–88.

[<http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1274/127403.pdf> – 2008. október 22.]

3. A cirill betűs neveket az *Analecta Linguistica* szerint kérjük átírni: az orosz *e* (= „je”) és *ě* minden helyzetben *e*, *э* = *é*, *ы* = *y*, *ю* = *ju*, *я* = *ja*, *в* = „(≠)”, *ѣ* = „(≠ ’)”, *жс* = *ž*, *с* = *s*, *х* = *h*, *у* = *c*, *ч* = *č*, *ш* = *š*, *щ* = *šč*.

TARTALOM

Nyelvtudomány

Bóna Judit: Az artikulációs tempó gyorsulásának hatása a beszéddallamra	5
Büky László: Veszendő vonzatok	15
Büky László: Szerkezetrend költői szövegművekben	27
Cser András: A morfológiai elemzés fejlődése a korai magyar nyelvtanokban Pereszlényi Pál grammatikáig	49
Hoppa Enikő: A moldvai csángó nyelvjárás négy falu tükrében	65
Kókai Nóra Ildikó: Nyelvi fejlődés autizmusban. Egy longitudinális vizsgálat	77
Komlósi Boglárka: Az iróniakutatás elméleti dilemmái a pragmatikában	95
Markó Alexandra: Szakaszvégi dallamrealizációk a spontán beszédben	129
Mizser Lajos: Beregszász 1570. évi családnevei	141
Németh Zsuzsanna: A forduló (beszédlépés) kiterjesztésének grammatikája a magyarban	149
Schirm Anita: A <i>hát</i> diskurzusjelölő története	185
Sinkovics Balázs: A <i>végett</i> névutó története	203

Ismertetések

Büky László: Ördög Ferenc 2008: Válogatott tanulmányok	221
Kemény Gábor: Balázs Géza, H. Varga Gyula szerk. 2008: Az abdukció. Az abdukció logikája, szemiotikája	223
Lerch Ágnes: Carmen Taleghani-Nikazm 2006: Request Sequences	229

* * *

Szerzőink figyelmébe	237
----------------------------	-----

A nyomdai munkálatokat a Gold Press Nyomda végezte.
6722 Szeged, Boldogasszony sugárút 55.
Felelős vezető: Illés Mihály

•

Printed in Hungary